

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 40.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 40

ВІННИЦЯ
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 40. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 150 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-40

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus*, *Google Scholar*, *DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 14 від 22.06.2022 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2022

© Автори статей, 2022

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 40.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Certificate of the print media state registration
Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 40

VINNYTSIA
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 40. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2022. – 150 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-40**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.14 dated June 22, 2022).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2022

© Authors of articles, 2022

ЗМІСТ**АРХЕОЛОГІЯ**

- Юрій Долженко, Оксана Пальчик**
Краніологія жінок скіфської культури з території України 9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Ярослав Цецик**
Участь чорносотенців у виборах до Волинського земства у 1914 р. 34
- Василь Клок**
Польський національний рух у Галичині під час Першої світової війни 43
- Ольга Коляструк**
Реукраїнізація авангардного мистецтва як процес ідентифікації української культурної спадщини 51
- Олег Мельничук, Ольга Мурашова**
Особливості пенсійного забезпечення робітників та службовців УСРР в 1920-х рр. 59
- Ібоя Самборовські-Нодь**
Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу 68

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

- Дмитро Щербанюк**
Вінницька міська управа (1880–1892 рр.): структура та повноваження 76
- Людмила Кравчук, Олександр Кравчук**
Східне Поділля у другій половині листопада – на початку грудня 1918 р.: регіональний вимір протигетьманського повстання 84
- Тетяна Каросва**
Соціальний капітал вінничан у формуванні приватного житлового фонду Вінниці доби непу 96
- Павло Кравченко**
Подільське село у 1944 р.: соціально-економічне становище 103

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Катерина Діденко**
Соціально-побутові умови та продовольче забезпечення науково-педагогічних працівників СРСР у 20-х рр. XX століття 116
- Інна Ніколіна, Інна Мазур, Володимир Очеретяний**
Організаційні та правові основи військово-економічного співробітництва СРСР, Великобританії та США на початку Другої світової війни 124

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Анастасія Грідіна, Надія Темірова

Проблема розбудови збройних сил у мемуарах сучасників української революції 1917–1921 рр. **131**

РЕЦЕНЗІЇ

Сергій Падалка, Тарас Шульга

Реєнт О. П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. – К.: Інститут історії України, 2021. Кн. 1. 846 с. Кн. 2. 818 с. **139**

Для авторів **143**

CONTENTS

ARCHEOLOGY

Yuriy V. Dolzhenko, Oksana V. Palchyk

Craniology of Women of Scythian Culture in the Territory of Ukraine 9

HISTORY OF UKRAINE

Yaroslav P. Tsetsyk

Participation of Black Hundreds in the Elections to Volyn Zemstvo in 1914 34

Vasyl I. Klok

Polish National Movement in Galicia During World War I. 43

Olha A. Koliastruk

Re-Ukrainization of Avant-Garde Art as a Process of Identification of Ukrainian Cultural Heritage 51

Oleh A. Melnychuk, Olha P. Murashova

Features of the Pension Provision of Workers and Employees in the USSR During the 1920's. 59

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

Election of the Territorial Representative of the Transcarpathian Reformed Church and its Consequences 68

HISTORY OF PODILLIA

Dmytro G. Shcherbanyuk

Vinnitsia City Council (1880–1892): Structure and Powers 76

Liudmyla V. Kravchuk, Oleksandr M. Kravchuk

Eastern Podillya in the Second Half of November – Beginning of December 1918: the Regional Dimension of the Anti-Hetman Uprising 84

Tetiana R. Karoyeva

Social Capital of Vinnitsia Dwellers in formation of Private Housing Resources of the Town During the NEP 96

Pavlo M. Kravchenko

Podilia Village in 1944: Social and Economic Situation 103

WORLD HISTORY

Kateryna V. Didenko

Social Conditions and Rations of Researchers and Educational Workers of the USSR in the 1920s of 20st Century 116

Inna I. Nikolina, Inna V. Mazur, Volodymyr V. Ocheretianyi

Organizational and Legal Bases Military-Economic Cooperation of USSR, Britain and the United States at the Beginning of World War II 124

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Anastasia B. Hridina, Nadiya R. Temirova

The Problem of Building the Armed Forces in the Memoirs of Contemporaries of the Ukrainian Revolution in 1917-1921 **131**

REVIEWS

Serhii S. Padalka, Taras S. Shulha

Reient O. Socio-Economic and Political Transformations in Ukraine (at the End of 19th – Beginning of the 20th century). 2 books. - Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2021. Book 1. 846 p. Book 2. 818 p. **139**

For Authors **143**

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: [572.71:903.5] (477.41) «638»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-9-33>

Юрій Долженко

Інститут археології Національної академії наук України
молодший науковий співробітник
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>
Researcher ID: AAK-3392-2020
e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Оксана Пальчик

історик, викладач історії та соціальних наук
незалежний дослідник
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6342-7816>
e-mail: santaoksana@ukr.net

Краніологія жінок скіфської культури з території України

Анотація. У статті охарактеризовано рівень неоднорідності представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України, з'ясовано їх місце серед синхронних жіночих скіфських, сарматських груп та серій епохи пізнього енеоліту, бронзи, зрубної культури Євразії. **Мета статті** – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані. **Методологія.** В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. Також застосовувалися три стандартні методики: краніометрія (за Р. Мартінім), етнічна краніоскопія (яку запропонував О. Г. Козінцев) та краніофенетика (за методикою А. Беррі, Р. Дж. Беррі, яку апробувала А. А. Мовсесян). При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих. **Наукова новизна.** Вперше досліджено череп жінки із поховання 12 у с. Медвин Богуславського району Київської обл., датований VII–VI ст. до н. е. **Висновки.** Загалом після залучення всього масиву жіночих поховань як степової, так і лісостепової Скіфії (71 череп) з території сучасної України, на черепах із котрих збереглося 12 краніометричних ознак та один індекс за Р. Мартінім (1, 8, 20, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 77, зт, SS:SC), виявлено неоднорідність жінок скіфської культури з лісостепу України. Досліджуваний череп жінки 30–40 р. із поховання 12 у с. Медвин Богуславського району Київської обл., датований VII–VI ст. до н. е., за своєю морфологією потрапляє до третього, мезокранного, широколицього краніологічного варіанта з дуже низьким склепінням, який після канонічного та кластерного аналізів виявляє подібність до жіночої мезокранної серії катакомбної культури з території України, а також мезокранної, широколицької вибірки скіфської культури зі Східного Криму – Фронтове-І, які археологи датують V–IV ст. до н. е. Східний напрям зв'язку незначний і проявляється подібністю четвертого, мезокранного (або суббрахікранного) краніологічного варіанта з високим склепінням до сарматських поховань, що датуються III–I ст. до н. е. Методом аналізу головних компонент і канонічним багатовимірним аналізом не виявлено морфологічних розбіжностей між степовими та лісостеповими жіночими черепами.

Ключові слова: археологія, краніологія, краніоскопія, дискретна ознака, фізична антропологія, краніофенетика, скіфська культура, жінка.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення морфологічних особливостей давнього населення є важливою ланкою при дослідженні як біологічних процесів, так і процесів розвитку культурних традицій. Дослідження палеоантропологічних матеріалів скіфської культури, добутих при археологічних розкопках в Україні, розпочав основоположник антропології в царській Росії К. Е. фон Бер [Бэр 1866]. У роботі про давні черепа з поховань «скіфського короля» (Александровський курган, колишня Катеринославська губ. – 1866), дотримуючись основних для того часу класифікацій людських рас та антропологічних типів за черепним показником, він уперше зазначив, що попри брахікранію, яку вважали певною рисою монголоїдної раси, скіфи в будові лицьового скелету не мають монголоїдних особливостей. Аналогію ж доліхокранним черепах із тих самих поховань автор бачив у будові черепів, що походять із курганів центральної Росії та кельтських могил Західної Європи. Це дослідження, за даними Г. П. Зіневич [Зиневич, 1967 : 9], нині є лише пам'яткою історіографії, але свого часу відіграло прогресивну роль у розвитку краніології.

Так, 1897 р. в «Антропологической выставке» з'явилися три роботи А. П. Богданова, присвячені краніології давнього населення України. Дослідження «О могилах скифо-сарматской эпохи в Полтавской губернии и о краниологии скифов» (1879) представляли нову постановку питання про населення, яке залишило кургани скіфського часу. Порівнюючи скіфо-сарматські черепи (12 екземплярів) зі слов'янськими з Ярославської та Полтавської губ., А. П. Богданов зазначив, що в скіфських могилах переважно були представники довгоголового племені, до якого в малій кількості домішані короткоголові, без ознак монголоїдної домішки.

Слід відзначити й роботу Ф. Ф. Каврійського [Каврийский, 1890] про черепи скіфо-сарматської епохи, опубліковану в «Дневнике антропологического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете». Її автор виміряв 14 черепів зі скіфських могил (розкопки С. А. Мазаракі та І. Ф. Огнева в Полтавській губ.), доповнивши краніологічну серію, котру досліджував А. П. Богданов. Робота містить індивідуальні описи черепів. У ній є таблиця вимірів за 15 ознаками, охарактеризовано збереженість черепів, стан зубів, міру облітерації черепних швів. У висновках автор написав, що майже всі черепи доліхокранні, помірно високі, вузьколиці, переважно низькоорбітні й вирізняються незначною вилочною шириною.

На думку С. І. Круц [Круц, 2017], у першій половині – середині I тис. до н. е. чіткої межі між степовими й лісостеповими скіфами, ймовірно, не було. Це пов'язано з тим, що степи простягалися значно далі на північ, ніж зараз. Тому дослідниця проаналізувала всі «скіфські» серії: як степові, так і лісостепові. До того ж у роботі С. Г. Єфімової [Єфімова, 2000], за середніми даними С. І. Круц, лісостепові серії представлені не в загальному, а за належністю до певного курганного могильника, або територіальною близькістю, виходячи з можливостей матеріалу [Єфімова, 2000].

Висновки С. І. Круц для всіх скіфських курганних груп такі:

1. Антропологічний склад скіфських племен Північного Причорномор'я (не тільки Степу, а й Лісостепу) був неоднорідним.
2. Для Степової Скіфії виділяється щонайменше п'ять краніологічних комплексів.
3. Для Лісостепу стабільно фіксується близька подібність трьох серій – медвинської, трипільської та Посульської, інші постійних комплексів не утворюють.
4. Хоча більшість степових скіфських серій різко відрізняються від лісостепових, деякі з них дуже близькі, наприклад: степова каховська і три лісостепові (Медвин, Посулля, Трипілля), а також степова Інгулецька, яка більше схожа на лісостепові серії, ніж на степові.

Також, за даними С. І. Круц, раніше опубліковані жіночі краніологічні серії в антропологічних роботах представлені меншою кількістю (лише 15), і є не такі репрезентативні. Тому дослідниця пише, що неможливо залучити їх для порівняльного аналізу [Круц, 2017] через їхню нечисленність, а іноді й повну відсутність у курганних групах (Присивашся, Михайлівка, Александрополь). Так, кожне жіноче поховання має стати для нас важливим і йому повинно приділятися більше уваги.

Тільки під час відкриття 1973 р. у лісостеповій частині України, на високому березі р. Хороброї, недалеко від с. Медвина Богуславського р-ну Київської обл., курганного могильника ранньоскіфського часу (розкопки Г. Т. Ковпаненко та Б. М. Левченка) [Ковпаненко, 1977 : 40–72] отримано документально датовану серію черепів із Лісостепу [Круц, 1997]. Вона, за даними Зіневич [Зіневич, 1985 : 68–72], доліхокранна, з помірно широким та середньо-високим обличчям, з добре випнутим носом і високим переніссям. Поховані лежали випростаними на спині, з випростаними уздовж тулуба руками і з орієнтацією на північний захід. Більшість поховань з інвентарем. У жіночих похованнях траплялися бронзові браслети з розімкнутими кінцями, скроневі кільця, намисто з халцедону, бурштину, гірського кришталю, глиняні біконічні пряслиця. У чоловічих і жіночих похованнях наявна ліпна, не лощена кераміка, черпаки, прикрашені проколами, наліпним валиком. Зріст жінок, за даними Г. П. Зіневич, дорівнює 156,0–158,0 см [Зіневич, 1985 : 68–69].

У 1984 р. Б. М. Левченко дослідив кургани в с. Медвин Богуславського району Київської обл. Тож отримано ще 12 скелетів, які додали до групи, котру опрацювала Г. П. Зіневич. Об'єднання серії суттєво не змінило дані в характеристиці медвинської чоловічої групи, крім вилічного діаметра та ширини носа. Серія виявилася більш вузьколиця й вузьконоса (вилічний діаметр із середньої категорії – 131,0 мм, потрапила в «малу» – 129,9 мм; носовий покажчик – із великих величин – 52,4 – у середні – 49,8) [Круц 1997 : 106, Табл. 8]. Отже, морфологію чоловічої групи охарактеризувала С. І. Круц, віднісни її до середземноморського варіанту великої європеїдної раси [Круц, 1997 : 92]. Також дослідниця оперувала тим, що територіальна близькість, подібність в обряді поховання, синхронність окремих могил Медвинського й Стеблівського некрополів дали підстави об'єднати їх в одну Правобережну Лісостепову групу пам'яток. Як припустили Б. В. Магомедов і Т. О. Рудич [Магомедов & Рудич, 2008 : 253], доліхокранний тип з високим черепом, з помірно широким обличчям, різко профільованим на

зигмаксиллярному рівні, з низькими орбітами, характерний для балтських груп, фіксується в лісостепових серіях України скіфського часу на Правобережжі (Медвин) і Лівобережжі Дніпра (сеймська та ворсклинська групи). Тобто частину чоловіків лісостепової зони скіфського часу можна пов'язати з балтами [Магомедов & Рудич, 2008 : 249–258].

Індивідуальні виміри сімох жіночих черепів також опублікувала 1997 р. С. І. Круц у Додатку 2 монографії С. А. Скорого [Скорый, 1997 : 98–99]. Можна зазначити вкрай малу кількість жіночих поховань як у Медвині (7 поховань) [Зиневич, 1985 : 68; Круц, 1997 : 98–103, Табл. 5], так і загалом на території України [Круц, 2017].

С. П. Сегеда за одонтологічними даними сформував і опрацював збірну серію скіфської культури VII–VI ст. до н. е. з Середньої Наддніпрянщини: села Медвин та Іванівка Богуславського р-ну, с. Лісовичі Таращанського р-ну Київської обл.; Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (N=29) [Сегеда, 2001 : 44]. Дослідник виявив, що лісостеповий варіант, представлений медвинською та світловодською вибірками, склався на «середньоевропейській» основі, включивши й певну домішку грацильного компонента [Сегеда, 2001 : 160].

Реконструкцію демографічної структури лісостепу та степу досліджували І. Д. Потехіна та І. Д. Кіслий [Потехина & Кислый, 1994 : 22–45]. Поширенням гіпоплазії на зубах у населення скіфського часу з Медвина, Скельок, Верхньої Тарасівки та Стеблева досліджувала О. В. Виноградова [Виноградова, 2016 : 279–288].

Мета статті – охарактеризувати рівень неоднорідності представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України, з'ясувати їх місце серед синхронних жіночих скіфських, сарматських груп та серій епохи пізнього енеоліту, бронзи, зрубної культури Євразії, для чого, зокрема, ввести в науковий обіг нові краніологічні дані (один жіночий череп за даними краніометрії та за даними краніоскопії всю серію з Медвина).

Виклад основного матеріалу. За краніометричною методикою опрацьовано один череп з поховання 12 VII–VI ст. до н. е. у с. Медвин (Табл. 1) (розкопки Б. М. Левченка 1982 р. у Гірчаківському лісі [Левченко, 2006 : 218–224; Ніколенко, 1994]). Поховання експонується в залі археології «Ранньозалізний вік: початок I тис. до н. е. – перші ст. н. е.» обласного краєзнавчого музею історії Богуславщини, м. Богуслав. Збереглися повний череп (однак зруйнована й деформована частина потиличної кістки біля потиличного отвору) та нижня щелепа, посткраніальний скелет у хорошому стані.

Статеві-вікові визначення скелетних останків із поховання 12 зроблено комплексно за кількома методиками [Buikstra & Ubelaker, 1994; Bružek 2002 : 157–168; Bružek & Santos & Dutailly & Murail & Cunha, 2017 : 440–449; Ubelaker, 1989]. Ступінь облітерації швів і вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа [Vallois, 1937 : 499–532]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвелла [Brothwell, 1972].

Череп вимірювався в м. Богуслав, у приміщенні Музею історії Богуславщини, за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак [Martin, 1928], а назомаллярний і зигмаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Алексеев & Дебец, 1964. Рис. 14 : 55]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта [Buxton & Morant, 1933]. У таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути – у градусах. Для оцінки вимірвальних ознак використано таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев & Дебец, 1964].

Додатково для характеристики краніологічного матеріалу використано методику, яку запропонував в одній з галузей расознавства – етнічній краніоскопії – О. Г. Козінцев [Козинцев, 1988]. За даними краніоскопії [Kozintsev, 1992], опрацьовано 20 черепів з медвинської групи (Табл. 2) скіфської культури Лісостепу України (з розкопок 1982–1984 рр. у с. Медвин Богуславського р-ну Київської обл.) [Зиневич, 1985; Круц, 1997].

При інтерпретації відомостей використано комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих (1993 р.) і А. В. Громова (1996 р.) [Санкина & Моисеев, 2006]. Пакет авторських комп'ютерних програм О. Г. Козінцева та А. В. Громова презентовано автору статті 2009 р. в м. Санкт-Петербурзі як учню краніоскопічної методики.

Стосовно дистанції слід зупинитися на одному суттєвому зауваженні В. Е. Дерябіна. Він зазначив, що застосування простої дистанції Евкліда, реалізованої в більшості пакетів статистичних програм, може призвести до суттєво інших результатів, порівнюючи з використанням більш обґрунтованої дистанції Махаланобіса [Дерябин, 2008 : 276]. Тому в цій роботі застосовано авторську програму «CANON» О. Г. та Б. О. Козінцевих, яка базується на дистанції Махаланобіса. Навантаження на ознаки виправляв автор статті за особистою інструкцією О. Г. Козінцева.

Також враховано зауваження щодо аналізу головних компонент (ГК). В. Є. Дерябін [Дерябин, 1998] та І. Г. Ширококов приділили цьому методу особливу увагу та підкреслили:

розташування досліджуваних груп населення або індивідів в осях ГК може бути помітно викривленим порівняно з аналогічною картиною, яку ми отримуємо за допомогою компонентного аналізу, а також виявили, що канонічний і компонентний аналізи по-різному виокремлюють закономірності таксономічної варіації [Дерябин, 1998 : 66–65], й наголосили, що метод ГК – спосіб оптимально скоротити кількість змінних, однак він не є методом виявлення комплексів краніометричних ознак, що мають реальний генетичний чи морфологічний сенс [Широбоков, 2020 : 121–138]. Тому нами проведено внутрішньогруповий аналіз жіночих черепів скіфської культури з території сучасної України спочатку за аналізом методом головних компонент (ГК), а потім уже канонічним методом.

Як при внутрішньогруповому аналізі жіночих черепів, так і при діахронному порівнянні жіночих груп залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа від поріонів (*po*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний і зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа.

Міжгруповий багатовимірний аналіз проводився методом канонічного аналізу для порівняння серій [Дерябин, 1998 : 65–66; Дерябин, 2008 : 227–229; Козинцев, 2016а]. Будь-який метод візуалізації відношень у двовірній проекції викривляє загальну картину, тож О. Г. Козинцев порекомендував розглядати мінімальні статистичні відстані [Козинцев, 2016а : 388], які в нашому випадку подані в Табл. 7 та 10 для груп, у Табл. 8 – для черепів, що додає прозорості всьому дослідженню. Усі групи попарно зіставлені за допомогою дистанції D^2 Махаланобіса з поправкою на чисельність [Rightmire : 1969; Козинцев, 2007].

Краніофенетика досліджувалася за методикою А. С. Беррі та Р. Дж. Беррі [Berry & Berry, 1967], яку апробувала А. А. Мовсесян [Мовсесян, 2005].

Опис черепа із поховання 12. Череп світлий, коричнево-жовтого кольору. Розвиток надорбітальної частини чола слабкий (надперенісся – 1 бал, надбрів'я – 1 бал), чоло слабо нахилене, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні відростки скроневої кістки слабо розвинуті, зовнішній потиличний горб не розвинутий (0 балів). Лобні горби є, але невиразні. Морфологія тазових кісток: розгорнуті крила клубових кісток, великий сідничний отвір широкий, лобковий кут тупий, округлий, затульний отвір трикутний, з гострим краєм, тіло сідничної кістки вузьке з невиразною сідничною горбкуватістю. Форма малого тазу округла. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу стать похованої. Хоча крижова кістка порівняно вузька й зігнута, що не притаманно жінкам, але м'язовий рельєф не розвинутий. Суглобова поверхня крижо-клубового суглобу поширена до другого крижового сегменту. Враховуючи стан облітерації швів ззовні та зсередини, стертість зубів на 4–5 балів, а також облітерований шов *Parsbasilaris ossis occipitalis* на клиноподібній кістці, можна визначити, що жінка померла у 30–40 років.

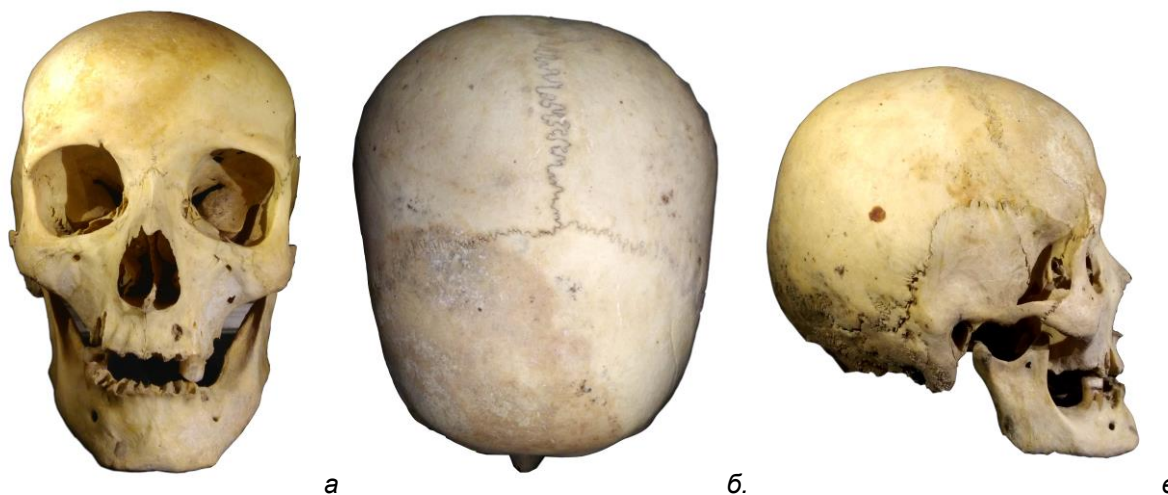

Рис. 1. Череп жінки 30–40 років із поховання 12.

У вертикальній проекції (*norma verticalis*) череп наближається до бірзодної форми (Рис. 1). Характеризується слабо розвинутими надпереніссям, соскоподібними виростками. Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки дуже великі, за індексом череп брахікранний (80,8). Висотний діаметр черепної коробки помірний. Висотно-поздовжній показчик теж помірний (ортокранія), висотно-поперечний індекс – малий (тайпенокранія, низький череп). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже великих розмірів

[Алексеев & Дебец, 1964, Табл. 6 : 116), що також не властиво жіночим черепам. Довжина основи черепа мала. Вушна висота в межах помірних розмірів (Табл. 1).

Таблиця 1.

Індивідуальна краніометрична характеристика черепа жінки 30–40 років із поховання 12.

№ за Мартіном	Рік та № поховання	Медвин 1982 Поховання 12
	Ознаки	
	Культура:	Скіфська
	Стать	♀ (жінка)
	Вік	30–40
1.	Поздовжній діаметр	182,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	182,0
8.	Поперечний діаметр	147,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	128,6
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	111,9
9.	Найменша ширина чола	99,7
10.	Найбільша ширина чола	123,8
5.	Довжина основи черепа	93,2
11.	Ширина основи черепа	122,0
12.	Ширина потилиці	114,0
29.	Лобна хорда	113,9
30.	Тім'яна хорда	116,0
31.	Потилична хорда	96,3
25.	Сагітальна дуга	370,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	525,0
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	313,0
26.	Лобна дуга	129,0
27.	Тім'яна дуга	126,0
28.	Потилична дуга	115,0
FS	Висота вигину лоба	30,0
OS	Висота вигину потилиці	30,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,0
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	<i>anthropina</i>
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	4,0
45.	Діаметр вилиць	124,8
40.	Довжина основи обличчя	89,0
48.	Верхня висота обличчя	65,6
47.	Повна висота обличчя	109,6
43.	Верхня ширина обличчя	103,1
46.	Середня ширина обличчя	89,5
60.	Довжина альвеолярної дуги	52,7
61.	Ширина альвеолярної дуги	57,3
62.	Довжина піднебіння	47,2
63.	Ширина піднебіння	36,4
55.	Висота носа	49,7
54.	Ширина носа	22,7
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40,0
52.	Висота орбіти	35,5
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	96,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	15,0

Продовження Таблиці 1.

	Зигмаксиллярна ширина $zm-zm$	89,5
	Висота субспінале над $zm-zm$	23,0
SC	Симотична ширина	8,0
SS	Симотична висота	3,5
MC	Максилофронтальна ширина	16,5
MS	Максилофронтальна висота	6,0
DC	Дакріальна ширина	23,6
DS	Дакріальна висота	14,0
	Глибина іклової ямки	-3,6
77.	Назомалярний кут	145,0°
$\angle Zm.$	Зигмаксиллярний кут	125,0°
Tg 77	Назомалярний кут	3,200
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	1,946
32	Кут профілю чола від n	90,0°
	Кут від gl	85,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,0°
73	Кут середньої частини обличчя	87,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	74,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	56,0°
75(1)	Кут випинання носа	28,0°
Індекси:		
8:1	Черепний	80,8
17:1	Висотно-поздовжній I	70,7
17:8	Висотно-поперечний I	87,5
20:1	Висотно-поздовжній II	61,5
20:8	Висотно-поперечний II	76,1
9:10	Лобний	80,5
10:8	Коронарно-поперечний	84,2
9:8	Лобно-поперечний	67,8
48:45	Верхньолицьовий	52,6
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,0
40:5	Випинання обличчя	95,5
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	84,9
9:45	Лобно-вилічний	79,9
52:51	Орбітний	88,8
54:55	Носовий	45,7
DS:DC	Дакріальний	59,3
SS:SC	Симотичний	43,8
MS:MC	Максило-фронтальний	36,4
63:62	Піднебінний	77,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,7
10:45	Лобно-вилічний	99,2
Нижня щелепа		
68(1).	Довжина нижньої щелепи	106,0
79.	Кут гілки нижньої щелепи	126,0°
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	80,0
70.	Висота гілки	45,0
71а.	Найменша ширина гілки	28,0
65.	Виросткова ширина	121,2
66.	Кутова ширина	96,1
67.	Передня ширина	41,9
69.	Висота симфізу	27,8
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	27,4
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	9,7
C.<	Кут випинання підборіддя	59,0°
Умовні позначення: ♀ – жінка.		

До великого класу належить лобна хорда, лобна кістка прямої форми, висота вигину чола велика. Лобна кістка широка як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [Алексеев & Дебеч, 1964] потрапляє до помірних категорій.

Виличний діаметр помірний (124,8 мм). Верхня висота обличчя теж потрапляє до середньої категорії розмірів (65,6 мм). Відносна ширина обличчя за верхньолицьовим індексом (52,6) характеризується як помірна (мезен). Загальнолицьовий покажчик помірний (мезопрозопія). Загальний кут обличчя становить $84,0^\circ$ і вказує на мезогнатне обличчя. До ознак, що характеризують сплюсненість лицьового відділу й використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигмаксиллярний кути горизонтального профілювання [Алексеев, 1962 : 55]. У жіночого черепа з Медвина ці кути мають як великі, так і малі розміри (відповідно на верхньому рівні $145,0^\circ$ і на середньому $125,0^\circ$), що свідчить про обличчя, слабо профільоване на рівні орбіт та сильно – на рівні носового шипа. Водночас глибина іклової ямки мала (Табл. 1).

Помірна ширина орбіт і їхня велика висота зумовлюють великий орбітний індекс (від максиллофронтальної точки – 88,8), що вказує на високі орбіти (гіпсіконхія). Носовий отвір жіночого черепа має малу ширину та помірну висоту, носовий індекс (45,7) свідчить про вузький ніс (лепторинія). Перенісся високе як за симотичним покажчиком, так і за дакріальним. За світовим масштабом, череп скіфської культури характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($28,0^\circ$). Форма альвеолярної дуги верхньої щелепи (*processus alveolaris*) – трапецієподібна.

Нижня щелепа грацильна, параболоїдна. Товщина тіла, передня ширина, висота тіла, симфізу та передня ширина малих розмірів. Кутлова ширина помірна, виросткова ширина дуже велика, найменша ширина гілки щелепи мала.

Брахікранні типи в жінок скіфської культури з території сучасної України траплялись і раніше. Окрім описаних у вступі, відомі такі поховання: Гунівка, курган 11, поховання 1 [Круц, 2005, Додаток 2, Табл. 2 : 495]; Бердянський курган [Круц, 2005, Додаток 2, Табл. 2 : 495] тощо. Тому це не становить сенсації, але не є і тенденцією. Позаяк брахікранність майже на межі з мезокранією, а назомалярний кут великий, можна припустити дуже слабку монголоїдну домішку в досліджуваного черепа з поховання 12.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*Foramen supraorbitale*) на черепі є з обох сторін (східна ознака). Задньовиличного шва (ЗВШ) немає з обох сторін (європеїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) не можна виявити у зв'язку з тим, що частини кісток в орбітах пошкоджені, ймовірно, якоюсь хворобою. Піднебінний поперечний шов з обох сторін зафіксовано як варіант (III ар), (східна ознака). У нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_3) є вормієві кісточки з обох боків (європеїдна ознака). У потилично-соскоподібному шві (*ossa wormii suturae occipitomastoideae*) кісточка немає з обох сторін (європеїдна ознака). Піддорбітний візерунок (ПОВ) за формою з обох боків зафіксовано як варіант (II) (європеїдна ознака).

Дослідивши один череп за даними краніоскопії, не можна робити загальних висновків, тому опрацьовано решту жіночих та чоловічих поховань із с. Медвин (Табл. 2). Серія, яка складається з 20 черепів, характеризується помірним потиличним індексом (ПІ), отже, можна припустити дуже малу східну домішку; задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах відсутній, що свідчить про європеїдність групи в цілому; клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів (Козинцев 1988, с. 55). Так, досліджувана перша серія виявилася з великим показником КВШ (71,4 %); частота піддорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на жіночих і чоловічих черепах з Медвина помірна – 41,1 %, але слід урахувати малу кількість опрацьованих поховань, на яких цей шов не завжди зберігається у належному стані, тому висновки можна буде зробити, опрацьовавши всі групи скіфської культури Лісостепу. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – великий (81,8 %). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), вважатимемо досліджувану серію європеїдною. Відсотки надорбітних отворів (НО) (Томашевич 1988, с. 119–128) на черепах із Медвина помірні (Табл. 2).

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі зафіксовано 27 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

Norma facialis: праворуч під орбітою зафіксовано два отвори (*Foramina infraorbitale accessorium*).

Norma vertikalis: поза сагітальним швом праворуч виявлено малий тім'яний отвір (*foramen parietale*). У сагітальному шві – вормієву кістку малих розмірів у районі S4.

Norma lateralis: на правій вилиці зафіксовано виступ – *spina processus frontalis ossis zygomatici*. Праворуч є вставна кістка в ділянці тім'яної вирізки (*os postsguamosum*).

Norma occipitalis: у центральній частині лямбдоподібного шва L_2 (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_2) є одна вормієва кісточка ліворуч. Як ми вже зазначили, зафіксовано по одній

кістці з обох боків у нижній частині L_3 . На соскоподібній кістці з обох боків виявлено малі отвори (*foramen mastoideum*).

Norma basilaris: форма поперечного піднебінного шва – *sutura palatina transversa* – ламана. *Torus palatinus* є – 2 бали. Ліворуч є повний малий крило-остистий отвір (*foramen pterygo-alare*).

Таблиця 2.

Частоти краніоскопічних ознак у лісостеповій серії Медвин скіфської культури VII–VI ст. до н. е. (%)

Серія	Період	ПІ	Рад.	ПОВ- II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
Медвин (20 черепів)	VII–VI ст. до н. е.	10,0 (25)	0,73 1	41,1 (17)	1,4 01	0 (25)	0,2 42	72,0 (29)	2,0 13	83,3 (24)	2,2 74	35,4 (31)	1,2 83

Умовні позначення. Тут і далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – підорбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори, Рад. – радіани.

У дужках вказано загальну кількість спостережень.

Оскільки ведеться полеміка про те, чи відрізняються [Рудич, 2020 : 48], чи не відрізняються [Круц, 2017] черепи лісостепових мешканців від черепів степових представників скіфської культури, ми за принципом історизму та об'єктивності вирішили перевірити ці припущення, застосувавши внутрішньогруповий аналіз загальної жіночої серії на першому етапі дослідження за допомогою аналізу ГК [Дерябин, 2008 : 76–117].

Внутрішньогруповий аналіз серії жіночих черепів носіїв скіфської культури з території сучасної України.

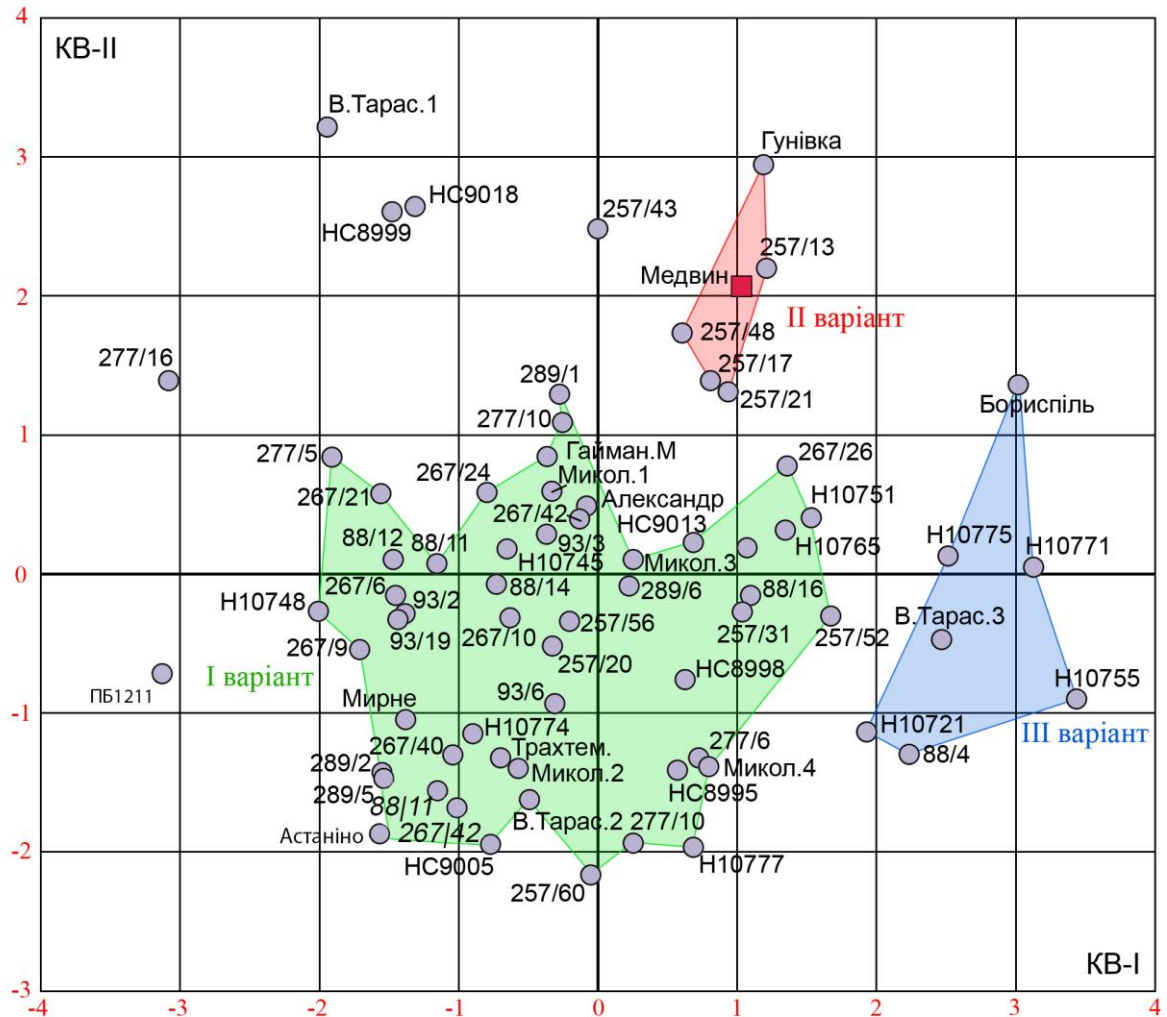
Для виділення варіантів серед жінок із території сучасної України залучено 71 череп скіфської культури за описаними 12 краніометричними ознаками та одним індексом.

На жаль, у багатьох серіях, таких як Акташ [Покас & Назарова & Дяченко, 1988 : 118–144], Бустон-VI [Дубова, 2015, Табл. 13 : 36–38], не представлено вушну висоту від поріонів (*po*). Також у статтях про Фронтоне-I, Завітне, Акташ, Золота Балка [Кондукторова, 1971 : 60–71] не зазначено індивідуальні виміри черепів. Тому на цьому етапі дослідження Фронтоне-I, Завітне та Золота Балка були залучені лише як порівняльні жіночі групи.

До аналізу відібрано 71 жіночий череп з низки пам'яток на території України: 18 черепів зі Східного могильника Неаполя Скіфського в Криму [Кондукторова, 1964, Табл. 1 та 16 : 54–67]; череп V–III ст. до н. е. з Північного берега Херсонеса [Иванов, 2016, Приложение, 2 : 159–162], один череп із поховання 11 Александропольського кургану [Козак, 2018 : 672]. Повний перелік подано в Таблиці 3.

На першому етапі дослідження, за результатами аналізу ГК, жіночі черепи поділено на п'ять краніологічних груп залежно від розміщення в просторі ГК I та ГК II, які виявилися найінформативнішими, спираючись на середні показники 13 ознак та одного індексу й середні значення, котрі характеризують ці виявлені варіанти. Такий поділ представниць жіночої статі вказує на їх неоднорідність та підтверджує висновки С. І. Круц про п'ять краніологічних комплексів у складі представників степового населення Північного Причорномор'я в скіфський час (щодо чоловіків), але тут ми спостерігаємо п'ять комплексів для всіх скіф'янок з території сучасної України. Однак подальші кроки (аналіз кожного з варіантів) не дали змогу скласти повну уяву про п'ять жіночих комплексів. Тому звернемось до канонічного аналізу.

Побудований за першими двома канонічними векторами (КВ) графік є двомірною проєкцією розташування жіночих черепів скіфської культури в багатовимірному аналізі [Дерябин, 2008 : 200–229] з мінімальними можливими відхиленнями (Рис. 2).

*Рис. 2. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі I-II KV (дистанція Махаланобіса), з позначеннями краніологічних варіантів кольором.

* Графічні рисунки до друку створив та підготував Андрій Бардецький.

Таблиця 3.

Краніологічні матеріали скіфської культури, використані в роботі

№	Пам'ятка (серія)	Автор дослідження антропологічного матеріалу
1.	Миколаївка-Козацька (Степ)	Т. С. Кондукторова, 1979.
2.	Верхня Тарасівка	Р. А. Старовойтова, 1984, с. 34–37.
3.	Медвин (Лісостеп)	Г. П. Зіневич, 1985; С. І. Круц, 1997; С. П. Сегеда, 2001; О. В. Виноградова, 2016.
4.	Ковалівка (Степ, Правобережжя Дніпра)	С. І. Круц, 1978.
5.	Мирне	С. І. Круц 1997, додаток 2, табл. 5, с. 99–103
6.	Володимирівка	І. Д. Потехіна, 1979.
7.	Тимашівка	І. Д. Потехіна, 1979.
8.	Адамівка	Г. П. Зіневич, 1967, с. 122–125).
9.	Бориспільська група (Лісостеп)	Г. П. Зіневич, 1967; С. І. Круц, 1997
10.	Капулівка (Степ)	Г. П. Зіневич, 1967, с. 122–125.
11.	Бердянський курган, Бабина могила, Гайманова могила	С. І. Круц, 2005, додаток 2, Табл. 2, с. 495–497.
12.	Гюнівка, курган 11, поховання 1 (Степ, Лівобережжя)	С. І. Круц, 2005, додаток 2, Табл. 2 (с. 495–497).

Продовження Таблиці 3.

13.	Трахтемирівське городище	С. І. Круц, 1997, с. 102–103.
14.	Александропольський курган, поховання 11	А. Д. Козак, 2018, с. 672.
15.	Миколаївка, Одеська обл., східний берег Дністровського лиману	М. С. Великанова, 1975, с. 202–207, Табл. 4.
16.	Східний могильник II ст. до н. е., перша половина III ст. н. е. Неаполя скіфського (Інвентарні номери Музею антропології МДУ 10721–10777 та 8999–9026)	Т. С. Кондукторова, 1964. Таблиця-додаток 1, Таблиця-додаток 16, с. 54–67.
17.	Астаніно, курган 11, поховання 2, скелет 2	С. І. Жиляєва-Круц, 1970, с. 180–184.

Таблиця 4.

Значення трьох канонічних векторів для 71 жіночого черепа скіфської культури з території України (дистанція Махаланобіса між черепами).

№ п/п	Череп	I KB	II KB	III KB
1.	Медвин, череп із поховання 12	1,029	2,075	–0,591
2.	Верхня Тарасівка-1, курган 80, із поховання 2	–1,940	3,221	3,120
3.	Верхня Тарасівка-2, курган 83, із поховання 2	–0,490	–1,623	1,416
4.	Верхня Тарасівка-3, курган 6, скелет 1, із поховання 1	2,468	–0,466	1,286
5.	Бориспіль	3,015	1,368	2,719
6.	Капулівка	–1,155	0,085	0,984
7.	Трахтемирів	–0,694	–1,325	0,013
8.	Мирне	–1,377	–1,048	–0,565
9.	Миколаївка-1	–0,325	0,599	0,807
10.	Миколаївка-2	–0,571	–1,395	–0,977
11.	Миколаївка-3	0,257	0,112	–1,139
12.	Миколаївка-4	0,800	–1,384	0,710
13.	Бабина могила	0,254	–1,930	–0,332
14.	Гюнівка	1,189	2,957	–1,230
15.	Гайманова могила	–0,361	0,848	1,206
16.	Бердянський курган	–0,130	0,398	–0,793
17.	Миколаївка-Козацька 88/4	2,236	–1,290	–0,607
18.	Миколаївка-Козацька 88/11	–1,151	–1,554	0,513
19.	Миколаївка-Козацька 88/12	–1,471	0,108	2,290
20.	Миколаївка-Козацька 88/14	–0,726	–0,068	–0,620
21.	Миколаївка-Козацька 88/16	1,099	–0,152	–0,146
22.	Миколаївка-Козацька 93/2	–1,385	–0,275	1,177
23.	Миколаївка-Козацька 93/3	–0,369	0,291	–0,192
24.	Миколаївка-Козацька 93/6	–0,307	–0,932	–0,511
25.	Миколаївка-Козацька 93/19	–1,433	–0,323	0,645
26.	Миколаївка-Козацька 257/13	1,212	2,212	–1,071
27.	Миколаївка-Козацька 257/17	0,807	1,398	0,327
28.	Миколаївка-Козацька 257/20	–0,328	–0,516	–2,417
29.	Миколаївка-Козацька 257/21	0,934	1,314	–1,627
30.	Миколаївка-Козацька 257/31	1,037	–0,271	0,163
31.	Миколаївка-Козацька 257/43	0,002	2,497	0,120
32.	Миколаївка-Козацька 257/48	0,607	1,739	1,200
33.	Миколаївка-Козацька 257/52	1,677	–0,301	–0,850
34.	Миколаївка-Козацька 257/56	–0,206	–0,335	0,148
35.	Миколаївка-Козацька 257/60	–0,049	–2,161	0,461
36.	Миколаївка-Козацька 267/6	–1,452	–0,149	1,133
37.	Миколаївка-Козацька 267/9	–1,708	–0,545	–0,022
38.	Миколаївка-Козацька 267/10	–0,633	–0,308	0,865

39.	Миколаївка-Козацька 267/21	-1,554	0,584	0,361
40.	Миколаївка-Козацька 267/24	-0,796	0,592	-1,243
41.	Миколаївка-Козацька 267/26	1,358	0,784	-0,284
42.	Миколаївка-Козацька 267/40	-1,037	-1,288	-0,223
43.	Миколаївка-Козацька 267/42	-1,013	-1,678	-0,731
44.	Миколаївка-Козацька 277/5	-1,910	0,846	1,231
45.	Миколаївка-Козацька 277/6	0,724	-1,324	-0,649
46.	Миколаївка-Козацька 277/10	-0,254	1,098	0,652
47.	Миколаївка-Козацька 277/16	-3,080	1,400	0,704
48.	Миколаївка-Козацька 289/1	-0,273	1,301	-2,140
49.	Миколаївка-Козацька 289/2	-1,545	-1,432	-2,148
50.	Миколаївка-Козацька 289/5	-1,533	-1,460	1,065
51.	Миколаївка-Козацька 289/6	0,229	-0,079	-1,394
52.	Александропольський курган, поховання 11	-0,077	0,498	-3,831
53.	Неаполь скіфський, II ст. до н. е., перша половина III ст. н. е. Інвентарний номер Музею антропології МДУ – 10721	1,929	-1,130	0,460
54.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10745.	-0,655	0,186	-1,287
55.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10748.	-2,007	-0,268	0,735
56.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10751	1,530	0,412	-0,379
57.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10755	3,436	-0,895	1,130
58.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10765.	1,347	0,328	1,082
59.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10771	3,126	0,050	2,434
60.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10774	-0,898	-1,148	0,183
61.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10775	2,512	0,129	-1,611
62.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10777	0,689	-1,957	1,244
63.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8999	-1,477	2,610	1,108
64.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9005	-0,768	-1,948	-0,142
65.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8997	1,067	0,194	-0,341
66.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8998.	0,625	-0,754	-0,352
67.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9018.	-1,312	2,657	-3,200
68.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8995.	0,571	-1,407	-0,654
69.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9013	0,685	0,229	0,607
70.	Некрополь на Північному березі, № 12/11	-3,013	-1,510	-0,282
71.	Астаніно, курган 11, поховання 2, скелет 2	-1,551	-1,919	1,277
Внесок % у загальну дисперсію		16,738	14,400	14,290

Вдалося виокремити три краніологічні варіанти за дистанцією Махаланобіса (Табл. 4, Рис. 2), а також показати подібність досліджуваного жіночого черепа з Медвина до черепів під шифрами 257/13 та 257/21 із могильника Миколаївка-Козацька в Херсонській обл. (Рис. 2–4).

Краніологічний варіант 1 можна назвати основним, вбирає 53 черепи й характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою, середньошироким лобом та помірною довжиною основи черепа. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий, кут його випинання великий (Табл. 5). *Варіант 2* (6 черепів), куди потрапляє й досліджуваний череп із Медвина, характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Орбіти високі (гіпсіконхія), ніс середній (мезоринія), кут його випинання великий, обличчя помірно широке за абсолютними розмірами й вузьке за верхньолицьовим індексом (лептен), мезогнатне, помірно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. *Варіант 3* (7 черепів) характеризується доліхокранною, дуже високою черепною коробкою, середньошироким лобом та великою довжиною основи черепа. Орбіти високі (гіпсіконхія), ніс середній (мезоринія), на межі з вузькими значеннями, кут його випинання великий, обличчя вузьке як за лінійними розмірами, так і за верхньолицьовим індексом (лептен), ортогнатне, різко профільоване як на верхньому рівні, так і на середньому.

При розгляді положення залучених жіночих черепів у просторі I та II KB виявилось, що досліджуваний череп з поховання 12 у Медвині за першою біполярною KB (16,7 % загальної мінливості) отримав помірні від'ємні значення (-0,563) і виявився подібний до черепа жінки 60–70 років під шифром 257/13, могила 73, поховання 2 (матеріали експедиції МДУ) з могильника Миколаївка-Козацька Херсонської обл. – розкопки Е. О. Симоновича [Симонович, 1969] (Рис. 2).

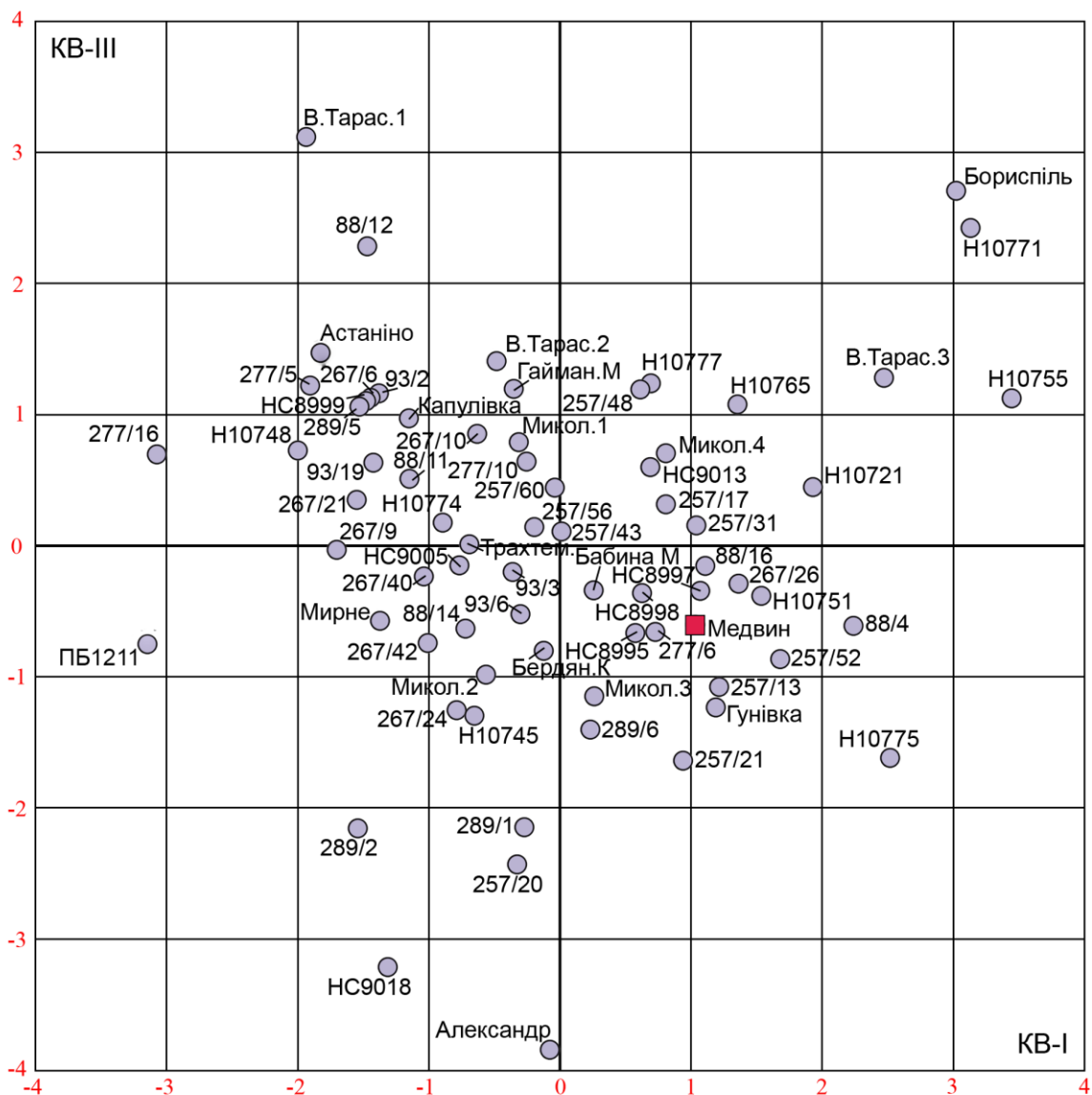

Рис. 3. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі I–III KB (дистанція Махаланобіса).

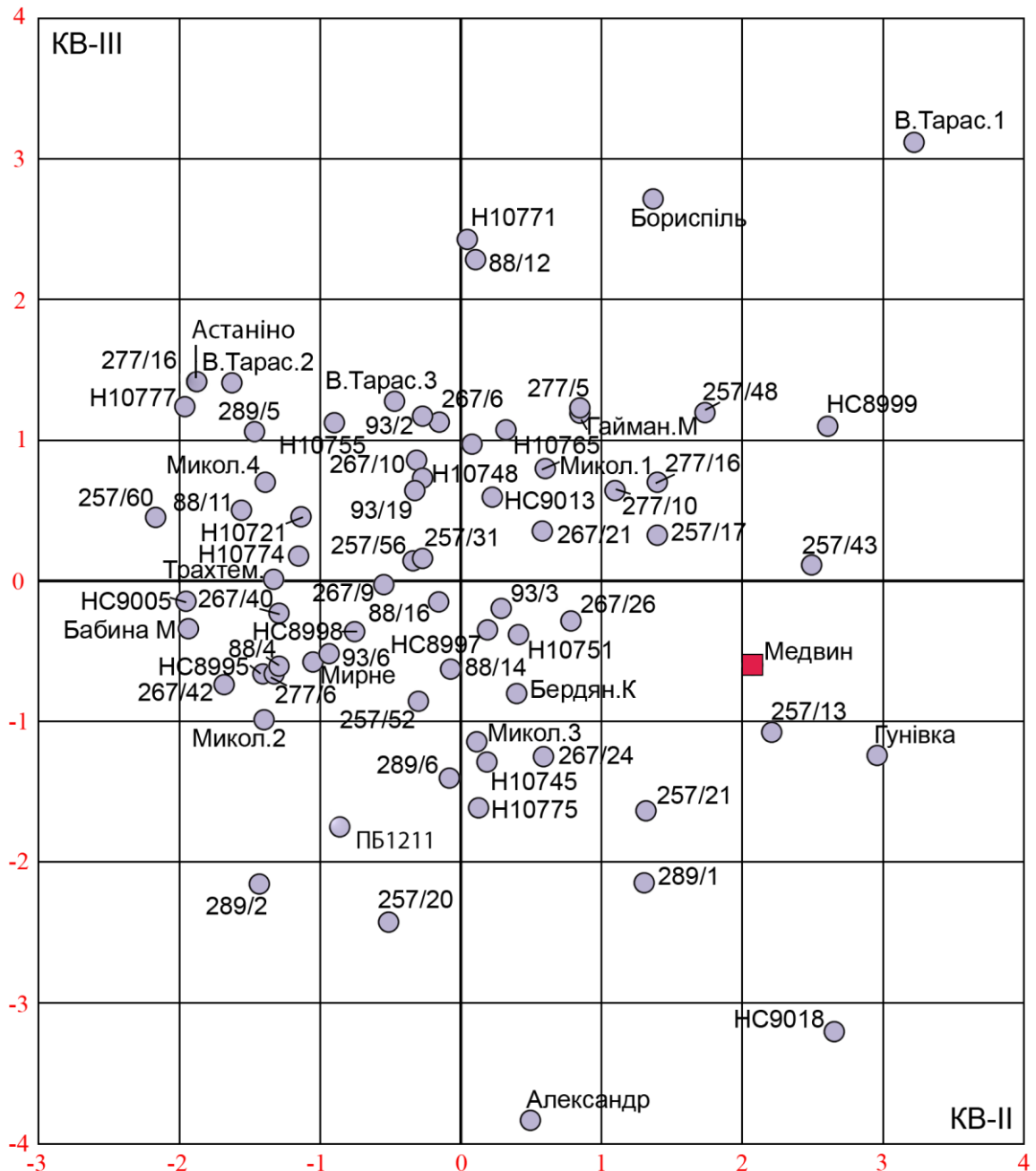

Рис. 4. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі II–III KB (дистанція Махаланобіса).

Прикметно, що й за кластерним багатовимірним аналізом [Дерябин, 2008 : 230–276] досліджуваний жіночий череп опиняється в одному кластері з двома черепами зі Східного могильника Неаполя Скіфського в Криму під інвентарними номерами 10751 та 10765. Але найбільш подібним виявився мезокранний череп під інвентарним номером 10751 на 18-у кроці кластеризації із 70 на відстані 5,894, при загальній дистанції 35,696. Морфологічна ж подібність простежується між цими черепами за шириною лоба, верхньою шириною обличчя, орбіт, носовим індексом, кутом випинання носа та певною мірою верхньолицьовим індексом.

Отже, за результатами аналізу KB продемонстровано, що жіночі черепа лісостепової зони України не відрізняються морфологічно від черепів степової географічної зони Нижньої Наддніпрянщини та Криму.

Краніологічні варіанти жіночої групи носіїв скіфської культури з території сучасної України (степ, Крим та лісостеп)

Ознаки	Варіант I N= 53	Варіант II N= 6	Варіант III N=7
1. Поздовжній діаметр	176,8	176,8	182,3
8. Поперечний діаметр	136,0	141,3	131,3
1:8 Черепний індекс	76,8	80,0	72,0
20. Висотний діаметр	110,0	113,2	117,1
17. Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	128,5	128,3	138,0
9. Найменша ширина лоба	95,1	97,5	93,9
5. Довжина основи черепа	95,7	89,6	100,7
45. Виличний діаметр	125,7	123,6	120,1
48. Верхня висота обличчя	68,3	67,9	69,1
48:45 Верхній лицьовий	54,1	55,0	56,3
55. Висота носа	49,2	47,8	51,1
54. Ширина носа	23,8	24,2	23,8
54:55 Носовий	48,7	50,8	47,3
51. Ширина орбіти	40,2	41,0	39,5
52. Висота орбіти	32,6	35,8	35,0
52:51 Орбітний індекс	81,3	85,3	86,2
77. Назомаллярний кут	137,9°	142,0°	134,7°
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	126,9°	124,8°	121,1°
SS:SC. Симотичний індекс	46,7	48,9	47,2
75 (1). Кут випинання носа	27,3°	29,0°	27,7°
32. Кут профілю чола (<i>nas</i>)	85,4°	85,8°	86,3°
Кут профілю чола від <i>gl</i>	80,6°	82,0°	83,0°
72. Загальний кут обличчя	85,3°	84,3°	87,5°
9:45. Лобно-виличний	75,9	78,8	83,2
DS:DC. Дакріальний індекс	56,1	51,9	50,0
17:1. Висотно-поздовжній показчик	72,5	69,3	76,9
17:8. Висотно-поперечний показчик I	94,1	87,8	105,7

N – кількість черепів.

Міжруповий багатовимірний канонічний аналіз. Для діахронного порівняння виокремлених трьох краніологічних варіантів і виявлення основних напрямків морфологічних зв'язків цих варіантів залучено такі жіночі серії (Табл. 6), до яких входять представниці скіфської культури:

- 1) с. Миколаївка (IV–III ст. до н. е.) з Прутсько-Дністровського межиріччя – Молдова [Великанова, 1975, Табл. 31 : 56–57];
- 2) Старі Бедражі (епоха бронзи) [Великанова 1975 : 41–42];
- 3) Пархай II (епоха пізнього енеоліту: період ЮЗТ-V) [Громов, 2004 : 11];
- 4) Пархай II (епоха ранньої бронзи, період ЮЗТ-IV) [Громов, 2004, с. 12];
- 5) Копто, Тува, алди-бельська культура (ранній етап, V–IV ст. до н. е.) [Чикишева, 2008 : 127; Чикишева, 2012 : 159–161];
- 6) Догее-Баари (VI–IV ст. до н. е.) [Чикишева, 2008 : 127; Чикишева, 2012 : 159–161];
- 7) Сагли (скіфський час) [Козинцев & Селезнева, 2011 : 220–222];
- 8) Пазирикська культура (VI–III вв. до н. е.), збірна група [Чикишева, 2012 : 144–148];
- 9) Суглуг-Хем-I [Громов & Селезнєва & Учанева, 2015 : 380–383];
- 10) Суглуг-Хем-II (II ст. до н. е.) [Громов & Селезнєва & Учанева, 2015 : 380–383];
- 11) Улангом (поблизу м. Улангом, Західна Монголія, скіфський час, саяно-тувинська культура) [Мамонова, 1980 : 60–74];
- 12) Тагарська культура (Південний Сибір, VII–III ст. до н. е.) [Козинцев, 1977 : 34–35];
- 13) Фронтове-I (Східний Крим, V–IV ст. до н. е.) [Круц, 2017 : 109–112];
- 14) східний могильник Неаполя Скіфського (околиці Сімферополя) [Кондукторова, 1964 : 34–35, 66–67];
- 15) сарматські поховання Нижнього Дону III–I ст. до н. е. (кургани) [Батиева, 2011];
- 16) Завітне в Криму [Зіневич, 1971 : 111–121];
- 17) пізні скіфи з с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі [Кондукторова, 1971 : 65–66];

- 18) Масляха 1 [Рыкун, 1997 : 80–82];
- 19) серії андроновської (федорівської) культури, представлені черепами з могильника Кузнецька улоговина, групами Верхне Приоб'я, Томське Приоб'я, Мінусинська улоговина [Чикишева & Поздняков, 2003 : 143];
- 20) саргатські жіночі поховання ранньої залізної доби з Приіртиштя [Багашёв, 2000, Табл. 11 : 62–63];
- 21) черепи з Широкинського могильника X–VIII ст. до н. е. (Херсонська обл.) [Зіневич & Круц, 1968 : 81–83; Зіневич, 1968; Лесков & Кравченко & Гошко, 2019];
- 22) черепи носіїв катакомбної культури [Кондукторова, 1973 : 88–90];
- 23) черепи носіїв зрубної культури [Круц, 1984 : 63–65];
- 24) об'єднана серія черепів з могильників Суглуг-Хем I та Суглуг-Хем II (II ст. до н. е.) центральної Тувинської улоговини [Громов & Селезнева & Учанева, 2015 : 380–383];
- 25) черепи носіїв культури багатопружкової кераміки (культурного кола Бабіне) [Круц, 1984 : 49–51];
- 26) дві серії з Західного Казахстану (VI–IV ст. до н. е.) й Волго-Уральського регіону (IV–III ст. до н. е.) [Китов & Мамедов, 2014 : 164–165, 172–173];
- 27) тасмолинська культура VIII–V ст. до н. е. (центральный Казахстан) [Бейсенов & Исмагулова & Китов & Китова, 2015 : 87–88];
- 28) Каменська культура (епоха раннього заліза, генеральна сукупність до якої входять також Масляха 1 і Масляха 2), друга половина – кінець VI ст. до н. е. – II–I ст. до н. е. [Рыкун, 2005 : 127, 255–257];
- 29) Збірна серія черепів гунно-сарматського часу з території Гірського Алтаю II ст. до н. е. – V ст. н. е. [Газимзянов, 2018, Таблица 4 : 149];
- 30) Сарматська культура-2 – серія II–I ст. до н. е., Табл. 2, недеформовані черепи;
- 31) Сарматська культура-3 – група I – першої половини II ст. н. е., недеформовані черепи [Балабанова, 2015, Табл. 2, с. 161–162];
- 32) Сарматська культура-4 – II половина II–IV ст. н. е., недеформовані черепи [Балабанова, 2015, Табл. 4 : 166].

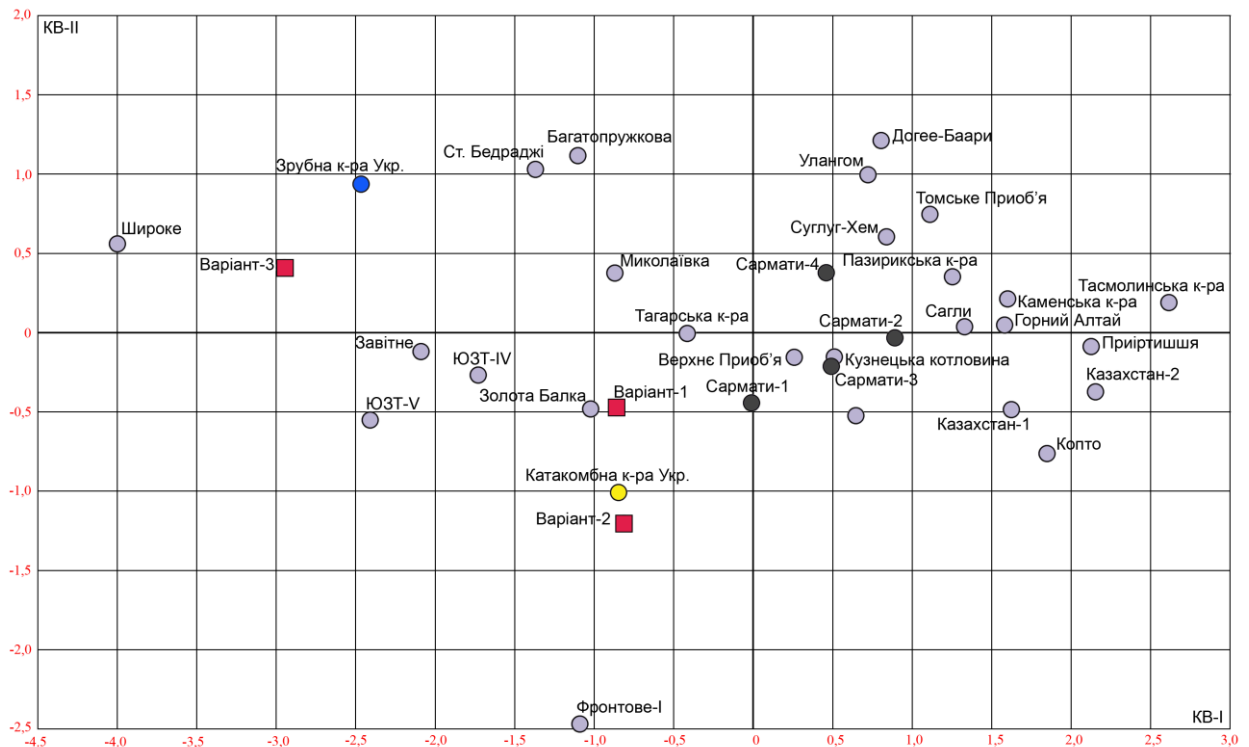

Рис. 5. Зіставлення 35 жіночих груп скіфської культури з території Євразії та трьох краніологічних варіантів методом канонічного аналізу в просторі I та II KV за 13 краніометричними ознаками та одним індексом.

Значення трьох КВ для 35 жіночих груп скіфської та діахронних культур з території Євразії (дистанція між серіями)

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Варіант 1	-0,858	-0,464	-0,231
2.	Варіант 2	-0,811	-1,197	1,740
3.	Варіант 3	-2,942	0,415	1,737
4.	с. Миколаївка з Прутсько-Дністровського межиріччя	-0,875	0,380	0,207
5.	Старі Бедражі з Прутсько-Дністровського межиріччя	-1,367	1,041	-0,514
6.	ЮЗТ-V – Пархай II	-2,407	-0,545	-0,829
7.	ЮЗТ-IV – Пархай II	-1,729	-0,264	-0,298
8.	Копто (V ст. до н. е.)	1,848	-0,758	0,543
9.	Догее-Баари (VI–IV ст. до н. е.)	0,804	1,216	0,848
10.	Сагли (скіфський час)	1,333	0,042	0,052
11.	м. Улангом	0,725	0,997	-0,256
12.	Пазирикська культура (VI–III ст. до н. е.)	1,254	0,359	0,320
13.	Тагарська культура (Південний Сибір, VII–III ст. до н. е.)	-0,416	-0,001	-0,654
14.	Фронтоне-I (Східний Крим, V–IV ст. до н. е.)	-1,085	-2,462	-1,070
15.	Сарматські поховання Нижнього Дону III–I ст. до н. е. (кургани)	-0,008	-0,439	0,175
16.	Завітне	-2,087	-0,113	0,959
17.	Пізні скіф'янки з с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі	-1,019	-0,476	0,060
18.	Кузнецька улоговина	0,510	-0,150	-0,561
19.	Верхнє Приоб'я	0,259	-0,150	-0,118
20.	Томське Приоб'я	1,112	0,752	-0,719
21.	Мінусинська улоговина	0,648	-0,518	0,402
22.	Саргатські поховання ранньої залізної доби з Прииртишся	2,127	-0,082	-0,083
23.	Широкинський могильник білозерської культури Херсонської обл. X–VIII ст. до н. е.	-3,996	0,564	0,244
24.	Черепи катакомбної культури	-0,844	-1,001	-0,605
25.	Носії зрубної культури	-2,463	0,946	-0,849
26.	Центральна Тувинська улоговина Суглуг-Хем (збірна)	0,839	0,608	0,404
27.	Культура багатопружкової кераміки (культурного кола Бабине)	-1,104	1,123	-0,549
28.	Західний Казахстан і Волго-Уральський регіон. VI–IV ст. до н. е.	1,620	-0,483	0,155
29.	Західний Казахстан і Волго-Уральський регіон. IV–III ст. до н. е.	2,152	-0,367	0,419
30.	Тасмолинська культура VIII–V ст. до н. е.	2,612	0,194	0,107
31.	Каменська культура	1,597	0,215	-0,148
32.	Збірна серія черепів гунно-сарматського часу з Гірського Алтаю	1,582	0,055	0,191
33.	Сарматська культура-2	0,892	-0,028	-0,062
34.	Сарматська культура-3	0,493	-0,211	0,012
35.	Сарматська культура-4	0,455	0,386	-0,213

Загалом візуально та за морфологією (крім висоти обличчя) можна спостерігати подібність краніологічного варіанта 1 до пізньоскіфської вибірки Золота Балка з Нижнього Дніпра (Рис. 5, 6), варіанта 2 – до катакомбної культури України, варіанта 3 – певною мірою до серії Широке білозерської культури [Лесков & Кравченко & Гошко, 2019] (Рис. 5, 6).

Схожі результати дав і кластерний аналіз. Перший, мезокранний краніологічний варіант жіночої частини населення вже на четвертому кроці кластеризації (з 35) знаходить аналогії до

черепів із Золотої Балки (дистанція 0,470 із 15,260). Утворився окремий кластер, до якого ввійшли такі групи: Варіант-1, Золота Балка, Миколаївка-Козацька, Катакомбна культура й Тагарська культура (Рис. 6). Простежується певна подібність третього, доліхокранного краніологічного варіанта до черепів із Широкинського могильника білозерської культури X–VIII ст. до н. е. на 25-му кроці кластеризації. На певне тяжіння лісостепових скіфів до Білозерської групи (чоловіки) вказували як С. Г. Єфімова [Єфімова, 2000 : 39–44], так і О. Г. Козінцев [Козінцев, 2007 : 154].

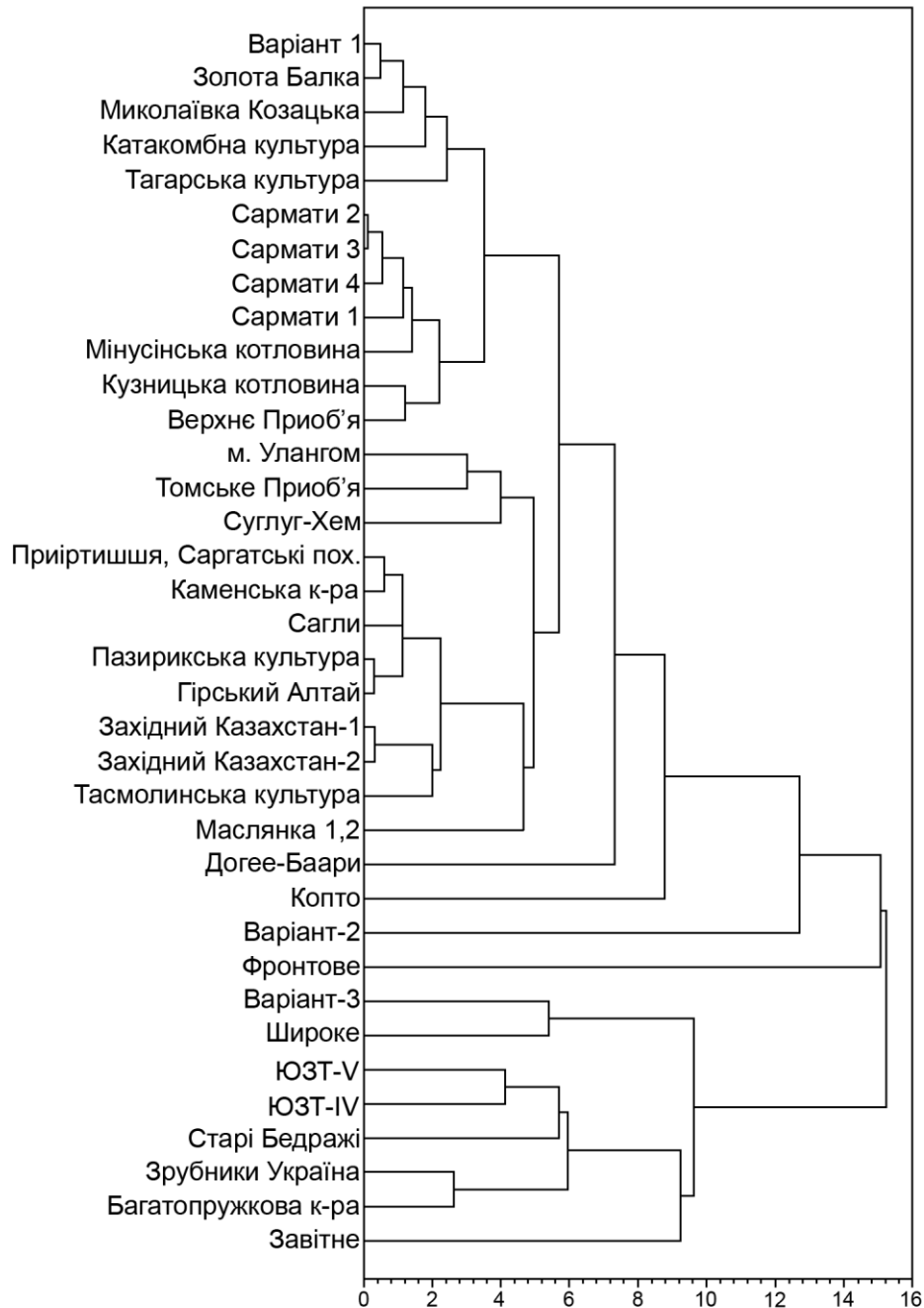

Рис. 6. Результати кластерного аналізу. Розташування 35 жіночих груп за відстанню Махаланобіса.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1. За даними краніометрії жіночий череп із поховання 12 у с. Медвин характеризується брахікранною черепною коробкою та великим назомалярним кутом, отже, є зразком метисних представників популяції, але решта ознак і морфологія обличчя цілком європеоїдні.

2. За різними статистичними програмами виявлено подібність досліджуваного жіночого черепа з Медвина (лісостеп) до трьох черепів Нижньої Наддніпряниці під шифрами

.....
257/13, 257/43, 257/21 із вибірки черепів могильника Миколаївка-Козацька в Херсонській обл. (степ) та меншою мірою до черепів під шифрами 8997, 10751 з Неаполя Скіфського в Криму.

3. За двома статистичними програмами продемонстровано, що жіночі черепи лісостепової зони України не відрізняються морфологічно від черепів степової географічної зони.

4. За даними канонічного багатовимірної аналізу виокремлено три краніологічні варіанти. Основний Варіант 1 характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий, кут його випинання великий. Після порівняння як за канонічним, так і за кластерним аналізом виявляє подібність до пізньоскіфської серії Золота Балка з Нижнього Дніпра. Варіант 2, куди потрапляє й досліджуваний череп із Медвина, характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Орбіти високі, ніс середній, кут його випинання великий, обличчя вузьке, мезогнатне, помірно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. Він подібний до катакомбної культури з території України. Варіант 3 характеризується доліхокранною, дуже високою черепною коробкою, середньошироким лобом і великою довжиною основи черепа. Орбіти високі, ніс середній, кут його випинання великий, обличчя вузьке, ортогнатне, різко профільоване. Він виявився подібним до вибірки білозерської культури Широке з території сучасної Херсонської обл.

5. Виявлено значну неоднорідність представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України. Однією з ознак неоднорідності є виокремлені методом аналізу КВ три краніологічні варіанти.

6. Можна констатувати, що канонічний аналіз краще розподіляє черепи у просторі векторів, ніж аналіз головних компонент, на чому і наголошували В. Д. Дерябін, О. Г. Козінцев та І. Г. Ширококов.

7. За даними етнічної краніоскопії можна вважати досліджувану серію з Медвина європеїдною. Частоти підорбітного візерунку типу II на жіночих і чоловічих черепках з Медвина помірні, що вкладається в межі незважених середніх величин, характерних для південних європеїдів.

Перспективою подальших досліджень носіїв скіфської культури буде проведення внутрішньогрупового аналізу чоловіків із території України, започаткування спільних досліджень з археологами для проведення паралелі з порівняннями матеріальної культури мешканців лісостепу та степу, а також накопичення й систематизація краніологічного матеріалу.

Подяка. Висловлюємо подяку Куценко Тетяні Володимирівні, тогочасному директору музею, яка надала останки для антропологічного дослідження.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Berry, A. C., & Berry, R. J.** (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*, 101, 361–379.
- Brothwell, D. R.** (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D.** (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D.** (1933). Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, 63, 19–47.
- Kozintsev, A.** (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, 43/3, 213–244.
- Martin, R.** (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer*

- Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende.* Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie. Jena: «Gustaf Fischer», 1062 S.
- Rightmire, G. P.** (1969). On the Computation of Mahalanobis' Generalized Distance (D²). *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 1, 157–160.
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation.* Washington: «Taraxacum», 172 p.
- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532.
- Алексеев, В., & Дебец, Г.** (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: «Наука», 127 с.
- Алексеев, В. П.** (1962). Антропология Салтівського могильника. Ред. І. Г. Підплічко. *Матеріали з антропології України*, 2, 48–88.
- Багашёв, А. Н.** (2000). *Палеоантропология Западной Сибири. Лесостепь в эпоху раннего железа.* Новосибирск: «Наука».
- Батиева, Е. Ф.** (2011). *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. – IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование).* Ростов-на-Дону: «ЮНЦ РАН».
- Бейсенов, А. З. & Исмагулова, А. О. & Китов, Е. П. & Китова, А. О.** (2015). *Население Центрального Казахстана в I тысячелетии до н. э.* Алматы: «Институт археологии им. А. Х. Маргулана».
- Великанова, М. С.** (1975). *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.* Москва: «Наука».
- Виноградова, О. В.** (2016). Населення скіфського часу за результатами поширення гіпоплазії емалі зубів. *EMINAK. Ольвійський форум пам'яті В. В. Крапівіної*, 4 (16), 279–288.
- Газимзянов, И. Р.** (2018). Новые данные по краниологии населения Горного Алтая Гунно-Сарматского времени. *Поволжская археология*, 4 (26), 137–162.
- Громов, А. В.** (2004). Древнее население долины реки Сумбар (Юго-Западный Туркменистан). Ред. А. Г. Козинцев. *Палеоантропология, этническая антропология, этногенез.* Санкт-Петербург: «МАЭ РАН», 8–20.
- Громов, А. В. & Казарницкий, А. А. & Козинцев, А. Г.** (2017). *Ключи под фонарем, или Как не надо изучать происхождение скифов.* Б/в/д. URL: <https://www.academia.edu/31687234>
- Громов, А. В. & Селезнёва, В. И. & Учанева, Е. Н.** (2015). Антропологические материалы из могильников Суглук-Хем-I и Суглук-Хем-II (Центральная Тува). Ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2014 г.* Санкт-Петербург: «МАЭ РАН», 379–388.
- Дерябин, В. Е.** (1998). О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии. Канонический анализ против главных компонент. *Вестник антропологии*, 4, 30–67.
- Дерябин, В. Е.** (2008). *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов.* Москва: «МГУ, биологический факультет».
- Дубова, Н. А. & Куфтерин, В. В.** (2015). *Антропология населения Южного Узбекистана эпохи поздней бронзы (по материалам некрополя Бустон-VI).* Москва: «Старый сад». («Этническая антропология Средней Азии». Вып. 4.)
- Ефимова, С. Г.** (2000). Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии. Ред. В. И. Гуляев & В. С. Ольховский. *Скифы и сарматы в VI–III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология.* (сс. 39–44). Москва: «Ин-т археологии РАН».
- Жилыева-Круц, С. И.** (1970). Черепа из скифских погребений Керченской экспедиции 1964–1967 гг. Ред. А. М. Лесков. *Древности восточного Крыма (Предскифский период и скифы).* (сс. 180–189). Киев: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П.** (1967). *Очерки палеоантропологии Украины.* Киев: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П.** (1971). До антропології могильника біля с. Завітне в Криму. Ред. І. Г. Підплічко. *Матеріали з антропології України*, 5, 111–121.
- Зиневич, Г. П. & Круц, С. І.** (1968). *Антропологічна характеристика давнього населення території України (За матеріалами експедицій 1961–1963 рр.).* Київ: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П. & Круц, С. І.** (1985). Антропологічні дослідження медвінських курганів ранньоскіфського періоду. *Археологія*, 52, 68–72.
- Иванов, А. В.** (2016). *Население античного Херсонеса Таврического – византийского Херсона по данным антропологии.* Севастополь: «Альбатрос».
- Китов, Е. П. & Мамедов, А. А.** (2014). *Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке.* Астана: «ФИА им. А. Х. Маргулана».
- Ковпаненко, Г. Т.** (1977). Курганы скифского времени у с. Медвин. Отв. ред. А. И. Тереножкин. *Скифы и сарматы.* (сс. 40–72). Киев: «Наукова думка».
- Козак, А. Д.** (2018). Сопровождающие погребения в тризне Александропольского кургана. К антропологии скифского времени. С. В. Полин, & А. Ю. Алексеев. *Скифский царский*

-
- Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Курганы Украины.* Т. 6. (сс. 632–676). Киев, Берлин.
- Козинцев, А. Г.** (1977). *Антропологический состав и происхождение населения тагарской культуры.* Ленинград: «Наука».
- Козинцев, А. Г.** (1988). *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека.* Ленинград: «Наука».
- Козинцев, А. Г.** (2007). Скифы северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (32), 143–157.
- Козинцев, А. Г.** (2016a). *Как быть, если старые статистические программы несовместимы с новыми компьютерами?* URL: <https://cutt.ly/mkQfSXp>.
- Козинцев, А. Г.** (2016b). О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. Отв. ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 году.* (сс. 381–390) Санкт-Петербург: «МАЭ РАН».
- Козинцев, А. Г. & Селезнева, В. И.** (2011). Краниометрические особенности населения Тувы эпохи железа: Черепа из могильника Саглы. Отв. ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2010 г.* (сс. 217–222). Санкт-Петербург: «МАЭ РАН».
- Кондукторова, Т. С.** (1964). Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними. Відп. ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 3, 32–71.
- Кондукторова, Т. С.** (1971). Пізні скіфи на Нижньому Дніпрі (за антропологічними матеріалами Золотобалківського могильника). Відп. ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 5, 60–71.
- Кондукторова, Т. С.** (1973). *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы.* Москва: «Наука».
- Кондукторова, Т. С.** (1979). *Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Казацкое).* Москва: «Наука».
- Круц, С. И.** (1979). К антропологии древнего населения Запорожской области. Отв. ред. Е. И. Данилова. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины.* (сс. 3–22). Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (1984). *Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы).* Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (1997). Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время). Приложение 2. В: С. А. Скорый. *Стеблев: скифский могильник в Поросье.* (сс. 91–106). Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (2005). Новые антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья. Приложение 2. Б. Н. Мозолевский & С. В. Полин. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* (сс. 459–501) Киев: «Стилос».
- Круц, С. И.** (2017). *Скифы степей Украины по антропологическим данным.* Киев – Берлин: «О. Філюк». («Курганы Украины». Т. 5.).
- Круц, С. И. & Старовойтова, Р. А.** (1979). Скелеты из курганов юга Днепропетровщины. Отв. ред. Е. И. Данилова. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины.* (сс. 49–76). Киев: «Наукова думка».
- Левченко, Б. М.** (2006). Археологічне минуле Медвина. *Охорона культурної спадщини Київської обл.* (сс. 218–224). Київ: «Академперіодика».
- Лесков, О. М. & Кравченко, Е. А., & Гошко, Т. Ю.** (2019). *Могильник білозерської культури біля с. Широке.* Львів; Винники: «Історико-краєзнавчий музей; Майдан».
- Магомедов, Б. В. & Рудич, Т. О.** (2008). Некоторые антропологические аспекты Черняховской культуры. Ed. B. Niezabitowska-Wiśniewska. *The Turbulent Epoch New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period.* (сс. 249–258). Lublin.
- Мамонова, М. М.** (1980). Антропологический тип древнего населения Западной Монголии по данным палеоантропологии. Ред. И. И. Гохман. *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник МАЭ*, 36. (сс. 60–74). Ленинград.
- Ніколенко, І.** (1994). *Богуславщина: Нариси з історії краю.* Богуслав: «Квадрат».
- Покас, П. М. & Назарова, Т. А. & Дяченко, В. Д.** (1988). Материалы по антропологии Акташского могильника. С. С. Бессонова & Е. П. Бунятян & Н. А. Гаврилюк. *Акташский могильник скифского времени в восточном Крыму.* (сс. 118–144). Киев: «Наукова думка».
- Потехина, И. Д. & Кислый, А. Е.** (1994). Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зоны. Ред. С. Д. Крыжицкий. *Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья.* (сс. 22–45). Киев.
- Рудич, Т. О.** (2020). Населення лісостепової зони України в скіфську добу. *Археологія*, 3, 40–52.
- Рыкун, М. П.** (1997). Материалы по краниологии населения северного Алтая раннего железного века (каменная культура). *Вестник археологии*, 1, 80–82.

- Рыкун, М. П.** (2005). *Палеоантропология Верхнего Приобья в эпоху раннего железа (по данным краниологии)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Томск.
- Санкина, С. & Моисеев, В.** (2006). Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*, 5, 459–462.
- Сегеда, С. П.** (2001). *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: «Видавництво імені О. Теліги».
- Старовойтова, Р. А.** (1984). Костные останки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. Отв. ред. С. И. Круц. *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. (с. 31–65). Киев: «Наукова думка».
- Сымонович, Э. А.** (1969). Раскопки Николаевского могильника на Нижнем Днепре. Отв. ред. Б. А. Рыбаков. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 119, 74–80.
- Томашевич, Т. В.** (1988). Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*, 80, 119–128.
- Чижишева, Т. А. & Поздняков, Д. В.** (2003). Население Западно-Сибирского ареала андроновской культурной общности по антропологическим данным. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 3 (15), 132–148.
- Широбоков, И. Г.** (2020). О применении метода главных компонент в краниологии. *Camera praeistorika*, 1, 121–138.

Yuriy V. Dolzhenko

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
junior researcher

Oksana V. Palchuk

historian, teacher of history and social sciences
independent researcher (Ukraine)

Craniology of Women of Scythian Culture in the Territory of Ukraine

The article describes the level of heterogeneity of female representatives of the Scythian culture from the territory of the forest-steppe and steppe Ukraine, clarifies their place among the synchronous female Scythian, Sarmatian groups and series of the Late Eneolithic, Bronze, Timber-grave culture of Eurasia, for that purpose, in particular, new craniological data have been entered into scientific circulation. Three standard techniques were used: craniometry (according to R. Martin), ethnic craniology (which was proposed by A. G. Kozintsev), and craniophenetics (according to the method of A. C. Berry, R. J. Berry, which was tested by A. A. Movsesyan). When interpreting the data, the computer programs by B. Kozintsev and A. Kozintsev were used. In general, after study of the entire array of female burials, both from steppe and forest-steppe Scythia (52 skulls) from the territory of modern Ukraine (except for Crimea), on the skulls of which 12 craniometric features and one index according to R. Martin (1, 8, 20, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 77, zm, SS:SC) were preserved, the heterogeneity of women of the Scythian culture was revealed for the forest-steppe of Ukraine. According to its morphology, the studied skull of a 30–40-year-old woman from burial 12 in the village. Medvin, Boguslavsky district, Kyiv region, dated to the 7th – 6th cent. BC belongs to the third, mesocranial, broad-faced craniological variant with a very low calvaria, which after canonical and cluster analyses reveals its similarity to the female mesocranial series of catacomb culture of Ukraine and mesocranial, broad-faced, dated by archaeologists to the 5th – 4th cent. BC. The eastern direction of relations is insignificant and is manifested by the similarity of the fourth, mesocranial (or subbrachicranic), with a high vault of craniological variant to the Sarmatian burials, dating from the 3rd – 1st cent. BC. Principal component analysis and canonical multivariate analysis did not reveal morphological differences between steppe and forest-steppe female skulls.

Key words: archaeology, craniology, craniology, discrete character, physical anthropology, craniophenetics, Scythian culture, woman.

References:

- Alekseev, V. P. & Debec, G. F.** (1964). *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij [Craniometry. Methods of Anthropological Studies]*. Moskva: «Nauka», 1964. [in Russian].
- Aliksieiev, V. P.** (1962). *Antropologhiia Saltivskoho mohylnyka [Anthropology of Saltovsky Cemetery]*. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 2, 48–88. [in Ukrainian].
- Bagashjov, A. N.** (2000). *Paleoantropologija Zapadnoj Sibiri. Lesostep v jepohu rannego zheleza [Paleoanthropology of Western Siberia. Forest-Steppe in the Early Iron Age]*. Novosibirsk: «Nauka». [in Russian].

-
- Batieva, E. F.** (2011). *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. je. – IV v. n. je. (paleoantropologicheskoe issledovanie) [The Population of the Lower Don in the IX Century BC. – IV Century AD. (Paleoanthropological Study)]*. Rostov-na-Donu: «Izd-vo JuNC RAN». [in Russian].
- Bejsenov, A. Z. & Ismagulova, A. O. & Kitov, E. P., & Kitova, O. A.** (2015). *Naselenie Centralnogo Kazahstana v I tysjacheletii do n. je. [The Population of Central Kazakhstan in the 1st Millennium BC]*. Almaty: «Institut arheologii im. A. H. Margulana». [in Russian].
- Berry, A. C., & Berry, R. J.** (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*, 101, 361–379.
- Brothwell, D. R.** (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D.** (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D.** (1933). Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, 63, 19–47.
- Chikisheva, T. A. & Pozdnjakov, D. V.** (2003). Naselenie Zapadno-Sibirskogo areala andronovskoj kulturnoj obshhnosti po antropologicheskim dannym [The Population of the West Siberian Area of the Andronovo Cultural Community According to Anthropological Data]. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 3 (15), 132–148. [in Russian].
- Derjabin, V. E.** (1998). O metodikah mnogomernogo taksonomicheskogo analiza v antropologii. Kanonicheskij analiz protiv glavnyh komponent [On the Methods of Multidimensional Taxonomic Analysis in Anthropology. Canonical Analysis vs. Principal Components]. *Vestnik antropologii*, 4, 30–67. [in Russian].
- Derjabin, V. E.** (2008). *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists]*. Moskva: «MGU, biologicheskij fakultet». [in Russian].
- Dubova, N. A. & Kufferin, V. V.** (2015). *Antropologija naselenija Juzhnogo Uzbekistana jepohi pozdnej bronzy (po materialam nekropolja Buston-VI) [Anthropology of the Population of Southern Uzbekistan of the Late Bronze Age (Based on the Materials of the Buston-VI Necropolis)]*. Moskva: Staryj sad. («Jetnicheskaja antropologija Srednej Azii». Vyp. 4.). [in Russian].
- Efimova, S. G.** (2000). Sootnoshenie lesostepnyh i stepnyh grupp naselenija Evropejskoj Skifii po dannym kraniologii [The Ratio of Forest-Steppe and Steppe Groups of the Population of European Scythia According to Craniology]. Ed. V. I. Guljaev & V. S. Ol'hovskij. *Skify i sarmaty v VI–III vv. do n. je.: paleoekologija, antropologija i arheologija*. (pp. 39–44). Moskva: «In-t arheologii RAN». [in Russian].
- Gazimzjanov, I. R.** (2018). New Information on the Craniology of the Altai Mountains Population of the Hun-Sarmatian Period [New Data on the Craniology of the Population of Gorny Altai in the Hunno-Sarmatian Period. Volga Archeology]. *Povolzhskaja arheologija*, 4 (26), 137–162. [in Russian].
- Gromov, A. V.** (2004). Drevnee naselenie doliny reki Sumbar (Jugo-Zapadnyj Turkmenistan) [Ancient Population of the Sumbar River Valley (Southwestern Turkmenistan)]. Ed.: A. G. Kozincev. *Paleoantropologija, jetnicheskaja antropologija, jetnogenez*. (pp. 8–20). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Gromov, A. V. & Kazarnickij, & A. A. Kozincev, A. G.** (2017). *Kljuchi pod fonarem, ili Kak ne nado izuchat proishozhdenie skifov [Keys under the Lantern, or How not to Study the Origin of the Scythians]*. B/v/d. URL: <https://www.academia.edu/31687234> [in Russian].
- Gromov, A. V. & Seleznjova, V. I., & Uchaneva, E. N.** (2015). Antropologicheskie materialy iz mogilnikov Sugluk-Hem-I i Sugluk-Hem-II (Centralnaja Tuva) [Anthropological Materials from the Burial Grounds Sugluk-Khem-I and Sugluk-Khem-II (Central Tuva)]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2014 g.* (pp. 379–388). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Ivanov, A. V.** (2016). *Naselenie antichnogo Hersonesa Tavricheskogo – vizantijskogo Hersona po dannym antropologii [The Population of Ancient Tauric Chersonese – Byzantine Cherson According to Anthropology Data]*. Sevastopol: «Albatros». [in Russian].

- Kitov, E. P. & Mamedov, A. A.** (2014). *Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazahstana v rannem zheleznom veke [Nomadic Population of Western Kazakhstan in the Early Iron Age]*. Astana: «FIA im. A. H. Margulana». [in Russian].
- Konduktorova, T. S.** (1964). Naselennia Neapolia Skifskoho za antropologichnymi danymi [Population of Naples Scythian According to Anthropological Data]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 3, 32–71. [in Ukrainian].
- Konduktorova, T. S.** (1971). Pizni skify na Nyzhnomu Dnipro (za antropologichnymi materialamy Zolotobalkivskoho mohylnya) [Late Scythians on the Lower Dnieper (According to Anthropological Materials of the Zolotobalkiv Cemetery)]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 5, 60–71. [in Ukrainian].
- Konduktorova, T. S.** (1973). *Antropologija naselenija Ukrainy mezolita, neolita i jepohi bronzы [Anthropology of the Population of Ukraine in the Mesolithic, Neolithic and Bronze Ages]*. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Konduktorova, T. S.** (1979). *Fizicheskij tip ljudej Nizhnego Pridneprovja na rubezhe nashej jery (po materialam mogilnika Nikolaevka-Kazackoe) [The Physical Type of the People of the Lower Dnieper Region at the Turn of Our Era (Based on the Materials of the Nikolaevka-Kazatskoye Burial ground)]*. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Kovpanenko, G. T.** (1977). Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin [Mounds of the Scythian Time Near the Village. Medvin]. Ed. A. I. Terenozhkin. *Skify i sarmaty*. (pp. 40–72). Kiev: «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Kozak, A. D.** (2018). Soprovozdajushhie pogrebenija v trizne Aleksandropolskogo kurgana. K antropologii skifskogo vremeni [Accompanying Burials in the Funeral Feast of the Alexandropol Kurgan. To the Anthropology of the Scythian Time]. S. V. Polin, A. Ju. Alekseev. *Skifskij carskij Aleksandropolskij kurgan IV v. do n. je. v Nizhnem Podneprove. Kurgany Ukrainy*, vol. 6. (pp. 632–676). Kiev, Berlin. [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (1977). *Antropologicheskij sostav i proishozhdenie naselenija tagarskoj kultury [Anthropological Composition and Origin of the Population of the Tagar Culture]*. Leningrad: «Nauka». [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (1988). *Jetnicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic Craniology: Racial Variability of the Sutures of the Modern Human Skull]*. Leningrad: «Nauka». [in Russian].
- Kozintsev, A.** (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, 43/3, 213–244.
- Kozintsev, A. G.** (2007). Skify severnogo Prichernomor'ja: mezhrupnovye razlichija, vneshnie svjazi, proishozhdenie [Scythians of the Northern Black Sea Region: Intergroup Differences, External Relations, Origin]. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 4 (32), 143–157. [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (2016a). *Kak byt, esli starye statisticheskie programmy nesovmestimy s novymi kompjuterami? [What if Old Statistical Programs are Incompatible with new Computers?]* URL: <https://cutt.ly/mkQfSXp> [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (2016b). O nekotoryh aspektah statisticheskogo analiza v kranimetrii [On Some Aspects of Statistical Analysis in Craniometry]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2015 godu*. (pp. 381–390). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Kozintsev, A. G. & Selezneva, V. I.** (2011). Kranimetricheskie osobennosti naselenija Tuvy jepohi zheleza: Cherepa iz mogilnika Sagly [Cranio-metric Features of the Population of Tuva of the Iron Age: Skulls from the Burial Ground of Sagly]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2010 g.* (pp. 217–222). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1979). K antropologii drevnego naselenija Zaporozhskoj oblasti [To the Anthropology of the Ancient Population of the Zaporozhye Region]. Ed. E. I. Danilova. *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. (pp. 3–22). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1984). *Paleoantropologicheskie issledovanija Stepnogo Podneprovja (jepoha bronzы) [Paleoanthropological studies of the Steppe Dnieper region (Bronze Age)]*. Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1997). Antropologija Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskom tipe naselenija lesostepi v skifskoe vremja) [Anthropology of the Steblevsky Burial Ground (on the Question of the Physical Type of the Population of the Forest-Steppe in the Scythian Time)]. Prilozhenie 2. S. A. Skoryj. *Steblev: Skifskij mogilnik v Porose*. (pp. 91–106). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (2005). Novye antropologicheskie materialy iz kurganov skifskoj znati Severnogo Prichernomorja [New Anthropological Materials from the Mounds of the Scythian Nobility of the Northern Black Sea Region]. Prilozhenie 2. B. N. Mozolevskij, S. V. Polin. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. Do n. je.* (pp. 459–501). Kiev: «Stilos». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (2017). *Skify stepej Ukrainy po antropologicheskim dannym [Scythians of the Steppes of*

-
Ukraine According to Anthropological Data. Kiev – Berlin: «O. Filjuk». («Kurgany Ukrainy», vol. 5.). [in Russian].
- Kruc, S. I. & Starovojtova, R. A.** (1979). Skelety iz kurganov juga Dnepropetrovshhiny [Skeletons from Mounds in the South of Dnepropetrovsk Region]. Ed. E. I. Danilova. *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. (pp. 49–76). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Leskov, O. M. & Kravchenko, E. A., & Hoshko, T. Yu.** (2019). *Mohylnyk bilozerskoj kultury bilia s. Shyroke [Cemetery of Belozersky Culture near the Village of Wide]*. Lviv; Vynnyky: «Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan». [in Ukrainian].
- Levchenko, B. M.** (2006). Arkheolohichne mynule Medvyna [Archaeological Past of Medvin]. *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi obl.* (pp. 218–224). Kyiv: «Akadempriodyka». [in Ukrainian].
- Magomedov, B. V., & Rudich, T. O.** (2008). Nekotorye antropologicheskie aspekty Chernjahovskoj kultury [Some Anthropological Aspects of the Chernyakhov Culture]. Ed. B. Niezabitowska-Wiśniewska. *The Turbulent Epoch New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. (pp. 249–258). Lublin. [in Russian].
- Mamonova, M. M.** (1980). Antropologicheskij tip drevnego naselenija Zapadnoj Mongolii po dannym paleoantropologii [Anthropological Type of the Ancient Population of Western Mongolia According to Paleoanthropology Data]. Ed. I. I. Gohman. *Issledovanija po paleoantropologii i kraniologii SSSR. Sbornik MAJe*, 36. (pp. 60–74). Leningrad. [in Russian].
- Martin, R.** (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Gustaf Fischer», 1062 S.
- Nikolenko, I.** (1994). *Bohuslavshchyna: Narysy z istorii kraiu [Boguslav Region: Essays on the History of the Region]*. Bohuslav: «Kvadrat». [in Ukrainian].
- Pokas, P. M. & Nazarova, T. A. & Djachenko, V. D.** (1988). Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika [Materials on the Anthropology of the Aktash Burial Ground]. S. S. Bessonova, E. P. Bunjatjan, N. A. Gavriljuk. *Aktashskij mogilnik skifskogo vremeni v vostochnom Krymu*. (pp. 118–144). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Potekhina, I. D. & Kislyy, A. Ye.** (1994). Rekonstruktsiya demograficheskoy struktury skifov lesostepnoj i stepnoj zony [Reconstruction of the Demographic Structure of the Scythians in the Forest-Steppe and Steppe Zones]. Ed. S. D. Kryzhitskiy. *Paleodemografiya skifskogo naseleniya Severnogo Prichernomor'ya*. (pp. 22–45). Kiev. [in Russian].
- Rightmire, G. P.** (1969). On the Computation of Mahalanobis' Generalized Distance (D₂). *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 1, 157–160.
- Rudych, T. O.** (2020). Naselennya lisostepovoyi zony Ukrayiny v skifs'ku dobu [The Population of the Forest-Steppe Zone of Ukraine during the Scythian Time]. *Arkheolohiia*, 3, 40–52. [in Ukrainian].
- Rykun, M. P.** (1997). Materialy po kraniologii naselenija severnogo Altaja rannego zheleznogo veka (kamenskaja kultura) [Materials on the Craniology of the Population of the Northern Altai of the Early Iron Age (Kamenka Culture)]. *Vestnik arheologii*, 1, 80–82. [in Russian].
- Rykun, M. P.** (2005). *Paleoantropologija Verhnego Priobja v jepohu rannego zheleza (po dannym kraniologii) [Paleoanthropology of the Upper Ob Region in the Early Iron Age (According to Craniology)]*. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Tomsk. [in Russian].
- Sankina, S., & Moiseev, V.** (2006). Aleksandr Grigorevich Kozincev [Alexander Grigorievich Kozintsev]. *Antropologicheskij forum*, 5, 459–462. [in Russian].
- Seheda, S. P.** (2001). *Antropologichnyi sklad ukraïnskoho narodu [Anthropological Composition of the Ukrainian People. Ethnogenetic Aspect]. Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv: «Vydavnytstvo imeni O. Telihy». [in Ukrainian].
- Shirobokov, I. G.** (2020). O primenenii metoda glavnyh komponent v kraniologii [On the Application of the Principal Components method in Craniology]. *Camera praeistorika*, 1, 121–138. [in Russian].
- Starovojtova, R. A.** (1984). Kostnye ostanki ljudej iz raskopok kurgannyh mogilnikov Verhnetarasovskoj jekspedicii 1976 g. [Bone Remains of People from the Excavations of Burial Mounds of the Upper Taras Expedition in 1976]. Ed. S. I. Kruc. *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naselenija na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, 31–65. [in Russian].
- Symonovich, Je. A.** (1969). Raskopki Nikolaevskogo mogilnika na Nizhnem Dnepre [Excavations of the Nikolaevsky Burial Ground on the Lower Dnieper]. Ed. B. A. Rybakov. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN SSSR*, 119, 74–80. [in Russian].
- Tomashevich, T. V.** (1988). Zakonomernosti raspredelenija chastot podglaznichnyh kanalov cherepa cheloveka [Patterns of Frequency Distribution of the Infraorbital Canals of the Human Skull]. *Voprosy arheologii*, 80, 119–128. [in Russian].
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.

- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532.
- Velikanova, M. S.** (1975). *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechja* [*Paleoanthropology of the Prut-Dniester Interfluvium*]. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Vynohradova, O. V.** (2016). Scythian Tribes on the Base of the Prevalence of the Enamel Hypoplasia Exploration [Scythian Population According to the Results of the Spread of Tooth Enamel Hypoplasia]. *EMINAK. Olviisky forum pamiaty V. V. Krapivinoi*, 4 (16), 279–288. [in Ukrainian].
- Zhiljaeva-Kruc, S. I.** (1970). Cherepa iz skifskih pogrebenij Kerchenskoj jekspedicii 1964–1967 gg. [Skulls from the Scythian Burials of the Kerch Expedition 1964–1967]. Ed. A. M. Leskov. *Drevnosti vostochnogo Kryma (Predskifskij period i skify)*. (pp. 180–189). Kiev: «Naukova Dumka». [in Russian].
- Zinevich, G. P.** (1967). *Ocherki paleoantropologii Ukrainy* [*Essays on Paleoanthropology of Ukraine*]. Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Zinevych, H. P.** (1971). Do antropologii mohylnyka bilja s. Zavitne v Krymu [To the Anthropology of the Cemetery Near the Village. Testament in the Crimea]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 5, 111–121. [in Ukrainian].
- Zinevych, H. P. & Kruts, S. I.** (1968). *Antropologichna kharakterystyka davnoho naselennia terytorii Ukrainy (Za materialamy ekspedytsii 1961–1963 rr.)* [*Anthropological Characteristics of the Ancient Population of Ukraine (According to the Expeditions of 1961–1963)*]. Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Zinevych, H. P. & Kruts, S. I.** (1985). Antropologichni doslidzhennia medvinskykh kurhaniv rannoskifskoho periodu [Anthropological Research of Medvin Mounds of the Early Scythian Period]. *Arkheolohiia*, 52, 68–72. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.04.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 23.05.2022 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.8) «1900 – 1917»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-34-42>

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Researcher ID : E-8054-2019 <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>

Участь чорносотенців у виборах до Волинського земства у 1914 р.

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей участі волинських чорносотенців у виборах до земства на Волині. Автором проаналізовано комплекси тогочасної чорносотенної періодичної преси та видань, які видавалися опонентами союзників. У пресі детально висвітлено особливості проведення обрання гласних, керівників та членів земських повітових та губернської управ у досліджуваному регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу й узагальнення) та спеціальних історичних (хронологічного та порівняльно-історичного), що у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та поліфакторності сприяли неупередженому висвітленню поставлених завдань. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автор на основі матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду з'ясував особливості проведення виборів до губернського та повітових земств на Волині напередодні Першої світової війни та проаналізував участь у них представників різних етнічних груп, станів та роль у них чорносотенців і представників Російської православної церкви. **Висновки.** На Правобережній Україні органи земського самоврядування розпочали повноцінну діяльність після указу імператора від 14 березня 1911 р. Тоді ж і відбулися вибори до повітових та губернського земств на Волині. Найвпливовішою політичною структурою регіону був Союз російського народу, якому вдалося здобути значний вплив на Волині та сформувати розгалужену організаційну мережу завдяки діяльності кліру Російської православної церкви та органів імперської влади. Незважаючи на це, чорносотенці на перших виборах до земств здобули перемогу лише у кількох повітах Волинської губернії. Використовуючи демагогічні гасла, союзники на сторінках своїх пресових органів критикували діяльність волинського земства та одночасно готували підґрунтя для реваншу на виборах 1914 р. Але, як засвідчив перебіг самої виборчої кампанії, незважаючи на поділ виборців за національними куріями та зміну політичних поглядів частини населення регіону, союзникам вдалося перемогти лише у тих повітах, де їхні впливи традиційно були потужними. У боротьбі проти своїх опонентів або тих, кого вони вважали опонентами, чорносотенці діяли у традиційній для них манері: на сторінках своїх пресових органів намагалися всіляко їх дискредитувати.

Ключові слова: чорносотенці, земство, Волинь, вибори, самоврядування, православне духовенство.

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження формування та основних напрямів діяльності земства дають змогу визначити їхню роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті Волині після початку діяльності у 1911 р., проаналізувати особливості проведення виборів гласних та членів повітових і губернської управ, з'ясувати роль у цьому представників різних етнічних груп регіону та дослідити вплив на проведення виборів чорносотенців, охарактеризувати стратегію й тактику їхньої передвиборчої кампанії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх років в українській історіографії з'явилася певна кількість наукових праць, в яких досліджено особливості діяльності земств на Правобережній Україні, однак особливості проведення виборів гласних земств та членів повітових і губернської управ на Волині досліджені недостатньо. Організаційно-правовий статус та соціальні функції земств Правобережної України проаналізовано у праці О. В. Огієнко (Огієнко : 2010). Проведення виборів до земств Правобережної України розглянув у своїй праці В. В. Антипенко (Антипенко : 2012). Попри наявність значного фактологічного матеріалу автором не досліджено ролі чорносотенців у цих процесах. У науковій статті І. М. Вановської детально проаналізовано ключові етапи запровадження земського самоврядування на Правобережній Україні та з'ясовано, який спротив цьому чинили консервативно-шовіністично налаштовані сановники імперії (Вановська : 2021).

Для об'єктивного дослідження особливостей проведення виборів до повітових та губерньського земств на Волині автором досліджено комплекси тогочасної волинської преси, в якій детально висвітлювався перебіг та механізм проведення виборів. Значний обсяг матеріалу про досліджувані події вміщено на сторінках «Наша Волинь», «Жизнь Волини», «Волинская земля» та «Почаевский листок». У названих вище виданнях надруковано величезну кількість матеріалів про підготовку до виборів, перебіг голосування в окремих повітах та його результати, про обрання гласних повітових і губерньського земств. У чорносотенній пресі опубліковано значну кількість статей, спрямованих на дискредитацію опонентів кандидатів від СРН. Та в багатьох публікаціях не наведено жодних вагомих аргументів.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автор поставив за мету на основі матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду з'ясувати участь чорносотенців у виборах до земств на Волині на початку ХХ ст., проаналізувати особливості передвиборчої боротьби та результати виборів.

Виклад основного матеріалу. З 1 травня 1904 р. на Правобережну Україну було поширено Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р. Це підсумувало полеміку, що тривала впродовж десятиліть щодо можливості введення земського самоврядування у національних окраїнах імперії [Огієнко, 2010 : 10]. Загалом питання про поширення земського самоврядування у Правобережній Україні реально постало лише на початку ХХ ст. Розробка проєкту про запровадження органів земського самоврядування у Західному краї, включаючи його погодження Державною Радою та Державною Думою, зайняли близько 2-х років та викликали гостру дискусію у російському політикумі [Антипенко, 2012 : 18].

Роботу над законопроектом про введення земств у Західному краї завершили у 1908 р. і внесли його на розгляд Державної думи. Законопроект розглядали до початку 1911 р., а після розгляду подали на затвердження до Державної ради, яка його відхилила [Вановська, 2021 : 17–18].

Консервативно-шовіністично налаштована частина членів Державної ради боялася надмірної демократизації земств. Ситуацію ускладнювали також і опоненти П. Столипіна, «які інтригами намагалися усунути його з посади». Відхилення законопроекту призвело до урядової кризи, а П. Столипін подав у відставку. Конфліктну ситуацію міг розв'язати лише імператор. Зважаючи на те, що П. Столипіна підтримували члени імператорської родини, «більшість урядовців і окремі члени Державної Ради», законопроект «прийнято окремим порядком» [Вановська, 2021 : 18-19].

Відповідно до Указу імператора від 14 березня 1911 р. Положення про губерньські та повітові земські установи 1890 р. зі значними змінами щодо проведення виборів земських гласних було поширено на Київську, Волинську та Подільську губернії. Процедура виборів мала проходити не за становими, а за національними куріями. На Правобережній Україні земські виборчі зібрання та з'їзди розділялися на два відділення – польське та російське. До першого зараховували лише поляків, а до другого – представників інших національностей [Огієнко, 2010 : 10]. Незабаром обрано склади повітових та губерньської управи волинського земства, а з серпня 1911 р. воно розпочало свою повноцінну діяльність.

Отже, як бачимо, впровадженню земського самоврядування у Правобережній Україні передувала значна дискусія, оскільки проти цього виступала значна частина консервативно-шовіністично налаштованих високопосадовців імперії. На відміну від інших губерній імперії вибори до земств відбувалися по двох куріях – російській та польській, що мало обмежити вплив поляків на виборчі процеси у регіоні.

Згідно із законом земство було зобов'язане турбуватися про благоустрій населених пунктів мало, обкладати населення повинностями, а зібрані кошти (до 3-х млн крб) щорічно витрачати на освіту, лікарні, дороги тощо. На Волині молоде земство відразу ж після початку діяльності зустріло серйозних опонентів у Союзі російського народу (СРН). На сторінках своїх пресових органів чорносотенці активно виступали проти земства. Так, в одній із статей архімандрит Віталій акцентував увагу на тому, що жителі регіону мали право «знати, скільки коштів збирало земство й на що їх витрачало» [Архим Віталій, 1911 : 33–33].

Чорносотенці, будучи незадоволеними результатами земських виборів на Волині у 1911 р. у властивому їм стилі активно критикували саму процедуру обрання, наголошуючи на «порушеннях». Зокрема, В. Стефанський з Новоград-Волинського повіту стверджував, що його, власника ста десятин землі, не внесли у списки виборців під час виборів до повітового земства. Натомість внесли багатьох німецьких колоністів, які отримали запрошення для участі у виборах. У результаті гласних-селян обрали «мало, але до десяти німців», а з сорока гласних повітового земства «лише близько десяти росіян» [Стефанський, 1911 : 30].

Автором статті – чорносотенцем – не було взято до уваги, що відповідно до законодавства право на участь у виборах гласних у цьому повіті мав власник 125 десятин

[Вановська, 2021 : 19], а не 100 десятин. Загалом на Волині з 269 гласних повітових земств 128 були селянами, тобто від загального складу 47,6 % [Вановська, 2021 : 19].

Ще одним аргументом, який використовували союзники, було те, що «тривідсоткова норма стала в поперек дороги і апетитам земства й євреям. Адже при вступі до університетів діяло правило, відповідно до якого могли вступати лише 3 % євреїв від загальної кількості студентів, а земству не дозволялося запроваджувати податків на суму більше ніж 3 % вартості майна» [Трехпроцентная, 1911 : 30–31].

Союзники стверджували, що вибори до земства на Волині євреї та поляки використали як підготовчий етап до виборів депутатів Думи [Мужик, 1911 : 31].

7–8 серпня 1911 р. за участю волинського губернатора [Открытие, 1911 : 34] відбулися губернські земські збори, на яких обирали голову й членів губернської управи за участю 58 гласних від усіх повітів губернії: 11 селян, 15 поляків, 1 священник і понад 30 росіян (поміщиків), 12 представників повітових земських управ, повітові предводителі дворянства та 4 представники від органів влади. Аналізуючи їх перебіг, чорносотенна преса стверджувала, що росіяни «поховалися по кутках» через страх, що «поляки й жиди скажуть, що вони з мужиками й Віталієм». Головою губернської земської управи призначили Дверницького, а його заступником – поляка Добровольського [Подготовка, 1911 : 34].

Зазнавши поразки СРН здійняв галас мовляв: губернські земські збори завершилися «блискучою перемогою поляків і поразкою «народної справи» [Первое, 1911 : 34].

Незадоволення чорносотенців викликав той факт, що головуючий у губернських зборах прийняв рішення самостійно відповісти на привітальну телеграму генерал-губернатора, незважаючи на пропозиції зробити це колективно, а тим, хто заперечував, погрожував, що «позбавить слова чи виключить зі складу засідання» [В заседании, 1911 : 34–35].

Відповідно до пропозиції поміщиків-поляків обрали 3-х членів губернської земської управи, яким визначили заробітну плату: голові – 4 500 крб на рік, а членам управи – по 3 000 крб на рік, хоча селяни пропонували 2 тис. крб на рік. Проте більшість членів управи вважали, що за такі кошти «місті прожити неможливо» [Начали, 1911 : 35].

Під час відкриття земських зборів у Волинській губернії відбулася дискусія щодо доцільності надсилання привітальної телеграми прем'єр-міністру П. Столипіну. Поляки й частина їхніх прибічників були проти, але вони склали меншість, а чех Вондрак закликав колоністів-чехів з Острозького, Дубенського та Рівненського повітів не підтримувати селян вважаючи, що чехів потрібно віднести до інородницької курії [Польская, 1911 : 36].

Під час обрання членів губернської земської управи відбулася жорстка дискусія. Унаслідок досягнутого компромісу її членами стали Москальов, Горлов і Добровольський [Расплата, 1911 : 36–37].

Оцінюючи результати обрання членів комісії губернського земства, союзники заявляли, що перемогли польські поміщики. Зокрема, до складу губернського по міських і земських справах присутствія обрали Мезенцева (повітовий предводитель дворянства у Житомирському повіті), землевпорядкувальну комісію очолили Ізносков і селянин Давидюк, членами училищної комісії обрали чеха Вондрака та Сवेशнікова. Головою губернського агрономічного товариства став Арндт, а його радником Гутовський. Членами ради у справах місцевого господарства обрали графа Нірода, Демидова, Андро та Мезенцева тощо. Таким чином, більшість посад отримали поляки та їхні прибічники, вважали союзники [По польскому, 1911 : 37].

Такі заяви позначилися на іміджі чорносотенців, оскільки ситуативна співпраця землевласників-росіян з польськими та представниками інших етнічних груп під час виборів до земства, особливо спрямована проти селян-союзників, трактувалася союзниками так: вони «злякалися демократизації земства» й об'єднали зусилля на боротьбу проти цього. Чорносотенці переконували, що «поляки залишалися вірними своїм ідеалам та історичним традиціям, а оптимальним варіантом вважали налагодження конструктивної співпраці з селянами під час «вирішення місцевих проблем» [Земский, 1911 : 29].

Після обрання Губернська земська управа визначила, що у період з 20 вересня до 15 листопада 1911 р. мало бути передано майно повітовим земствам. [Передача, 1911 : 31].

Перші чергові повітові земські збори у більшості повітів мали відбутися у першій половині жовтня 1911 р., лише в окремих повітах дату не визначили [Первые, 1911 : 31].

Незабаром комісії у складі членів повітових земських управ розпочали приймати та обліковувати майно, що належало земству. Так, комісія у складі члена Рівненської повітової управи О. Б. Шмуктовського і гласних С. М. Подобіда, Е. Ю. Куфаля та М. І. Заха у с. Деражно прийняли земську амбулаторію та пошту, Клевані та Дятковичах – фельдшерські дільниці й пошти, у м. Рівному та с. Городок – земські лікарні. Інша комісія розпочала огляд земських шляхів [В Ровенской, 1911 : 31–32].

Під час перших виборів до земства на Волині спостерігалися зловживання з боку окремих посадових осіб. Зокрема, проти Дверницького, секретаря Овруцької дворянської опіки,

порушили кримінальну справу за фальсифікації, а саме: призначення підставних опікунів, щоб вони мали можливість взяти участь у земських виборах [Подлоги, 1912 : 16].

Так, кримінальні справи за зловживання на попередніх посадах органами влади порушено проти окремих земських діячів. Про це регулярно писала чорносотенна преса.

Навесні 1914 р. відбувалися вибори гласних повітових та губерньського земств. Активну участь у них брали німецькі та чеські аграрні колоністи. Намагаючись узяти реванш за попередніх і передбачаючи серйозну протидію своїм намірам, чорносотенці вдалися до випробуваних демагогічних заяв: «Ми надіємося, що здоровий глузд підкаже чехам, як їм зустріти цих своїх наставників» нагадуючи, що на виборах 1911 р. їх «приєднали до курії іногородців і обирали разом з жидами» [К земским а, 1914 : 3].

Відповідно до розпорядження волинського губернатора з'їзди кандидатів у гласні земства від селянської курії по Острозькому повіту призначили на 31 травня 1914 р., Кременецькому, Житомирському та Луцькому повітах – на 1 червня. В інших повітах вони мали відбутися до 9 червня [К земским а, 1914 : 3].

У Житомирському повіті вибори уповноважених для обрання гласних земства не поляків, які володіли земельними наділами 10–20 дес. або іншим нерухомим майном у місті та повіті, оціненим від 750 до 1 500 крб, призначили на 2 червня. Уповноважених для обрання гласних, які володіли 20–100 дес. чи іншим нерухомим майном від 1 500 до 7 500 крб призначили на 4 червня 1914 р. [По Житомирскому, 1914 : 1].

3 червня 1914 р. у міському театрі Житомира відбулися збори земських виборців-«союзників», які засвідчили зацікавленість селян земською справою. Проте частину селян взагалі не допустили до участі у них. Діячі СРН запевняли, що «селяни малокультурні та неосвічені, на такому ж приблизно рівні стоять німці та чехи». Участь у названому зібранні не взяв жоден відомий земський діяч, а лише чорносотенці [Предвыборное, 1914 : 3].

Отже, недопущення багатьох місцевих селян на передвиборче зібрання, на якому з промовама виступили відомі члени організації, викликало незадоволення частини населення повіту.

Аналізуючи роботу волинського земства напередодні виборів, варто зазначити, що воно так і не змогло напрацювати «правильних поглядів на свої цілі та завдання», було «занадто молоде, тому й бачило свої завдання у господарській діяльності», обмежуючись задоволенням потреб лише однієї губернії. До того ж земство зустрічало різноманітні перепони, зокрема й з боку адміністративної влади, яка часто втручалася у його роботу [Житомир, 1914 : 1].

У зв'язку з цим виникла ідея створити сильну та впливову земську партію, представлену у Думі і Державній Раді. Але цьому активно протидіяли «представники реакційних кіл», які вбачали у земському самоврядуванні, впливовий осередок управління суспільством. Тому проти земств розпочався «організований похід реакціонерів, який завершився їх поразкою». Після зміцнення позицій земських діячів вони були зобов'язані підтримати «діячів міст» у Думі і Державній Раді шляхом «авторитетного втручання у вибори» [Житомир, 1914 : 2].

Тож, як свідчить аналіз перших трьох років діяльності волинського земства, воно насамперед займалося вирішенням господарських і культурно-освітніх потреб регіону. Негативним фактором, що позначався на його роботі, були перепони з боку адміністративної влади, котра часто втручалася у роботу земства. З іншого боку, більшість діячів земства не мали значного досвіду роботи, що призводило до помилок і прорахунків, чим і користувалися їхні опоненти.

Вибори уповноважених, які мали право обирати гласних повітового земства, у Дубенському повіті завершилися поразкою СРН. Більшість обраних уповноважених становили чехи. Так, чеські колоністи довели, що вони не мали «жодних симпатій до росіян, забувши, що з ними їм та їхнім дітям доведеться жити». Союзники ж вважали, що вони скористалися «непідготовленістю до цих виборів росіян». Аналогічна ситуація склалася й в Острозькому повіті. Чорносотенці вважали, що уряд був зобов'язаний відгородити вихованих на «євангельських принципах росіян» від вихованих «на хижих принципах боротьби за існування і права сильного вихованців заходу» [Участник, 1914 : 1].

На іншому передвиборчому засіданні в Острозі 19 червня 1914 р. досягнуто порозуміння між російськими поміщиками, селянами та чехами. Обрано 10 осіб, які володіли «повним цензом», та шістьох уповноважених, а саме: чотирьох селян, чеха та священника [Земские с, 1914 : 1].

1 червня 1914 р. «у народній чайній відбулися вибори уповноважених від селян у Луцькому повіті. З 32 виборщиків вчасно прибули лише 23, інші запізнилися і їх не допустили. Повітовий предводитель дворянства А. Г. Беляєв, відкриваючи збори, запропонував обрати головуючим відставного унтер-офіцера Лященка. Обрали 11 гласних і 5 кандидатів [Луцк, 1914 : 3], а 18 червня обрали гласних Луцького повітового земства у складі 17 осіб, у тому числі 10 осіб з попереднього складу [Земские в, 1914 : 1–2].

20 червня 1914 р. у Дубно відбулися вибори гласних повітового земства по непольській курії за участі 121 виборця з повним цензом та уповноважених від дрібних землевласників. Трьох виборщиків, а саме дійсного статського радника Інглезі, Калмакова та полковника у відставці Елліса, не допустили до участі у зв'язку з тим, що їхні довіреності на право голосувати «нібито не відповідали формальним вимогам, хоча бланки цих довіреностей, як і інших були видані земською управою». Напередодні на передвиборчих зборах укладено угоду між виборщиками, згідно з якою мали обрати 10 чехів гласними повітового земства [Земские а, 1914 : 2].

Як констатувала волинська преса, перед «спокусливим запахом земського пирога» не встояли навіть поважні сільські священники. З благословення «почаївських ватажків за сільським виборцем ось уже другий місяць ведеться правильно поставлене полювання» за допомогою «Почаевского листка». Особливу «старанність» діячі СРН виявили від час проведення 2 червня 1914 р. з'їзду для обрання кандидатів земських гласних від сільських товариств Старокостянтинівського повіту. За селянами-виборщиками безкоштовно вислали підводи, благословили, а потім відвели до приміщення однієї з місцевих церковнопарафіяльних шкіл де вони їли, пили та слухали, але «залишилися при своїй думці». Результати виборів не виправдали надій чорносотенців. Із 10 обраних уповноважених від селян лише 2 – союзники [Лукич, 1914 : 3].

Але під час виборів повітової земської управи у Старокостянтинівському повіті у 1914 р. 15 обраних гласних були членами СРН. З цього приводу в чорносотенній пресі писалося, що «цвіт російського дворянства, вірного споконвічним заповітам, знову повертається у рідні гнізда, щоб на народній ниві стати трудолюбивими працівниками на радість Державного Господаря землі Російської» [О Старокостянтиновских, 1914 : 2].

Отже, завдяки діяльності чорносотенного кліру перемогу у Старокостянтинівському повіті здобули союзники. Цьому передувала цілеспрямована агітаційна робота, проведення «пастирських» розмов із селянами. Факт перемоги на виборах повітового земства чорносотенцями подавався як зростання впливу організації, як підтримка їхньої ідеології.

У Рівненському та Новоград-Волинському повітах під час виборів земських гласних у 1914 р., хто мав повний ценз «однодесятників та одноп'ятчників» непольського походження, перемогли безпартійні, а «союзники» зазнали поразки; натомість в Ізяславському повіті перемогу здобули праві, очолювані Добриніним [Выборы, 1914 : 3].

Під час виборів гласних повітових земств чорносотенці перемогли в Ізяславі, Кременці, Острозі та частково Старокостянтиніві. З цього приводу у тогочасній пресі констатувалося, що у вищеназваних повітах СРН мав потужний вплив, тому безпартійні та «земська група» вже «давно на них махнули рукою». У Старокостянтиніві у чорносотенців не було вагомих підстав пишатися своєю перемогою. Адже від курії селяни гласними обрали представників кооперативів – запеклих опонентів «союзників», а від російської курії вони отримали лише декілька місць гласних. В інших повітах, зустрівши потужну «протидію ділового елементу», вони зазнали поразки. Безпартійні перемогли у Житомирському та Овруцькому повітах [Младо-Земец, 1914 : 3]. Гласним Ковельського повітового земства обрали Косача (батько Л. Українки – Я. Ц.) [Земская в, 1914 : 3].

Підсумовуючи результати виборів гласних повітових земств у Волинській губернії, тогочасна преса писала, що позиції «земської групи» та реакціонерів залишилися майже незмінними. Лише у Володимир-Волинському повіті більшість місць гласних земства вдалося захопити «союзникам» та особам з «темним минулим на чолі з п. Каркушевським» [М. З, 1914 : 3].

Напередодні обрання повітової земської управи один із лідерів «союзників» Ф. Каркушевський запланував стати її членом. З цього приводу він побився об заклад, що коли його не оберуть, то він буде призначений, а посаду голови мав обійняти хтось із діячів СРН. У місті розповсюджувалися чутки, що «правий кандидат дав єврею Б. 300 крб. за клопотання з його проведення у голови» [Земская а, 1914 : 3].

9 червня 1914 р. у Володимир-Волинську обрали гласних повітового земства від волостей. Напередодні священник Комаревич відслуживши молебень, рекомендував селянам обрати «вказаних Вам кандидатів». Звинувачення щодо втручання у вибори духовенства чорносотенці вважали недоречними. З цього приводу на сторінках чорносотенної преси стверджувалося, що воно захищало інтереси народу, а тому його участь у громадських рухах вважалася «цілком доречною». Щодо архімандрита Віталія, то ніхто окрім «жменьки єврейських борзописців», нічого поганого не міг про нього сказати, а «Почаевский листок» ніс «світло у темну товщу народу» [Комаревич, 1914 : 3–4].

Щодо Ф. Каркушевського, проти якого виступали опоненти чорносотенців, стверджувалося, що це «прямолінійна людина», яка «нажила ворогів через різку прямоту свого характеру й небажання рахуватися ні з ким, коли потрібно відстоювати правду». Наприкінці

інформувалося, що «Киевская мысль» і «Волынь» будуть притягнуті до відповідальності за «наклеп» на Ф. Каркушевського [Комаревич, 1914 : 3–4].

Незважаючи на проведення виборів у липні 1914 р., Волинське губернське по земських та міських справах присутствіє скасувало вибори гласних повітового земства у Дубенському та Овруцькому повітах [Земская с, 1914 : 3].

Отже, чорносотенці завдяки агітаційній роботі православного кліру під час виборів повітового земства перемогли у Володимир-Волинському повіті. Вибори тут супроводжувалися низкою конфліктів, ініціаторами яких були союзники, котрі намагалися будь-якою ціною взяти під свій контроль роботу волинського земства. Скасування результатів виборів гласних у Дубенському та Овруцькому повітах напередодні Першої світової війни негативно позначилося на роботі земства.

Так, проведення виборів гласних земства на Волині у 1914 р. показало, що чорносотенці, незважаючи на підтримку з боку органів влади та православного духовенства, не досягли поставлених цілей. У більшості повітів перемогли їхні опоненти. Враховуючи ситуацію, що склалася у регіоні, проведення виборів по кількох куріях створювало умови для перемоги проросійських діячів, але активна позиція чеських і німецьких аграрних колоністів та представників інших етнічних груп нівелювали ці впливи. Під час проведення агітації чорносотенці намагалися дискредитувати своїх опонентів.

Джерела та література:

Антипенко, В. В. (2012). Вибори до земських установ Правобережної України як фактор суспільних відносин. *Грані*. 9. 18–21.

Архим Виталий. (1911). Земский отдел. *Почаевский листок № 31–32. 27 августа. 33–34.*

Вановська (2021) Вановська І. М. Основні етапи запровадження на Правобережній Україні земського самоврядування. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : історичні науки*. 1. 14–21. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.3>

В засіданні (1911) В засіданні вольно говорить полякам и полякючим, а русский не смеет – засмеют. *Почаевский листок. № 31–32. 27 августа. 1911. 34–35.*

В Ровенской (1911) В Ровенской Земской Управе. *Почаевский листок. № 37–38. 11 октября. 1911. 31–32.*

Выборы (1914) Выборы земских гласных. *Наша Волынь. № 164. 25 июня. 3.*

Житомир (1913) Житомир, 11 декабря 1913 года. *Наша Волынь. № 112. 13 декабря. 1–2.*

Земская а (1914) Земская жизнь. Владимир-Волынский. «Кампания». *Наша Волынь № 174. 5-го июля. 3.*

Земская б (1914) Земская жизнь. Ковель. Выборы. *Наша Волынь. № 165. 26 июня. 3.*

Земская с (1914) Земская жизнь. Отмена земских выборов. *Наша Волынь. № 185. 16-го июля. 3.*

Земские а (1914) Земские выборы. Дубно. *Волынская земля. № 123. 27 июня. 2.*

Земские б (1914) Земские выборы. Луцк. *Волынская земля. № 123. 27 июня. С. 1–2.*

Земские с (1914) *Земские выборы. Острог. Волынская земля. № 123. 27 июня. 1914. 1.*

Земский (1911) Земский отдел. Почаевский листок. № 37-38. 11 октября. 1911. 29.

К земским а (1914) К земским выборам на Волыни. *Волынская земля. № 89. 14 мая. 1914. 3.*

К земским б (1914) К земским выборам. *Волынская земля. № 94. 22 мая. 1914. 1.*

Комаревич (1914) Комаревич Е. И. Отповедь старо-земцам. *Жизнь Волыни № 167. 3 июля. 3–4.*

Лукич (1914) Лукич Дядя. Староконстантинов. К Земским выборам. *Наша Волынь. № 146. 5 июня. 3.*

Луцк (1914) Луцк. Выборы гласных-крестьян. *Наша Волынь. № 146. 5 июня. 3.*

М. З. (1914) М. З. Земская жизнь. «Земская группа». *Наша Волынь. № 173. 4-го июля. 3.*

Младо-Земец (1914) Младо-Земец. Земская жизнь. На земские темы. *Наша Волынь. № 165. 26 июня. 3.*

Мужик (1911) Мужик Волынский. Догадливые земцы. *Почаевский листок. №37–38. 11 октября. 31.*

Начали (1911) Начали добираться до сладкого земского пирога. *Почаевский листок. № 31–32. 27 августа 1911. 35.*

Огієнко (2010) Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.). *Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. «Історія України». 19 с.*

О Староконстантиновских (1914) О Староконстантиновских выборах. *Волынская земля. № 123. 27 июня. 2.*

Открытие (1911) Открытие земского собрания. *Почаевский листок. № 31–32. 27 августа. 34.*

Первое (1911) Первое чрезвычайное губернское земское собрание Волынской губернии. *Почаевский листок. № 31–32. 27 августа. 34.*

- Первая (1911) Первая очередная земская собрания. *Почаевский листок*. № 37–38. 11 октября. 31.
- Передача (1911) Передача имуществ уездным земским управам. *Почаевский листок*. № 37–38. 11 октября. 31.
- Предвыборное (1914) Предвыборное собрание «однопятников». *Наша Волянь*. № 144. 5 июня. 3.
- Подготовка (1911) Подготовка к выборам поляков и полякующих русских. *Почаевский листок*. № 31–32. 27 августа. 34.
- Подлоги (1912) Подлоги при земских выборах. *Почаевский листок*. № 58–59. 3 августа. 16.
- По Житомирскому (1914) По Житомирскому уезду. *Волинская земля*. № 94. 22 мая. 1.
- Польская (1911) Польская отрыжка. *Почаевский листок*. № 31–32. 27 августа. 36.
- По польскому (1911) По польскому списку. *Почаевский листок*. 27 августа. № 31–32. 37.
- Расплата (1911) Расплата с поляками по векселям. *Почаевский листок*. 27 августа. № 31–32. 1911. 36–37.
- Стефанский (1911) Стефанский В. Злоупотребление на земских выборах. *Почаевский листок*. № 37–38. 11 октября. 30.
- Трехпроцентная (1911) Трехпроцентная норма. *Почаевский листок*. № 37–38. 11 октября. 30–31.
- Участник (1914) Участник. Земские выборы. Долг правительства оградить права русского населения. *Волинская земля*. № 114. 15 июня. 1.

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Participation of Black Hundreds in the Elections to Volyn Zemstvo in 1914

The aim of the article is to study the peculiarities of the participation of the Volyn Black Hundreds in the elections to the Zemstvo in Volyn. The author analyzes the complexes of the then Black Hundred periodicals and publications published by opponents of the Allies. The press covers in detail the peculiarities of the election of vowels, leaders, and members of the zemstvo county and provincial administrations in the study region. The research methodology is based on the use of general scientific research methods (analysis, synthesis, and generalization) and special historical (chronological and comparative-historical), which in combination with the principles of historicism, objectivity and multifactoriality contributed to unbiased coverage of tasks. The scientific novelty of the work is that the author on the basis of periodicals of the period under study clarified the peculiarities of elections to provincial and county zemstvos in Volhynia on the eve of World War I and analyzed the participation of representatives of different ethnic groups, classes, and their role. representatives of the Russian Orthodox Church. Conclusions. In Right-Bank Ukraine, the zemstvo self-government bodies began full-fledged activity after the emperor's decree of March 14, 1911. At the same time, elections were held to the county and provincial zemstvos in Volhyn. The most influential political structure in the region was the Union of the Russian People, which managed to gain significant influence in Volhyn and form an extensive organizational network through the activities of the clergy of the Russian Orthodox Church and imperial authorities. Despite this, the Black Hundreds won the first zemstvo elections in only a few counties in the Volyn province. Using demagogic slogans, the Allies criticized the Volyn Zemstvo in the press and at the same time prepared the ground for revenge in the 1914 election. only in those counties where their influences have traditionally been strong. In opposition to their opponents or those they considered opponents, the Black Hundreds tried to discredit them in the traditional manner on the pages of their press bodies.

Key words: Black Hundreds, zemstvo, Volyn, elections, self-government, Orthodox clergy.

References:

- Antypenko, V.V.** (2012) Antypenko V. V. Vybory do zemskykh ustanov Pravoberezhnoi Ukrainy yak faktor suspilnykh vidnosyn [Elections to zemstvo institutions of the Right Bank of Ukraine as a factor of public relations]. *Hrani*. 9. 18–21. [in Ukrainian].
- Arkhyim Vytalyi.** (1911) Arkhyim Vytalyi. Zemskiy otdel. [Zemsky department] *Pochaevskiy lystok* № 31–32. 27 avhusta. 33–34. [in Russian].
- Vanovska, I.M.** (2021) Vanovska I. M. Osnovni etapy zaprovadzhennia na Pravoberezhnii Ukraini zemskoho samovriaduvannia [The main stages of the introduction of zemstvo self-government on the Right Bank of Ukraine] *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii : istorychni nauky*. 1. 14–21. [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.3>

- V zasedanyy** (1911) V zasedanyy volno hovoryt poliakam y poliakiushchym, a russkyi ne smei – zasmeiut [At the meeting, Poles and Poles are free to speak, and Russian does not dare – they will laugh] *Pochaevskiy lystok*. № 31–32. 27 avhusta. 1911. 34–35. [in Russian].
- V Rovenskoï** (1911) V Rovenskoï Zemskoï Uprave [In the Rivne Zemsky Administration] *Pochaevskiy lystok*. № 37–38. 11 oktiabria. 1911. 31–32. [in Russian].
- Vyiboryi** (1914) Vyiboryi zemskih glasnyih [Elections of Zemstvo vowels] *Nasha Volyin*. № 164. 25 iyunya. 3. [in Russian].
- Zhitomir** (1913) Zhitomir, 11 dekabrya 1913 goda [Zhytomyr, December 11, 1913] *Nasha Volyin*. № 112. 13 dekabrya. 1–2. [in Russian].
- Zemskaya a** (1914) Zemskaya zhizn. Vladimir-Volyinskiy. «Kampaniya» [Earthly life. Vladimir-Volynsky. «Campaign»] *Nasha Volyin* № 174. 5-go iyulya. 3. [in Russian].
- Zemskaya b** (1914) Zemskaya zhizn. Kovel. Vyiboryi [Earthly life. Kovel. Elections] *Nasha Volyin*. № 165. 26 iyunya. 3. [in Russian].
- Zemskaya c** (1914) Zemskaya zhizn. Otmena zemskih vyborov [Earthly life. Cancellation of zemstvo elections] *Nasha Volyin*. № 185. 16-go iyulya. 3. [in Russian].
- Zemskie a** (1914) Zemskie vyiboryi. Dubno. [Zemsky elections. Dubno] *Volyinskaya zemlya* № 123. 27 iyunya. 2. [in Russian].
- Zemskie b** (1914) Zemskie vyiboryi. Lutsk. [Zemsky elections. Lutsk] *Volyinskaya zemlya* № 123. 27 iyunya. S. 1–2. [in Russian].
- Zemskie c** (1914) Zemskie vyiboryi. Ostrog. [Zemsky elections. Ostrog] *Volyinskaya zemlya* № 123. 27 iyunya. 1914. 1. [in Russian].
- Zemskiy** (1911) Zemskiy otdel [Zemsky department] *Pochaevskiy lystok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 1911. 29. [in Russian].
- K zemskim a** (1914) K zemskim vyiboram na Volyini [To the Zemstvo elections in Volyn] *Volyinskaya zemlya*. № 89. 14 maya. 1914. 3. [in Russian].
- K zemskim b** (1914) K zemskim vyiboram [To the Zemstvo elections] *Volyinskaya zemlya*. № 94. 22 maya. 1914. 1. [in Russian].
- Komarevich** (1914) Komarevich E. I. Otpoved staro-zemtsam [The answer to the old Zemstvos] *Zhizn Volyini* № 167. 3 iyulya. 3–4. [in Russian].
- Lukich** (1914) Lukich Dyadya. Starokonstantinov. K Zemskim vyiboram [Starokonstantinov. To the Zemsky elections] *Nasha Volyin*. № 146. 5 iyunya. 3. [in Russian].
- Lutsk** (1914) Lutsk. Vyiboryi glasnyih-krestyan [Lutsk. Elections of peasant vowels] *Nasha Volyin*. № 146. 5 iyunya. 3. [in Russian].
- M. Z.** (1914) M. Z. Zemskaya zhizn. «Zemskaya gruppa» [Earthly life. «Zemskaya group»] *Nasha Volyin*. № 173. 4-go iyulya. 3. [in Russian].
- Mlado-Zemets** (1914) Mlado-Zemets. Zemskaya zhizn. Na zemskie temy [Earthly life. On zemstvo topics] *Nasha Volyin*. № 165. 26 iyunya. 3. [in Russian].
- Muzhik** (1911) Muzhik Volyinskiy. Dogadlivyie zemtsyi [Guessing countrymen] *Pochaevskiy lystok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 31. [in Russian].
- Nachali** (1911) Nachali dobiratsya do sladkogo zemskago piroga [They began to get to the sweet Zemstvo pie] *Pochaevskiy lystok*. № 31–32. 27 avgusta 1911. 35. [in Russian].
- Ogienko, O.V.** (2010) Ogienko O. V. *Zemstva Pravoberezhnoyi Ukrayini: organizatsiyno-pravoviy status ta sotsialni funktsiyi (1904–1917 rr.)* [Zemstvos of the Right Bank of Ukraine: organizational and legal status and social functions (1904–1917)] Avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kandidata istorichnih nauk za spetsialnistyu 07.00.01. «Istoriya Ukrayini». 19 s. [in Ukrainian].
- O Starokostyantynovskih** (1914) O Starokostyantynovskih vyiborah [About Starokostyantynovsky elections] *Volyinskaya zemlya*. № 123. 27 iyunya. 2. [in Russian].
- Otkryitie** (1911) Otkryitie zemskago sobraniya [Opening of the Zemstvo Assembly] *Pochaevskiy lystok*. № 31–32. 27 avgusta. 34. [in Russian].
- Pervoe** (1911) Pervoe chrezvyichaynoe gubernskoe zemskoe sobranie Volyinskoy gubernii [The first extraordinary provincial zemstvo assembly of the Volyn province] *Pochaevskiy lystok*. № 31–32. 27 avgusta. 34. [in Russian].
- Pervyya** (1911) Pervyya ocherednyia zemskiya sobraniya [The first regular zemstvo meetings] *Pochaevskiy lystok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 31. [in Russian].
- Peredacha** (1911) Peredacha imuschestv uezdnyim zemskim upravam [Transfer of property to county zemstvos] *Pochaevskiy lystok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 31. [in Russian].
- Predvyibornoe** (1914) Predvyibornoe sobranie «odnopyatnikov» [Pre-election meeting of «fellow countrymen»] *Nasha Volyin*. № 144. 5 iyunya. 3. [in Russian].
- Podgotovka** (1911) Podgotovka k vyiboram polyakov i polyakuyuschih russkikh [Preparation for the elections of Poles and Polish Poles] *Pochaevskiy lystok*. № 31–32. 27 avgusta. 34. [in Russian].
- Podlogi** (1912) Podlogi pri zemskih vyiborah [Forgery in the zemstvo elections] *Pochaevskiy lystok*. № 58-59. 3 avgusta. 16. [in Russian].

- Po Zhitomirskomu** (1914) Po Zhitomirskomu uezdu [In the Zhytomyr district] *Volyinskaya zemlya*. № 94. 22 maya. 1. [in Russian].
- Polskaya** (1911) Polskaya otryzhka [Polish belching] *Pochaevskiy listok*. № 31–32. 27 avgusta. 36. [in Russian].
- Po polskomu** (1911) Po polskomu spisku [According to the Polish list] *Pochaevskiy listok*. 27 avgusta. № 31–32. 37. [in Russian].
- Rasplata** (1911) Rasplata s polyakami po vekselyam [Payment with Poles on bills] *Pochaevskiy listok*. 27 avgusta. № 31–32. 1911. 36–37. [in Russian].
- Stefanskiy, V** (1911) Stefanskiy V. Zloupotreblenie na zemskih vyiborah [Abuse in zemstvo elections] *Pochaevskiy listok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 30. [in Russian].
- Trehprotsentnaya** (1911) Trehprotsentnaya norma [Three percent rate] *Pochaevskiy listok*. № 37–38. 11 oktyabrya. 30–31. [in Russian].
- Uchastnik** (1914) Uchastnik. Zemskie vyiboryi. Dolg pravitelstva ogradit prava russkogo naseleniya [Zemsky elections. It is the government's duty to protect the rights of the Russian population] *Volyinskaya zemlya*. № 114. 15 iyunya. 1. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 12.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.05.2022 р.

Василь Клок

Львівський торговельно-економічний університет

кандидат історичних наук, доцент

e-mail: clockvas@yahoo.comORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2613-2007>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAK-2993-2021>**Польський національний рух у Галичині під час Першої світової війни**

Анотація. Метою статті є дослідження розвитку польського національного руху в Галичині під час Першої світової війни. **Методи дослідження:** аналіз, синтез, узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна:** вперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджено генезу польської національної ідеї в Галичині в 1914–1918 рр. та діяльність місцевих польських політиків задля її реалізації. **Висновки:** Завдяки ліберальному політичному режиму Австро-Угорщини польський національний рух Галичини наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. досяг значних результатів. Тому польська політична еліта бачила (у початку I світової війни) шанс для звільнення від Російської імперії польських земель та відновлення своєї національної держави. На думку більшості представників польського національного руху, досягнення цієї мети мало базуватись на підтримці та тісному союзі з Габсбурзькою монархією. Унаслідок усі польські партії Галичини та їхні представники у Віденському парламенті урочисто стали на сторону Австрії та Четверного союзу у світовому конфлікті. На першому етапі світової війни польське суспільство краю з ентузіазмом підтримувало Австро-Угорщину та допомагало формувати національні підрозділи у складі австрійської армії – польські легіони. Ситуація зазнала кардинальної зміни після підписання Четверним союзом договору з Українською народною республікою. Таємний додаток до цього документу передбачав поділ Галичини за національною ознакою. Це підірвало довіря польського політикуму та суспільства до Відня. Крім цього, американський президент В. Вільсон у січні 1918 р. у своїх «14 тезах» гарантував відновлення польської держави з виходом до моря. Зі вступом у війну США на стороні Антанти Четверний союз практично втратив шанси на мілітарну перемогу. Тому наприкінці 1918 р. польська політична еліта Галичини усвідомила потребу об'єднання задля відбудови Польської держави в кордонах 1772 р. без підтримки Четверного союзу.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Відень, Галичина, національний рух, Перша світова війна, політичні партії, Польща, Четверний союз.

Постановка проблеми. У другій половині XVIII ст. польські землі опинилися під владою Австрійської, Російської та Пруської монархій. Лише завдяки лібералізації політичного режиму у Відні наприкінці XIX ст. польський національний рух одержав можливості для повноцінного розвитку. До того ж поляки одержали ключові посади в адміністрації, Сеймі та економічному житті Галичини. Загострення взаємин між європейськими державами на початку XX ст. дало надію польській політичній еліті на відновлення Польщі. На думку більшості польських галицьких політиків, майбутня польська держава мала перебувати в тісному політичному та економічному зв'язку з Австро-Угорщиною. Проте відкритим залишалось питання польських земель у складі Німеччини, оскільки остання була важливим союзником Габсбургів. Польське суспільство Галичини з ентузіазмом зустріло початок I світової війни. У краї почали сформуватись польські військові легіони для боротьби проти Російської імперії. На завершальній стадії світового конфлікту настрої польської політичної еліти Галичини зазнали кардинальної трансформації. Поляки були розчаровані «заграванням» Відня з українським національним рухом. Вступ США у війну на стороні Антанти поставив під сумнів перемогу Четверного союзу. А декларування американським президентом В. Вільсоном «14 пунктів» післявоєнної перебудови Європи з гарантіями відновлення Польщі остаточно схилили польський національний рух до розриву з Австро-Угорщиною та відбудови власної держави в кордонах 1772 р.

Аналіз джерел та основних досліджень. Аналіз розвитку польського національного руху під час I світової війни базується на значній джерельній базі. Зокрема, спогади польських політиків, які займали керівні посади в тогочасному польському політикумі, як-от С. Гломбінський [Głobiński, 1939], І. Дашинський [Daszyński, 1918], В. Вітос [Witos, 1981]. Автори цих мемуарів належали до різних політичних сил, а це дає нам змогу дослідити

польський національний рух в усій різноманітності його представників. Дослідження базується на великій кількості архівних документів Державного архіву Львівської області, Центрального архіву України у місті Львові, Архіву нових актів у Варшаві, які вперше були введені у науковий обіг. Це документи, які ілюструють ставлення польського населення Галичини до підписання Брестського миру [ЦДІАУ у м. Львові. Ф.717. Оп.1. Спр.17.], діяльність польських політичних партій на завершальному етапі війни [ДАЛО. Ф.257. Оп.2. Спр.1186.], [AAN. Sygn.4. K.58.].

Уже в міжвоєнний період у польській історіографії з'явилися роботи, в яких досліджено діяльність польських політичних партій в Галичині у міжвоєнний період [Bełcikowska A. 1925], [Pobóg-Malinowski W. 1933]. У післявоєнний період на цю тему накладено негласне політичне табу. У польській історіографії цього періоду увага була приділена лише лівим політичним силам. Ситуація змінилась на початку 1990-х рр. Українські історики розглядали розвиток польського національного руху в контексті боротьби та протистояння з українським національним рухом [Прутуляк П., 2004], [Тищик Б., 2004]. Польська історіографія займається дослідженням ширшого кола проблем розвитку польського національного руху в 1914–1918 рр. [Garlicki A., 1988], [Mrocza L., 1998], [Grabowski Z., 2014].

Мета статті. Проаналізувати розвиток польського національного руху в Галичині під час I світової війни.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. дійшло до загострення міжнародної ситуації. Сформувалися два антагоністичні військово-політичні блоки – Антанта (Росія, Великобританія, Франція) та Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), які боролися за сфери впливу. Результатом цього став початок у 1914 р. Першої світової війни. У цьому конфлікті польські політичні партії Галичини підтримали Відень. Натомість вони сподівалися на допомогу Австрії у відбудові власної національної держави.

16 серпня 1914 р. після дводенних нарад польського Сеймового кола у австрійському парламенті прийнято рішення про беззастережну боротьбу з Росією та утворення Головного національного комітету. Під цією декларацією підписалися всі вагомні польські політичні партії, включно з національними демократами, хоча лідер партії Р. Дмовський вважав німців головним ворогом польського народу і слов'янського світу загалом. На думку польського історика В. Побуг-Маліновського, така позиція галицької національної демократії була не зовсім щирою і мала тактичний характер [Pobóg-Malinowski, 1933 : 359]. Так, один із чільних діячів галицької ендеції С. Гломбінський у своїх спогадах звинувачував Берлін і Відень у прагненні розірвати між собою польські землі, знищити їхнє господарство та пограбувати промисловість [Głombiński, 1939 : 305]. Незважаючи на такі застереження, галицькі національні демократи підтримали Відень у I світовій війні. В іншому випадку вони б опинилися поза законом та зазнали репресій.

Польські ліві партії вважали Російську імперією найбільшим ворогом робітничого руху. Лідер галицьких соціалістів І. Дашинський у спогадах аргументував підтримку Відня соціалістами тим, що перемога Росії у війні поклала би край соціалістичному руху в польських землях. Крім цього, альянс французької республіки з царатом розбив усі, колись сильні в поляків, спогади про визвольну роль Франції [Daszyński, 1918 : 6].

Людовці в світовому конфлікті також стали на боці Австрії. Вони активно сприяли утворенню польських легіонів у складі цісарської армії для боротьби з російським царатом [Bełcikowska, 1925 : 165].

Вибух I світової війни поставив перед польськими політиками Галичини завдання створити єдиний політичний орган для координації своїх зусиль. 15 серпня 1914 р. у залі міської управи в Кракові скликано засідання парламентського комітету Польського кола Австрійського парламенту. Президент міста Ю. Лео виступив із доповіддю про свою поїздку до Відня та проведені там переговори. Наслідком його подорожей стала декларація Франца Йосифа та уряду про позитивне ставлення до організації поляками власних збройних формувань у складі австрійської армії. Після цієї доповіді польський парламентський комітет ухвалив такі рішення: 1) задля об'єднання польських національних сил необхідно створити одну легальну організацію; 2) через цю організацію розпочати формування легіонів як польської збройної сили; 3) на чолі цих формувань мали стояти польські офіцери. 16 серпня 1914 р. відбулося пленарне засідання Польського кола, на якому були затверджені постанови парламентського комітету та текст звернення до народу із закликом «до великих спільних зусиль» [Witos, 1981 : 362]. Того ж дня відбулася конференція, усі політичні партії Галичини, що діяли на національному польському ґрунті, об'єдналися у Вищий національний комітет. Його очолив президент Польського кола доктор Ю. Лео. В. Вітос був обраний віце-президентом.

29 липня 1914 р. Ю. Пілсудський видав перші мобілізаційні накази. 31 липня М. Янушайтіс-Жегота остаточно підпорядкував своєму командуванню польські стрілецькі

команди у Львові. 3 серпня 1914 р. під егідою Австрії у Кракові, з парамілітарних та спортивних товариств «Стрільця», «Сокола» та «Бартошових дружин» створено Першу кадрову компанію. У ній було 144 воїни під командуванням Т. Каспшицького. Ю. Пілсудський ставився до цього підрозділу, як до кузні особового складу майбутньої польської армії [Garlicki, 1988 : 166]. Польські легіони були підпорядковані новому штабу австрійської розвідки, начальник якої генерал О. Хранілович фон Цветассін вступив у прямиий контакт з Ю. Пілсудським [Świątek, 1998 : 44].

9 липня 1916 р. Ю. Пілсудський пішов у відставку з командування легіонів. Цим вчинком він бажав висловити своє заперечення ігноруванню легіонів і невизнання їх як польської армії, що бореться за незалежність. Його відправили у відпустку, звільнивши лише 26 вересня 1916 р. Відхід Ю. Пілсудського призвів до масового звільнення поляків з австрійської військової служби. Тому 5 листопада 1916 р. Німецька імперія та Австро-Угорщина видали прокламацію (так званий Акт 5 листопада). У цьому документі вперше проголошувалось створення незалежної Польської держави на окупованих територіях Російської імперії [Grabowski, 2014 : 69]. Одним з головних мотивів цього кроку стало бажання залучити на свою сторону поляків. Акт від 5 листопада поставив питання незалежності Польщі на рівні міжнародного права і змусив Великобританію та Францію чинити тиск на царську Росію (яка досі розглядала польське питання як внутрішньо російське) з метою поступки для Польщі. Одним із важливих результатів цього акта стала пропозиція Ю. Пілсудського генерал-губернатору Г. Гартвігу фон Беселеру (ініціатору акта 5 листопада) про свою допомогу в організації польської армії.

Акт від 5 листопада 1916 р. не стосувався Галичини. Польські галицькі політики були лояльними до Відня. Тому вони пішли на значні компроміси щодо незалежності польських земель у складі Австро-Угорщини. Так, з'явилась угода щодо реформування політичного устрою імперії. Галичина мала одержати розширену автономію на зразок угорської. Серед польських галицьких партій на цьому найбільше наполягали консерватори. Один з чільних консервативних діячів, маршал Крайового сейму С. Незабітовський 18 липня 1918 р. запропонував імператору Карлу проект, у якому окреслено відносини Відня з Галичиною у разі створення «австро-польської» держави. У майбутньому Галичина мала об'єднатись із Польською державою під скіпетром австрійського імператора Карла. До складу цього австро-польського союзу повинна бути включена Волинь [Mroczka, 1998 : 54].

Таке розв'язання проблеми Галичини здавалося логічним для значної частини польської політичної еліти. Доцільність утворення «Австро-Польщі» аргументувалась тактичною необхідністю компромісу з Віднем. Підсумовуючи розвиток польського національного руху в Галичині на початку 1918 р. слід зазначити, що місцеві польські політичні діячі не ставили собі за ціль розірвати зв'язки з імперією Габсбургів для відродження Польщі. Досягнення цієї цілі вони бачили у серії компромісних угод з центральною владою.

Така ситуація змінилась після ознайомлення польського суспільства з існуванням таємного додатку до договору між Українською Народною Республікою (далі – УНР) і державами Четверного союзу, підписаного в Бресті 9 лютого 1918 р. Піти на це Центральні країни змушені були під впливом важкої ситуації на фронтах світової війни.

1 січня 1918 р. на запрошення німців до Бреста прибули українські представники. Їх очолював В. Голубович (пізніше О. Севрюк). 9 січня 1918 р. у Брест-Литовському розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. Під час переговорів українські дипломати зажадали забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто приєднання до України Холмщини, Підляшшя й проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатській Україні, де українське населення становило переважну частку.

Керівник австрійської дипломатії О.Чернін погодився на підписання договору з УНР за умови, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Її підписано 8 лютого 1918 р. Так, з українських земель Галичини і Буковини передбачалося створити окремий коронний край в складі Австро-Угорщини. У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. представники України і Четверного союзу підписали мирний договір. У його преамбулі договірні сторони вказували, що «вони хочуть сим договором вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру» [Залізняк, 1930 : 50].

Відповідно до преамбули був укладений основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами. Кордони УНР і Австро-Угорщини відповідали довоєнним російсько-австрійським. У межах відновлюваної Польської держави їх повинна була визначити спільна комісія. Угода не містила взаємних анексіоністських і контрибуційних вимог. Договір набував чинності лише в разі його ратифікації всіма країнами, що його підписали [Прутуляк, 2004 : 85].

Під час переговорів у Брест-Литовському в січні-березні 1918 р. не була врахована позиція польської галицької еліти. Це стало вагомим політичним прорахунком Відня. У зазначений період лідери Антанти все активніше почали висловлюватись щодо майбутнього Польщі. 8 січня 1918 р. президент США В. Вільсон у черговому посланні до американського конгресу проголосив 14 пунктів післявоєнного мирного врегулювання в Європі. У 13-му пункті йшлося про те, що після завершення війни повинна бути створена Польська держава, що охоплює територію, на якій проживає безперечно польське населення і цій країні було б забезпечено вихід до моря. Також значне невдоволення польського суспільства в Східній Галичині та у Польському королівстві викликала передача земель Холмщини і Підляшшя в склад УНР.

У січні 1918 р. тривожні сигнали щодо переговорів у Бресті загалом не вплинули на лояльність галицьких польських політиків щодо Відня. У їхньому середовищі панувала думка про те, що запрошення делегації від Польського королівства до Бреста відбудеться вже незабаром. У газетних публікаціях, які висвітлювали переговорний процес, зазначено: щонайдовше за тиждень країни Четверного союзу нададуть офіційну акредитацію польській делегації в Брест-Литовському. Проте цього так і не відбулось. Водночас (січень 1918 р.) на переговори була запрошена делегація УНР. Це викликало обурення польської політичної еліти Східної Галичини і всієї польської громадськості загалом.

Незважаючи на зусилля політиків з Галичини (Я. Гоец-Окоцінський, Д. Абрагамович та інші), які провели ряд консультацій з чільними посадовцями Відня і Берліна, наприкінці січня 1918 р. польська делегація так і не одержала права голосу на мирних переговорах. До того ж до польських парламентарів у Відні почали надходити тривожні звістки. Голова «людовців» В. Вітос вважав, що Берлін хоче створити із земель Польщі та Литви свою колонію [Witos, 1981 : 203].

Польські галицькі політики були занепокоєні вимогами українських партій щодо поділу Галичини на польську та українську частини. Щоб не допустити цього, а також передачі земель Холмщини і Підляшшя до УНР, члени Польського кола в австрійському парламенті започаткували «петиційну кампанію». Розроблено петицію єдиного зразка, адресовану міністру закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніну. Її зачитували на масових зборах польських мешканців міст і сіл. Потім під цим документом ставили свій підпис присутні громадяни, які належали до різноманітних соціальних і професійних груп (селяни, робітники, службовці, інтелігенція). Петицію направляли в Польське коло у Відні, а воно передавало їх уряду. Географія надходження звернень була доволі широкою. Вона охоплювала всі міста Галичини, а також значну кількість селищ цього регіону. Найбільша кількість звернень до О. Черніна надходила із Західної Галичини. Петиція містила такі основні положення: більшість населення Галичини становлять поляки, тому її поділ за національною ознакою неможливий; провінція в майбутньому має стати частиною відновленої Польщі [ЦДІАУ у м. Львові. Ф.717. Оп.1. Спр.17. Арк.5].

«Петиційна кампанія» не принесла бажаного результату. Країни Четверного союзу підписали 9 лютого 1918 р. договір з УНР. Не знаючи про існування таємного додатку до цієї угоди, польська громадськість розцінила цей факт назагал позитивно, розглядаючи його як ще один крок до миру з Росією. Уже за декілька днів до польських парламентарів у Відні дійшла інформація про існування неоприлюдненої частини угоди з УНР. Сталося це через нестриманість одного з членів української делегації в Бресті – О. Севрюка, який в одній з віденських кав'ярень похвалився укладенням таємного протоколу до угоди між УНР та Австро-Угорщиною як великою дипломатичною перемогою.

Більшість польських політичних діячів не сподівалася такого розвитку подій. Вони розцінювали це як «зраду» польських інтересів Віднем. Так, у своєму друкованому органі «Справа польська» польські соціалісти назвали конференцію у Бресті яскравим свідченням загарбницьких планів німців та брехливості австрійців [ДАЛО. Ф.257. Оп.2. Спр.1186. Арк.96.].

Близькими до такої позиції були діячі ПСЛ «Пяст» та демократи. Свідченням цього став з'їзд «демократичних сил» у Кракові, що проходив 2–4 лютого 1918 р., на якому були представленні делегати від вищезгаданих партій. На цьому зібранні, як свідчать дані австрійської поліції, схвалено ряд резолюцій. Основною в них була вимога побудови незалежної Польської держави, яка б не перебувала у жодному зв'язку з Австрією [ДАЛО. Ф.257. Оп.2. Спр.1186. Арк.81.]. Консерватори, хоча й з осудом сприйняли існування таємних домовленостей між Києвом та Віднем, все ж до самого розпаду Австро-Угорщини сподівалися на союз з Габсбургами.

Попри значні політичні суперечності, польські партії, які входили до складу Польського кола в парламенті, змогли виробити спільну позицію щодо питання Брестського договору. Вперше соціалісти, консерватори і демократи зуміли поєднати свої зусилля задля спільної

цілі анулювання таємного додатку до договору з УНР. Прийнято рішення перейти в опозицію до уряду Австро-Угорщини. Заяву такого змісту в парламенті зробив голова Польського кола Я. Гоец-Окоцінський. Це був важливий політичний хід, оскільки перехід польських послів в опозицію автоматично означав відмову від підтримки ними проекту бюджету на 1918 р., а це могло призвести до відставки кабінету міністрів і парламентської кризи. Польські політики сподівалися так змусити Відень розірвати таємну угоду з УНР.

У підсумку дії польських політичних кіл вплинули на позицію Відня у цьому питанні. Спочатку він був змушений загальмувати процес ратифікації таємного протоколу з УНР, а потім взагалі відмовитись від нього. 6 липня 1918 р. уряд Австро-Угорщини в односторонньому порядку денонсував свій підпис під таємним додатком до Брестського договору від 9 лютого 1918 р., виставивши як формальну причину те, що він був підписаний не з гетьманським, а вже неіснуючим на той час урядом УНР. До того ж українській державі закидалося невиконання у повному обсязі взятих на себе зобов'язань щодо поставки в Австрію продовольства.

Чільні представники ендеції з-поза Галичини ще на початку Першої світової війни шукали підтримки Антанти для польської справи. Р. Дмовський з групою своїх прихильників створив у серпні 1917 р. у Парижі Польський національний комітет (далі – ПНК), який мав репрезентувати інтереси всього польського народу перед країнами Антанти. ПНК мав тісні контакти з урядами Франції, Англії та США, які всіляко підтримували сепаратистські рухи в імперії Габсбургів. Цій меті слугував ініційований Антантою Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, що проходив у квітні 1918 р. у Римі. У його роботі взяли участь польська, чеська, словацька, хорватська та словенська делегації. Попри співпрацю з Антантою члени ПНК неоднозначно сприйняли цю подію. У їхньому середовищі розгорілася дискусія, чи взагалі потрібно відправляти до Риму польську делегацію. Р. Дмовський вважав, що на Конгресі, де будуть розглядатися національні рухи усіх народів імперії, справі Польщі буде приділена неналежна увага. З іншого боку, основним ворогом поляків виступав Берлін, в руках якого Відень був лише знаряддям. З цього приводу Р. Дмовський на засіданні ПНК підкреслив, що польська справа не вичерпується лише Австрією [AAN. Sygn.4. K.58.]. Думку Р. Дмовського підтримав Є. Пільтц, проте він висував інші аргументи. На його думку, після Брестського договору для Антанти склалася загрозлива воєнна ситуація. У таких умовах є цілком реальними сепаратні переговори з Віднем. Тому полякам не слід брати участь у Конгресі, оскільки у випадку миру між Антантою та Австрією це могло нашкодити польській справі в Галичині [AAN. Sygn.4. K.58.]. Після довгої і жвавої дискусії члени ПНК все ж дійшли висновку, що участь польської делегації у Конгресі поневолених народів позитивно вплине на польський національний рух, створить єдиний антинімецький фронт з народів Габсбурзької імперії.

Головною метою польської делегації під час роботи Конгресу було налагодити тісніші стосунки з чехами та румунами для створення в перспективі військово-політичного союзу та прийняття окремої декларації Конгресу в польській справі [AAN. Sygn.4. K.58.]. Але у цьому пункті поляки зазнали невдачі. Між ними та чехами впливали глибокі суперечності стосовно приналежності Цешинської Сілезії. Через це не могло бути мови про жодні союзи. Поляки відмовилися голосувати за будь-які рішення Конгресу, чехи ж звинуватили їх в національному егоїзмі. Проведення Конгресу опинилося під загрозою. Лише під тиском країн Антанти поляки погодилися підписати спільний антиавстрійський маніфест, але при цьому польська делегація опублікувала окрему заяву такого змісту: «Польський народ у боротьбі за своє з'єднання і свою незалежність прагне визволити усі землі заселені поляками. Нашим головним його ворогом є Німеччина. Усе майбутнє Польщі залежить від боротьби з Берліном не лише тому, що в даний час під його владою знаходиться частина польських земель, але через те, що головним завданням німецької політики було і є недопущення до об'єднання Польщі в кордонах 1772 р. Попри це, ми солідаризуємося з іншими народами у їхньому прагненні до визволення від австрійського гніту» [AAN. Sygn.4. K.58.]. Після цього держави Антанти (крім Росії) видали власні заяви про підтримку народів Австро-Угорщини у боротьбі за незалежність, а США проголосили, що всі слов'янські народи повинні повністю бути звільнені від австро-угорської залежності [Тищик, 2004 : 118].

Участь польської делегації у Конгресі поневолених народів мала позитивний вплив на розвиток польського національного руху в Галичині. Польські політики, які розчарувалися у Відні після Брестського миру, побачили альтернативу у підтримці США та Антанти у відбудові незалежної та об'єднаної Польщі. Українські галицькі політики не брали участь у римському Конгресі, оскільки покладалися виключно на допомогу Відня у побудові власної держави. У майбутньому це дало підстави полякам називати український національний рух «австрійською інтригою».

Нова політична ситуація після Брестського договору, змусила Польську соціал-демократичну партію Галичини та Сілезії змінити свою тактику. 18–20 травня 1918 р. у Кракові відбувся XIV з'їзд цієї політичної сили. У його роботі взяло участь 184 особи, включно з представниками Польського королівства та чеськими демократами. Австрійська поліція уважно стежила за їхніми засіданнями. Більшість делегатів наголошувала на позитивній ролі російської революції для розвитку соціалістичного світового руху. Проте основною темою їхніх доповідей стало питання польського національного руху. Найбільш радикальними були промови І. Дашинського, А. Гауснера. Перший категорично відкинув ідею утворення австро-польського політичного союзу, яку він любив до подій в Бресті, і запропонував з'їзду прийняти резолюцію з вимогою надати Польщі вихід до Балтійського моря. Лідер соціалістів не оминув питання українсько-польського протистояння в провінції. При цьому він зазначив, що з українцями неможливо порозумітися через відсутність у них на той момент справжніх соціалістичних діячів. А. Гауснер у своїй промові підкреслив зв'язок між відбудовою незалежної Польщі та розвитком польського соціалістичного руху [ДАЛО. Ф.350. Оп.1. Спр.4496. Арк.8].

Упродовж весни-літа 1918 р. в середовищі польського суспільства Східної Галичини відбулася зміна у політичних настроях і орієнтаціях. Більшість польських політиків почувалися зрадженими Віднем через Брестський мирний договір, укладений між Україною та Четверним союзом. Крім цього, перемога Центральних держав у війні робилась усе примарнішою. Події 1918 р. стали переломним етапом для польської політичної еліти. Після них вони усвідомили потребу об'єднатися задля відбудови «великої» Польської держави в кордонах 1772 р. та визнали безперспективними подальші сподівання на Відень.

Висновки. Завдяки ліберальному політичному режиму Австро-Угорщини польський національний рух Галичини кінця XIX ст. – початку XX ст. досяг значних результатів. Тому політична еліта бачила у початку I світової війни шанс для звільнення від Російської імперії польських земель та відновлення своєї національної держави. На думку більшості представників польського національного руху, досягнення цієї мети мало базуватись на підтримці та тісному союзі з Габсбурзькою монархією. Унаслідок усі польські партії Галичини та їхні представники у Віденському парламенті урочисто стали на бік Австрії та Четверного союзу в світовому конфлікті. На першому етапі світової війни польське суспільство краю з ентузіазмом підтримувало Австро-Угорщину та допомагало формувати національні підрозділи у складі австрійської армії – польські легіони. Ситуація зазнала кардинальної зміни після підписання Четверним союзом договору з Української народною республікою. Таємний додаток до цього документу передбачав поділ Галичини за національною ознакою. Це підірвало довір'я польського політикуму та суспільства до Відня. Крім цього, американський президент В. Вільсон у січні 1918 р. у своїх «14 тезах» гарантував відновлення польської держави з виходом до моря. Крім цього, зі вступом у війну США на стороні Антанти Четверний союз практично втратив шанси на мілітарну перемогу. Тому наприкінці 1918 р. польська політична еліта Галичини усвідомила потребу об'єднання задля відбудови Польської держави в кордонах 1772 р., без підтримки Четверного союзу.

Подяка. Щиро вдячний працівникам, членам редколегії журналу за поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Belcikowska, A. (1925). *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1086 s.

Daszyński, I. (1918). *Cztery lata wojny: Szkice z dziejów polityki polskiej partyi socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska*. Kraków: Drukarnia Ludowa, 48 s.

Garlicki, A. (1988). *Józef Piłsudski: 1867–1935*. Warszawa: Czytelnik, 783 s.

Głabiński, S. (1939). *Wspomnienia polityczne*. Pelplin: Nakł. Drukarni i Księgarni Sp. Z. o., 559 s.

Grabowski, Z. (2014). *Legiony Polskie*. Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 98 s.

Mrocza, L. (1998). *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 219 s.

Pobóg-Malinowski, W. (1933). *Narodowa demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 131 s.

Świętek, R. (1998). *Lodowa ściana: Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918*. Kraków: Wydawnictwo PLATAN, 950 s.

Witos, W. (1981). *Moje wspomnienia*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 586 s.

ДАЛО – Державний архів Львівської області.

Залізник, М. (1930). Перший виступ української держави у світовій політиці. *Календар Червоної Калини на 1931 рік*. 50.

Прутуляк, П. (2004). *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918)*. Київ, Київський національний торговельно-економічний університет, 216 с.

Тищик, Б. (2004). *Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923)*. Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 392 с.

ЦДІАУ у м. Львові – Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

Vasyl I. Klok

Lviv University of Trade and Economics
PhD. (History), Associate Professor

Polish National Movement in Galicia During World War I.

Abstract. *The aim of the article is to study the development of the Polish national movement in Galicia during World War I. Research methods: analysis, synthesis, generalization, problem-chronological, historical-systemic. Scientific novelty: for the first time in the national historiography the genesis of the Galicia Polish national idea in 1914-1918 and the activity of local Polish politicians for its realization were comprehensively researched. Conclusions: Due to the liberal political regime of Austria-Hungary, the Polish national movement of Galicia achieved significant results in the end of nineteenth - beginning of twentieth century. Therefore, the Polish political elite saw at the beginning of World War I a chance to liberate Polish lands from the Russian Empire and restore its national state. According to most members of the Polish national movement, the achievement of this aim should have been based on support and close union with the Habsburg monarchy. As a result, all Polish parties in Galicia and their representatives of the Vienna Parliament solemnly sided with Austria and the Fourth Union in the world conflict. During the first stage of World War, the Polish society of the region supported Austria-Hungary enthusiastically and helped to form national subdivision within the Austrian army - the Polish Legions. The situation sustained a radical change after the signed an agreement of the Fourth Union with the Ukrainian National's Republic. A covert addition to this document provided for the division of Galicia on national feature. This undermined the trust of Polish politicum and society to Vienna. However, American president Wilson in his "14 theses" guaranteed the restoration of the Polish state with access to the sea in January 1918. Besides, with the entry of the United States into the war on the side of the Entente, the Fourth Union practically lost its chances of military victory. Therefore, in the end of 1918, the Galicia's Polish political elite realized the necessity of unification to rebuild the Polish state within the borders of 1772 without the Fourth Union's support.*

Key words: *Austria-Hungary, Vienna, Galicia, national movement, World War I, political parties, Poland, Fourth Union.*

References:

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie. (in Polish).

Bełcikowska, A. (1925). *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1086 s. (in Polish).

Daszyński, I. (1918). *Cztery lata wojny: Szkice z dziejów polityki polskiej partyi socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska*. Kraków: Drukarnia Ludowa, 48 s. (in Polish).

Garlicki, A. (1988). *Józef Piłsudski: 1867–1935*. Warszawa: Czytelnik, 783 s. (in Polish).

Głabiński, S. (1939). *Wspomnienia polityczne*. Pelplin: Nakł. Drukarni i Księgarni Sp. Z. o., 559 s. (in Polish).

Grabowski, Z. (2014). *Legiony Polskie*. Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 98 s. (in Polish).

Mrocza, L. (1998). *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 219 s. (in Polish).

Pobóg-Malinowski, W. (1933). *Narodowa demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 131 s. (in Polish).

Świętek, R. (1998). *Lodowa ściana: Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918*. Kraków: Wydawnictwo PLATAN, 950 s. (in Polish).

Witos, W. (1981). *Moje wspomnienia*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 586 s. (in Polish).

ДАЛО – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archives of Lviv Region]. [in Ukrainian].

Zalizniak, M. (1930). Pershyi vystup ukrainskoi derzhavy u svitovii politytsi [The first appearance of the Ukrainian state in world politics]. *Kalendar Chervonoii Kalyny na 1931 rik*. 50. – *Red Viburnum Calendar for 1931*. 50. [in Ukrainian]

Prytuliak, P. (2004). *Ukraina i Brestskiyi myr: vid pidpysannia do vykonannia (1917–1918)* [Ukraine and the Brest Peace: from signing to implementation (1917–1918)]. Kyiv, Kyivskiy natsionalnyi torhivno-ekonomichnyi universytet, 216 s. [in Ukrainian]

Tyshchyk, B. (2004). *Zakhidnoukrainska Narodna Respublika (1918–1923)* [Western Ukrainian People's Republic (1918–1923)]. Istoriiia derzhavy i prava. Lviv: Triada plius, 392 s. [in Ukrainian]

TsDIAU u m. Lvovi – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 14.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.05.2022 р.

Ольга Коляструк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3308378/olha-kolyastruk/>**Реукраїнізація авангардного мистецтва як процес ідентифікації української культурної спадщини**

Анотація. *Метою статті є простежити процес деколонізації українського мистецького модернізму 1910-х – 1930-х рр. від відкриття в мистецтвознавчій критиці феномену «українського авангарду» до його історико-культурної ідентифікації як самодостатнього явища європейської культури. Прикладне завдання полягає у сприянні популяризації відомих імен і пам'яток українського авангарду як актуальної культурної спадщини України. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами об'єктивності, історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що на основі мистецтвознавчої, культурологічної, історичної літератури і документів проаналізовано виникнення та розвиток російського і європейського авангарду першої третини ХХ ст. На цій основі здійснено спробу розкрити феномен «українського авангарду» не тільки в художній сфері, а й осмислити його через історичну площину деколонізації. Процес реукраїнізації включає, по-перше, повернення ряду імен всесвітньо відомих майстрів (О. Архипенко, О. Богомазов, Д. Бурлюк, О. Екстер, В. Єрмилов, К. Малевич, В. Меллер, А. Петрицький тощо) на карту української культури; по-друге, визнання їх непересічної ролі в зародженні, становленні російського і радянського авангарду; по-третє, реінтеграцію українського складника в європейському модернізмі і переосмислення впливовості української мистецької мови на європейську художню культуру. **Висновки.** Український авангард є самодостатнім оригінальним історичним явищем в європейській культурі. Його виключність зумовлена поєднанням європейських інноваційних мистецьких тенденцій з етичними нормами й естетичними ідеалами української народної культури. Поліетнічність і демократичність українського авангарду визначили і активно вплинули на постання російського авангарду. Відтак останній не слід характеризувати як суто здобуток російської культури.*

Ключові слова: український авангард, російський авангард, радянський авангард, реукраїнізація, деколонізація.

Постановка проблеми. На сучасному етапі вже не випадає доводити правомочність наявності у світовій модерністичній культурі українського авангарду як самостійного й оригінального явища. Водночас цей феномен все ще має доволі позірне визнання переважно у вузькому колі мистецтвознавців та істориків культури, він вимагає комплексного вивчення й системного осмислення крізь призму українського внеску до європейської культури.

Ще на початках української незалежності відомий київський дослідник і колекціонер Ігор Диченко мусив послідовно роз'яснювати: «Світова духовна скарбниця не може нехтувати і найскромнішим внеском, особливо тоді, коли культурні здобутки народу зазнали страхітливого винищення, як це сталося з українською культурою за часів сталінського терору, та й пізніших часів. Нам є що покласти на вівтар храму слов'янської та світової культури, – навіть якщо усвідомити, що йдеться скоріше про «українську Атлантиду» – черепки, уламки, легенди» [Диченко, 1992 : 49].

На сучасному етапі актуальність деколонізації української культури вимагає аналізу не тільки через подолання імперської концепції, а й через потребу поборення віктимної травми в культурі та комплексу меншовартості в суспільній свідомості.

Аналіз досліджень та публікацій. Бібліографія українського авангарду нараховує сотні публікацій мистецтвознавців, культурологів, філософів, літературознавців, істориків тощо. До прикладу, в бібліографічному покажчику «Український художній авангард» (Київ, 2008) наведено понад тисячу позицій за двома десятками митців. Серед найбільш визнаних авторів, чия праця послідовно була спрямована на повернення українського мистецтва до європейського кола, спеціально виокремимо українських дослідників: Д. Горбачова, Н. Асєєву, О. Баршинову, О. Кашубу-Вольвач, Д. Клочко, Л. Соколюк, В. Сусак, Т. Філевську, а також окремих зарубіжних

авторів: О. Ільницького (Канада), Ж.-К. Маркаде (Франція), М. Мудрак (США), В. Фабер (Австрія), М. Шкандрія (Канада) та ін.

За документальну основу покладено видання «Український художній авангард. Маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи», впорядковане Д. Горбачовим, що являє собою антологію оригінальних текстів понад тридцяти представників українського авангарду: художників, які постають як теоретики і перші критики; арт-критиків, які виступають як аналітики і концептуалісти; поетів і письменників, які постають як аналітики сучасних їм мистецьких форм.

Мета статті – простежити процес деколонізації українського мистецького модернізму 1910-х – 1930-х рр. від відкриття в мистецтвознавчій критиці феномену «українського авангарду» до його історико-культурної ідентифікації як самодостатнього явища європейської культури. Прикладне завдання полягає у сприянні популяризації відомих імен і пам'яток українського авангарду як актуальної культурної спадщини України.

Виклад основного матеріалу. Проблема ідентифікації авангардної спадщини – насправді не проста, її корені лежать не лише в мистецькій площині, вона детермінована історичними державно-політичними та усталеними соціально-культурними нормами і стереотипами. На перший погляд, парадоксальний висновок канадського славіста О. Ільницького про уможливлення появи українського авангарду саме завдяки російському культурному капіталу виявляється цілком правомірним [Ilnytskyj, 2003 : 36]. По-перше, згадаємо, що інтерес до східного мистецтва початку ХХ ст. був зумовлений політикою міжнародної розрядки часів хрущовської відлиги. 1962 р. вийшла і набула популярності праця американської мистецтвознавиці Камілі Грей «Великий експеримент. Російське мистецтво 1863–1922». Завдяки їй поруч із західним авангардом з'явився східний як «російський», оскільки походив з теренів Російської імперії. Так само мистецтво 1920-х – початку 1930-х рр. означували як «радянський авангард». Все, що походило з теренів колишньої Росії та СРСР, характеризували як російське. Зрозуміло, що за відсутності України як суб'єкту історії про увиразнення українського сегменту в ньому не могло йтися. Лише у 1980-ті рр. вітчизняна дослідниця Наталія Асєєва підготувала дві монографії про українське мистецтво в контексті європейського: «Українсько-французькі художні зв'язки 20–30-х років ХХ століття» (К., 1984) та «Українське мистецтво та європейські художні центри. Кінець ХІХ – початок ХХ століть» (рос.; К., 1989).

По-друге, оскільки для багатьох майстрів з українських земель визнання на Заході відбувалось у контексті «російського» авангарду, а потому міцно закріплювалося, їхня російська самоідентифікація ставала адекватною і природною в умовах тривалої праці в Москві, Петербурзі / Ленінграді. На це зголошувались і ті з них, що потерпали від державного антисемітизму в Росії. Хоч єврейські авангардисти (Натан Альтман, Соня Делоне, Давид Штеренберг, Володимир Баранов-Россіне та ін.) походили з українських земель, в європейське коло вони увійшли як вихідці з Росії.

По-третє, західні історики та мистецтвознавці тривалий час не бачили причин і необхідності переосмислювати явище російського авангарду навіть після падіння СРСР, піддаючись інерції нав'язаної й наполегливо підтримуваної російськими дослідниками ідентифікації. Отже, реукраїнізацію авангардного спадку варто розглядати у контексті деколонізації, процесу «процання з імперією» (О. Гнатюк), що сприятиме культурній суб'єктності України та її переміщенню з культурної периферії (на якій вона донедавна перебувала в очах більшості західного світу та і нас самих) у центр.

Насамкінець авангард є до певної міри амбівалентним явищем, оскільки був водночас інтернаціональним і національним. Мистецтво має «бути виявом вселюдського почуття, й тонкий шар національного мистецтва вже перебуло», – писав футурист Михайль Семенко. Це зумовлює неоднозначність у трактуваннях долі російського й українського авангардних рухів (як і інших національних авангардів). Вкрай не просто відокремити один аспект від іншого в житті й творчості кожного окремого його представника. На сучасному етапі йдеться не про національне привласнення чи вилучення українського з імперського (російського і радянського) спадку, а про переосмислення явища авангарду загалом.

Передусім наголосимо, що поняття «реукраїнізація» (Д. Горбачов) в цій статті використовую для розкриття кількох сутнісних характеристик українського авангарду, а саме: 1) унікальності українського модернізму, базованого на синтезі європейських інноваційних мистецьких тенденцій з етичними нормами й естетичними ідеалами народної культури; 2) співтворчості митців різного етнічного походження, так чи інакше пов'язаних з українськими землями, в умовах полікультурної взаємодії; 3) трансформаційних впливів на ментальні структури українського суспільства в наступних поколіннях завдяки відкритій динамічній природі явища; 4) українських витоків чи (і) складників у російському авангарді; 5) впливовості української мистецької мови на європейську художню культуру.

За межами СРСР про український складник у російському авангарді вперше зайшла мова ще за пізніх радянських часів. Піонером такої ідентифікації став французький

мистецтвознавець болгарського походження Андрій Наков, який 1973 р. на підставі вивчення не лише у фондах музеїв Москви і Ленінграду, а й Києва, добре знаних і особливо невідомих творів заявив, що справедливо визнавати у всесвітньо визнаному російському авангарді українське начало. Так, з організованої в Лондоні його стараннями виставки «Мрія Татліна» («Tatlin's dream») західний глядач вперше відкрив твори Олександра Богомазова, Василя Єрмилова, які ніяк не поступались світовим авторитетам сучасного мистецтва, а й увиразнили унікальний погляд на проблеми, що турбували тоді передову громадськість, і запропонували оригінальну їх мистецьку візію. Невдовзі французька мистецтвознавиця Валентина Маркаде (Васютинська) у журналі «Всесвіт» (1990, № 7, с.169–180) запропонувала виклад «Українське мистецтво і Західна Європа». Через пару років у збірнику за наслідками виставки «Авангард у Росії.1910–1930. Нові перспективи» у Лос-Анджелесі в англійській статті «Василь Єрмилов і деякі аспекти українського мистецтва початку ХХ ст.» вона обґрунтувала поняття «український авангард» та визначила його відмінність від російського. Так розпочалося (пере)відкриття українських митців мистецтвознавцями, галеристами, колекціонерами. Серед активних прихильників виявився і знавець-колекціонер, експерт аукціонних домів «Крістіс» і «Сотбіс» князь Н. Лобанов-Ростовський, що засвідчив у своїх спогадах мимовільну власну трансформацію на україніста: «Я вирішив приїхати до Києва, бо тут була Екстер, а я збираю театральний лівий живопис. Але москвичі і ленінградці – не тому, що вони погані – кажуть, що там нічого нема. Київ і авангард – протилежні речі. В українців що нормально? З яйцями у них нормально. Розписують яйця дуже гарно. Який авангард?» [Горбачов, 2020 : 6]. У Києві він відкрив для себе витoki унікальності Олександри Екстер, а ще й Вадима Меллера, про якого зовсім не чув раніше, підправив оптику стосовно К. Малевича, А. Петрицького й інших. Крім нього серед вітчизняних і зарубіжних колекціонерів, що в числі перших розпізнали самість українського авангарду і прагнули забезпечити його місце в історії, були М. Бажан, Б. Гнатюк, Д. Горбачов, С. Григор'янц, І. Диченко, В. Дудаков, Г. Івакін, В. Корецький, М. Мюллер, Б. Свешніков, А. Рубінштейн та інші [Горбачов, 2019 : 317–324].

У роки перебудови в часописах «Вітчизна», «Наука і культура», «Нова генерація», «Наше наследие» (рос.), «Образотворче мистецтво», «Огонек» (рос.) з'явилися перші документальні публікації про О. Архипенка, О. Богомазова, М. Бойчука, О. Екстер, К. Малевича та ін.

Втім справжній культурний прорив у визнанні українського авангардного феномену синхронізується з незалежненням України. Так, з 16 грудня 1990 р. до 24 лютого 1991 р. у хорватському Музеї сучасного мистецтва була розгорнута виставка «Українська авангарда 1910–1930». Як зафіксувала Мирослава Мудрак: «Влаштовуючи виставку в Загребі, бажанням хорватів було «заповнити прогалини на мапі європейського авангарду». Хорватія, як і Україна, – це країни, які перейшли свої поодинокі етапи цілковитої ізоляції, жорстокого відірвання від живця європейського культурного струменя, з яким вони почували себе тісніше пов'язаними, ніж із сусідами, з якими їх доля звела» [Мудрак, 1992 : 42]. Проте виставка творів К. Малевича як українського митця в Нью-Йорку була зірвана, натомість практично водночас його бучно представили в музеї Гугенхейма як росіянина. При цьому серед американських дослідників у ранні 1990-ті рр. зауважувати «українськість» майстрів, приписаних до російського, став славіст Джон Боулт, навколо якого сформувався осередок дослідників, що доклались до з'ясування істини.

Виставка у Мюнхені «Авангард та Україна» (1993) стала в Європі наступною сенсацією і надала потужний імпульс пошукам українських і зарубіжних істориків авангарду [Shkandrij, 2001 : 120–123]. Не зайве наголосити, що уже з того часу німецькі історики стали в каталогах подавати імена К. Малевича та О. Екстер із зазначенням «український мистець» і «українська мисткиня», хоча у зойно виданому (1992) в Україні енциклопедичному довіднику за редакцією А. Кудрицького «Митці України» їх продовжували подавати російськими.

Упродовж ранніх 1990-х рр. публікаторську справу по українських авангардистах продовжив альманах «Хроніка-2000», часописи «Art line», «Родовід», «Сучасність». Врешті 1996 р. у видавництві «Мистецтво» був виданий перший фундаментальний альбом (400 с.) «Український авангард 1910–1930 рр.» (автор-упорядник Д. Горбачов).

Завдяки доступу до нової інформації, що приховувалась радянськими цензорами, з'ясувалося, що «східний» авангард не лише значною мірою відрізнявся від «західного», а й був від самого початку набагато більше диференційованим, ніж раніше припускали» [Шкандрій, 2021 : 17]. Європейський консенсус визнання українських майстрів як діячів російської культури відобразився в авторитетному 6-томному довіднику «Митці ХХ ст.» (Vollmer. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts. Band 3; Лейпциг, 1999).

Російські історики та мистецтвознавці на початках демонстративно ігнорували процес увиразнення української складової в російському авангарді, продовжували атестувати знаних майстрів суто своїми – російськими, за фактом державної приналежності. На кінець 1990-х рр. позиція російських істориків мистецтва, дослідників, музейників, галеристів стала змінюватися,

.....
оскільки не помічати виразної тенденції в інституційно-номінальній трансформації авангардного спадку, яку можна позначити амплітудою: «українські майстри» – на вході, «Україна та авангард» – посередині, «український авангард» – на виході – було вже неможливим. У другому томі тритомної праці А. Крусанова «Російський авангард, 1907–1932» (Москва, 1996) спеціально охарактеризовані українські авангардні осередки в Харкові, Одесі, Києві, Херсоні тощо, але подавались вони в контексті російської історії як вогнища культури «південно-західних земель».

1998 р. у Києві вийшла збірка публікацій «Салони Іздебського» (рос.), в якій вітчизняна дослідниця Олена Кашуба подала документальний матеріал про зародження авангардного мистецтва на півдні України на прикладі виставкової діяльності В. Іздебського, поляка за походженням, покараного російським царизмом за антисемітські виступи у 1905 р., висланого. Після студій у О. Родена скульптор повернувся з Парижа і організував в Одесі дві виставки 1909–1911 рр., які потім були представлені в Києві, Ризі, Петербурзі, Миколаєві, Херсоні. В «Інтернаціональній виставці картин, скульптури, гравюр та графіки», яка увійшла до історії як «Салон В. А. Іздебського», експонувалося близько 750 творів 150 російських, французьких та німецьких художників, представників різних художніх течій – від традиційного реалізму до авангарду. Були, зокрема, роботи А. Матісса, Ж. Брака, А. Руссо, А. Марке, К. Ван Донгена, Дж. Балла тощо. Показово, що саме в них поруч з європейськими митцями вперше представлено картини В. Кандинського, Д. Бурлюка, В. Татліна. Слідом з'явився цикл публікацій (Г. Іздебська-Причард, В. Круглов, С. Луцик, Є. Петрова, С. Сухопаров) із серії «Повернення» (1999–2005) у Санкт-Петербурзі за архівами Руського музею ім. О. С. Пушкіна. У перевиданій у 2010 р. праці А. Крусанова внесок В. Іздебського представлений у суто російському контексті.

Відомі російські історики російської культури ХХ ст. А. Сараб'янов, В. Турчин, О. Шатських та ін. у своїх публікаціях також наростили доказову базу, додаючи аргументи в оприсутненні митців з українських теренів у контексті російської культури через їх участь у столичних творчих об'єднаннях, групах і товариствах, почасти провокативних і епатажних; набуття ними публічності, впізнаваності і популярності, нехай і скандальної, завдяки маніфестам і програмам, що з'являлися в російській пресі, мистецьких оглядах і анонсах; завдяки пошванненому приватному колекціонерському руху, виставковим майданчикам та акціям тощо. З центральних архівів і мистецьких фондів були введені до обігу документи, зокрема й особового характеру (автобіографії, щоденники, спогади, епістолярій), які доводили, що мовою комунікації більшості цих художників не тільки в офіційному, а й у приватному житті була російська, що вважалось беззастережним доказом їх національної ідентичності, а відтак і атрибутиці їх творчого доробку.

З іншого боку, реагуючи на резонанс чисельних виставок, проведених українськими дослідниками за підтримки діаспори та іноземних партнерів, російські центри сучасного мистецтва вдалися до масованого штурму і в цій площині. У каталогах цих експозицій маркери українськості (місця народження і становлення, діяльності, освіти, національність тощо) замовчувалися або розмивалися. Прояви у художній мові ментальності, типова архетипічність у стилістиці, колористиці, авторській манері, тематиці ігнорувалися або й піддавались перекрученням. Яскравим прикладом є інтерпретація картини К. Малевича «Червоний квадрат» (1915), яка була витлумачена як символічний образ приходу нової ери, що настане внаслідок революції, яка винищить старий світ як у топці паротяга. Поза увагою залишали авторську назву на звороті полотна «Подвійний портрет селянки», що є реплікою на дитячі роки майстра в українському селі, де хатня діагональ, покуть («красний куток») – піч, задавала не тільки вектор життєдії селянки, а й визначала світоглядні життєві дороговкази, окреслювала ціннісні орієнтири народу. Упродовж всієї творчості К. Малевич відчував зв'язок селянського мистецтва з іконним та вважав іконопис найвищою формою культури селянського мистецтва [Маркаде, 2013; Філевська, 2016]. Варто зауважити, що серед російських дослідників неспростовні українські чинники в стилістиці К. Малевича визнає і обстоює старша наукова співробітниця Державної Третьяковської галереї Ірина Вакар у монографії «Казимир Малевич. Чорний квадрат» (Москва, 2015), яку вона підготувала на основі новітніх досліджень українських, європейських, американських колег з використанням музейної колекції та архівних фондів.

У самій Україні музейники, колекціонери мистецтвознавці упродовж 1990-х рр. ретельно накопичували невтрачені праці майстрів, їх публікації, відомості про виставки, спогади про них, листування. Особлива роль належить професору Дмитру Горбачову, який ще від 1960-х рр. різними способами артикулював українську присутність у російській концепції авангарду і сприяв поширенню цих відомостей за межі України. За роки незалежності ним видано понад 20 монографій, художніх альбомів, каталогів, збірників, сценаріїв документальних стрічок, десятки статей про авангард в Україні та його представників. Завдяки його подвижницькій праці як музейника, педагога, історика культури, мистецтвознавця у вузькому колі авторитетних фахівців прищеплювалося розуміння хибності поглинання багатонаціонального мистецького внеску російським авангардом і його надмірної глорифікації. У публічних виступах, зустрічах,

приватному й офіційному листуванні на документально ствердних позиціях він обстоював свою переконаність у необхідності реукраїнізації національної культурної спадщини, що була привласнена російською імперією, від доби бароко до модерного часу. Його комунікація зі світовими авторитетами заклала підмурівок визнання українського авангарду.

На початку 2000-х рр. український авангард поволі, але став завойовувати, точніше, відвойовувати своє місце в контексті світового модернізму [Мудрак, 2018]. Важливою подією стала збірка «Українські авангардисти як теоретики та публіцисти» (К., 2005) за редакцією Д. Горбачова, що вийшла за ініціативи Наукового центру досліджень Східної і Центральної Європи в Лейпцигу (GWZO) і фінансової підтримки фонду «Відродження» у Києві. У ній в розділі «Теорія» подано мовою оригіналу міркування 17 митців, істориків, критиків і педагогів нового мистецтва: К. Малевича, В. Пальмова, М. Єрмилова, А. Петрицького, О. Екстер, В. Кандинського, М. Семенка, О. Богомазова, В. Бойчука та ін., що свого часу виходили в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Катеринославі.

Для всіх цих текстів, як відмітила пізніше німецька дослідниця М. Дмитрієва, характерна виразна орієнтованість на поступ української культури: «Не стосовно російського чи європейського, а радше заради контрастного порівняння з ними. Також важливий тематичний або територіальний відсил до України. В усіх статтях простежується прагнення змінити ставлення до власної культури у ліпший бік та реформувати художню освіту в Україні» [Український художній авангард, 2020 : 15]. Самоідентифікацію згаданих творців дозволяють уточнювати епістолярії та мемуари, наведені в цій збірці. В останньому розділі упорядник навів стенограми виступів А. Петрицького, М. Бойчука, О. Хвостова і А. Тарана на першому пленумі Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УСРР від 27 грудня 1933 р., де авангардисти були визнані «буржуазними націоналістами» і «формалістами», що в радянській риториці означало не лише кінець вільної творчості, а й присуд особистого покарання аж до найвищої міри. Підкреслимо, що повернення українських імен мало характер боротьби не тільки за ідентифікацію, а й реабілітацію репресованих політичним режимом, відновлення забутих і знищених майстрів та їх творів.

У мистецькому дискурсі України головним героєм був степ, сільський світ, а не місто, як в російському і європейському. Водночас пасторальний світ ними сприймався не як архаїчний, навпаки – він вмістилище могутньої потуги, космічної сили тощо. Гармонію строкатих і голосних кольорів природи відтворювали орнаменти вишивок, розписів, килимів. К. Малевич твердив, що потужність енергетичних потоків зростає від села до міста, хоча село за своїми «барвами» є «полем квітів», а місто потерпає від «боязні кольорів» [Український художній авангард, 2020 : 373–384]. Культурно-песимістичне бачення відтак притаманне саме столиці, а барви, що потрапляють туди із села, часом гаснуть [Український художній авангард, 2020 : 16]. На його думку, через «кольоробоязнь» місто стає чорно-білим. Ж.-К. Маркаде на основі вивчення лєнінградських, вітебських, київських сторінок життєдіяльності К. Малевича дійшов переконання, що українські чинники мали домінуючий характер в його малярстві [Маркаде, 2013 : 71, 89]. Т. Філевська, ґрунтовно проаналізувавши публікації К. Малевича в «Новій генерації» та рукописні матеріали до його лекцій, зауважує, що у київський період майстер наново обдумав своє ставлення до мови форм та кольору і підтвердив своє переконання стосовно ваги останнього [Філевська, 2016 : 121, 126–127]. Зарубіжні мистецтвознавці також вказують, що колористичний спалах в його творах та повернення до умовно фігуративного живопису т. зв. «другого селянського циклу», що припадає на кінець 1920-х рр., дав ключ до розуміння метаморфози в його манері і стилістиці після стриманості в лєнінградських полотнах [Мудрак, 2018 : 340]. Це свого часу засвідчив і Джон Боулт: після того, як відкрився український аспект Малевича, багато чого стало зрозумілим. Малевичезнавці 10 років збиралися на конференції, крутилися впусу без свіжих ідей – і раптом рятівний український авангард! Відразу стало ясно, чому Малевич був безбарвним – і раптом стає кольоровим. Бо тоді він приїхав до України, працював у Києві – а тут яскраві Богомазов, Пальмов. Потім другий селянський цикл – чого тільки не вигадували, щоб його пояснити. А потім виявилось, що колективізація, Голодомор в Україні – все це на нього вплинуло [Горбачов, 2020 : 209–210]. Такі висновки дають нам розуміння, наскільки важливим для К. Малевича було українське минуле і сьогодення.

Незаперечною особливістю майстрів з українських земель (також єврейських) була їх співпраця з народними майстрами. Якщо російські художники у практичному залученні селянських майстрів бачили елемент соціальної підтримки умільців, то для українських освітніх практик О. Екстер, Є. Прибильської, К. Малевича у Вербівці, Скопцях, Зозові головним мотивом занурення в народну стихію був естетичний – вони черпали у декоративно-ужитковому мистецтві потенціал для своєї творчості і водночас воліли передати майстрам нові форми в умовах індустріального прогресу. Пізніше твори селянських майстрів, виконані за ескізами О. Екстер, В. Кричевського, Н. Генке, мали неабиякий успіх на виставках у Києві, Москві, Парижі. Українські майстри прагнули пізнати у вишиванках, писанках, художньому ткацтві

закони колірної композиції, просторового дизайну та провести аналіз ритмів сучасного мистецтва [Український художній авангард, 2020 : 18]. Так, для О. Богомазова «родюча земля» була наскрізною метафорою: «Я би сказав, що в Україні є стільки краси, що душа вмирає від захоплення. Художник-футурист відчуває зв'язок не лише з народними мотивами або сільськими просторами, але і з красою міста. ... вулиці йдуть до неба, форми сповнені напруги, а лінії – енергії та сили» [Український художній авангард, 2020 : 73, 79–80]. Д. Бурлюк також твердив, що «кольори б'ють Ніагарами», захоплювався ландшафтами краєвидів степу і вважав, що горизонтальні формати в абстрактному мистецтві мають «степове», «козацьке» походження [Український художній авангард, 2020 : 128, 146].

У другому десятилітті ХХІ ст. копітка робота з реукраїнізації авангарду не зупинялася. У грудні 2018 р. відбулася міжнародна науково-практична конференція, за результатами якої вийшов збірник «Материк українського авангарду на мапі світу» (К., 2019). Яскравою ілюстрацією плідності взаємодії з зарубіжними колегами українських дослідників та галеристів стали ряд наукових та публічних акцій заходів. Знаковою подією став Міжнародний форум «Нова генерація: Художник і його покоління» до 140-річчя К. Малевича в лютому 2019 р., підготовлений українським Інститутом Малевича спільно з Національним художнім музеєм України, Центром сучасного мистецтва М17, Національним музеєм «Київська Картина Галерея». Його ініціаторка і натхненниця Тетяна Філевська представила монографію «Казимир Малевич. Київський період 1928–1930», до якої ввійшли нововідкриті рукописні документи майстра, що розкривають його діяльність у Київському художньому інституті.

У ході виконання міжнародного проекту «Авангард: у пошуках четвертого виміру» (2018–2019) були проведені круглі столи: «Актуальний спадок: діяльність художників-авангардистів сьогодні» (виступили К. Лоддер (Великобританія), Ш. Шейен (Нідерланди), М. Стефенсон (США), Т. Філевська (Україна); «Мапа українського авангарду» за участі О. Баршинової (Київ), А. Боярова (Львів), Т. Павлової (Харків), Є. Деменок (Одеса), О. Кашуби-Вольвач (Київ); «Колекціонери авангарду. Історія та практика», в якому взяли участь Д. Горбачов, Ж.-К. Маркаде, О. Брей, Е. Димшиць, К. Акінша, Н. Шпитковська, А. Адамовський.

У рамках презентації результатів із публічними лекціями, удоступненими для глядачів через Youtube, виступили Мирослав Шкандрій «Малевич на Заході: відкриття й сприйняття», Костянтин Акінша «Український модернізм – спокуса ринком», Віта Сусак «Чий Малевич? Чому Малевич?», Шенг Шейен «Татлін і Малевич: виправдані образи та омани. Нові знахідки з архіву Харджиева», Олег Ільницький «Національні та імперські дискурси культури, або Де легітимні границі українського авангарду?», Мирослава Мудрак «Екологія Модернізму: збереження часу та простору в українському мистецтві ХХ-го століття», Олександра Кайзер «Архипенко: сучасна спадщина». Великий інтерес і жваве обговорення учасників викликала панельна дискусія «Український внесок у світовий авангард» (22.02.2019), в якій Д. Горбачов, О. Ільницький, М. Мудрак, М. Шкандрій, В. Сусак не лише резюмували основні здобутки легітимізації «українського авангарду», а й констатували, що інституалізація об'єктивно відбулась попри перешкоди й українофобський спротив РФ. Підтвердженням був виступ в обговоренні російського мистецтвознавця, який не вбачає необхідності у перегляді ідентифікації мистецької спадщини. Натомість М. Шкандрій засвідчив спостережену ним брутальну тенденцію при організації мистецьких виставок за участі російських коштів, яка стала відчутною з 2014 р., що виразилась не тільки у деномінації українських імен, а й у грубому приниженні України як такої.

Висновки. Художній авангард в Україні виник внаслідок кризи традиційного мистецтва в різних регіонах (Чернігівщина, Харківщина, Київщина, Поділля, Одещина, Херсонщина) і розвивався всупереч імперському припису. Після Української революції 1917 р. отримав підтримку в створеній Українській академії мистецтв, потім у Київському художньому інституті, в численних творчих організаціях і угрупованнях.

Першою відмітною рисою українського авангарду, що увиразнює його не лише в європейському, а й власне російському авангарді, є яскравий природний колорит і покликання до «народної» культури («етнографічна бутафорія», за Я. Тугендхольдом). На сполучі цієї органічності з новими мистецькими ідеями і розпізнається українське в світовому масштабі. Яскраві кольори і м'які форми, притаманні Україні як середовищу перебування і творчості митців, віддзеркалились у їхній творчості не як наслідування, а як динамічний синтез їх спротиву консерватизму і прагнення свободи в усьому.

По-друге, різні за етнічним походженням митці (українці, поляки, євреї, росіяни) в українському просторі російської та радянської реальності зуміли виплекати культуру співіснування і взаємодії, поваги і взаємного зацікавлення. При цьому сильні особистості могли і відрізнялися радикальними позиціями, конкурували, але не поборювали один одного і не накидали єдиного штибу усім.

Отже, український авангард є самодостатнім оригінальним історичним явищем в європейській культурі. Його виключність зумовлена поєднанням європейських інноваційних

мистецьких тенденцій з етикою і естетикою української народної культури. Поліетнічність і демократичність українського авангарду визначили і активно вплинули на формування російського авангарду, відтак останній не слід характеризувати суто як здобуток російської культури. Понад те, український мистецький демократизм позначився і в прогресі європейського кубофутуризму, орфізму, спектралізму, панфутуризм, конструктивізм та ін. напрямків модернізму.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Горбачов, Д. (2019) *Авангард. Українські художники першої третини ХХ ст.* К.: Мистецтво, 420 с.

Горбачов, Д. (2020) *Лицарі голодного ренесансу.* К.: Дух і Літера, 376 с.

Диченко, І. (1992) Чи потрібен світові український авангард? Інтерв'ю. *Світо-вид.* 3(8). С.49–50.

Маркаде, Ж.-К. (2013) *Малевич /пер. укр. В. Старко.* К.: Родовід, 304 с.

Мудрак, М. (1992). Кілька думок про тривалість українського авангарду. *Світо-вид.* 3(8). С.42–48.

Мудрак, М. (2018) *«Нова генерація» і мистецький модернізм в Україні.* К.: Родовід, 352 с.

Український художній авангард. (2020) Маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи /упор. Д. Горбачов. К.: Дух і Літера, 640 с.

Філевська, Т. (2016) *Казимир Малевич. Київський період 1928–1930.* К.: Родовід, 336 с.

Шкандрій, М. (2021) *Авангардне мистецтво в Україні, 1910–1930: пам'ять за яку варто боротися / пер. з англ.* Харків: ВД Фабула, 224 с.

Oleh S. Ilnytskyj (2003) Modeling culture in the empire: Ukrainian modernism and the death of the all-russian idea *Culture, Nation and Identity: The Russian-Ukrainian Encounter (1600–1945).* Edmonton; Toronto,

Myroslav Shkandrij (2001) *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times,* McGill-Queen's University Press, Montreal-Kingston-London-Ithaca

OIha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Re-Ukrainization of Avant-Garde Art as a Process of Identification of Ukrainian Cultural Heritage

Abstract. *The paper aims at tracing the process of decolonization of Ukrainian artistic modernism of the 1910s – 1930s starting from the discovery of the phenomenon of «Ukrainian avant-garde» in art criticism up to its historical and cultural identification as a self-sufficient phenomenon in European culture. The applied task is to promote the famous names and monuments of the Ukrainian avant-garde as a relevant cultural heritage of Ukraine. Methodology of the research is based on a combination of general scientific and specific historical methods with the principles of objectivity, historicism, consistency, scientific principle and principle of verification. Scientific novelty of the paper is presented by the analysis of the emergence and development of Russian and European avant-garde of the first third of the twentieth century, made on the base of the art history, culturological and historical literature as well as documents. The above allowed to make an attempt to reveal the phenomenon of the «Ukrainian avant-garde» not only in the artistic sphere, but to comprehend it through the historical plane of decolonization. The process of re-Ukrainization includes, first, the return of a number of names of world-famous masters (O. Arkhipenko, O. Bogomazov, D. Burluk, O. Exter, V. Yermilov, K. Malevich, V. Meller, A. Petritsky, etc.) to the map of Ukrainian culture; second, the recognition of their unique role in the emergence, formation of the Russian and Soviet avant-garde; third, the reintegration of the Ukrainian component in European modernism and rethinking the influence of the Ukrainian artistic language on European artistic culture. Conclusions. The Ukrainian avant-garde is a self-sufficient original historical phenomenon in European culture. Its exclusivity is conditioned by the combination of European innovative artistic trends with ethical norms and aesthetic ideals of Ukrainian folk culture. Polyethnicity and democracy of the Ukrainian avant-garde determined and actively influenced the rise of the Russian avant-garde. The latter therefore should not be characterized as the achievement of Russian culture.*

Key words: *Ukrainian avant-garde, Russian avant-garde, Soviet avant-garde, re-Ukrainization, decolonization.*

References:

- Horbachov, D.** (2019) *Avanhard. Ukrainski khudozhnyky pershoi tretyny XX st.* K.: Mystetstvo, 420 s. [in Ukrainian]
- Horbachov, D.** (2020) *Lytsari holodnoho renesansu.* K.: Dukh i Litera, 376 s. [in Ukrainian]
- Dychenko, I.** (1992) Chy potriben svitovi ukraïnskyi avanhard? Interviu. *Svito-vyd.* 3(8). S.49–50. [in Ukrainian]
- Markade, Zh.-K.** (2013) *Malevych /per. ukr. V.Starko.* K.: Rodovid, 304 s. [in Ukrainian]
- Mudrak, M.** (1992). Kilka dumok pro tryvalist ukraïnskoho avanhardu. *Svito-vyd.* 3(8). S.42–48. [in Ukrainian]
- Mudrak, M.** (2018) «Nova generatsiia» i mystetskyi modernizm v Ukraini. K. : Rodovid, 352 s. [in Ukrainian]
- Ukraïnskyi khudozhnii avanhard.** (2020) *Manifesty, publitsystyka, besidy, spohady, lysty /upor. D. Horbachov.* K. : Dukh i Litera, 640 s. [in Ukrainian]
- Filevska, T.** (2016) *Kazymyr Malevych. Kyivskyi period 1928–1930.* K. : Rodovid, 336 s. [in Ukrainian]
- Shkandrii, M.**(2021) *Avanhardne mystetstvo v Ukraini, 1910–1930: pamiat za yaku varto borotysia / per. z anhli.* Kharkiv : VD Fabula, 224 s. [in Ukrainian]
- Oleh S. Ilnytkyj** (2003) Modeling culture in the empire: Ukrainian modernism and the death of the all-russian idea *Culture, Nation and Identity: The Russian-Ukrainian Encounter (1600–1945).* Edmonton; Toronto, p. 30–41.
- Myroslav Shkandrij** (2001) *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times,* McGill-Queen's University Press, Montreal-Kingston-London-Ithaca.

Статтю надіслано до редколегії 15.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.05.2022 р.

Oleh A. Melnychuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: oleh.melnichuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Olha P. Murashova

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Senior Lecture (Ukraine)

e-mail: olha.murashova@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>**Features of the Pension Provision of Workers and Employees
in the USSR During the 1920's.**

Abstract. *The purpose of the article is a comprehensive analysis of the pension system of workers and employees of the USSR in the 20s of the 20th century. . The research methodology of the study is the principles of historicism, objectivity and systematicity. In the context of studying the problem, general and special research methods were used: problem-chronological, systemic, historical-comparative, etc. The scientific novelty of the work is to reveal the features of the pension of workers and employees, which was based on the principles of social insurance. Conclusions.* After seizing power in Ukraine, after several unsuccessful attempts, the Bolsheviks proclaimed the need to create an effective system of social protection of workers and employees on the ground. Of course, such statements had nothing to do with reality. In the conditions of the Civil War and economic ruin, the state did not have the funds to implement this program, even for a limited number of people. Therefore, the main purpose of such declarative statements was the desire of the occupying power to convince the lumpenized strata of the authorities' concern for them. With the transition to a new economic policy, the financial situation in the country has become even more complicated due to the limited capacity of the state budget in a market economy. In view of this, the Bolshevik republican authorities made a proposal to reorganize the social protection system on the principles of social insurance. Under the new conditions, insurance premiums were the main source of social benefits. One of the most important forms of social protection at that time was the provision of pensions to the disabled. Provision was made at the expense of employers' insurance premiums, the amount of which was determined by the harmfulness and danger of production. If in the first half of the 1920s the main reason for the payment of pensions was permanent disability (disability), then later pensions for old age and seniority were introduced. A significant number of people wishing to receive pensions and the difficult financial situation of social insurance (state-owned enterprises were exempt from paying contributions) did not allow providing pensioners according to the established norms. The size of the paid pensions, for the most part, was meager and did not allow to meet basic needs. Pensions were often replaced by food rations. In addition, the authorities periodically tried to limit the range of "non-proletarian" elements provided by the legislative deprivation of pensions and the meticulous activities of hospital control bodies, which determined the degree of disability.

Key words: *social policy, social protection, pension provision, pensions, workers and employees, new economic policy.*

Formulation of the problem. Social policy is one of the priority areas of domestic political activity, which, in turn, is responsible for the well-being of everyone. Its main goal is to ensure the sustainable development of society, which necessitates the development and implementation of effective social programs aimed at protecting the poor, victims of force majeure (natural disasters, hostilities, political and economic processes) and other groups in need. The effectiveness of the social function of the state is assessed in the context of evolutionary indicators of socio-economic progress of society, which are expressed in socio-demographic characteristics, living standards, economic activity, quality of social services, degree of social tension and more. An interesting historical experience is the introduction of a pension system for workers and employees of the 1920s. It was during this period that the appropriate foundations were laid, which in subsequent years were transformed into a holistic system of social and legal relations. The issue of pension reform does not

lose its relevance in modern realities, and taking into account historical experience aims to improve and prevent possible miscalculations.

Analysis of sources and recent research. The source base of the study is the archival materials of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVOU) and published documents of this period, which outlines the main aspects of local government in the social sphere. Important issues of social security, insurance and social policy of the 1920s are covered in the works of domestic scholars [Sharpatyj, 2007; Meljnychuk, 2009; Murashova, 2019].

The purpose of the article is to reveal the content and basic forms of pension provision for workers and employees in the 1920s, implemented through the activities of state insurance bodies in the event of social risks.

Presenting ideas of research. State social protection of workers and employees in the Ukrainian lands dates back to June 2, 1903, when the Russian Empire passed a law regulating the allocation of benefits to workers injured at work. The law provided for the introduction of compulsory insurance for employees and members of their families at the enterprises of the factory and mining industries. In the event of social risk, workers received material compensation in the amount of half of earnings for the entire period of disability [Shestak, 2004: 139].

Finally, the system of social protection of these categories was formed on June 23, 1912, when the State Duma passed a package of insurance laws that introduced social benefits for workers in the event of temporary disability due to illness or accident. All employees of enterprises with at least 20 employees were subject to insurance. Payment of benefits or pensions was made at the expense of health insurance funds [CDAVOU. F342. Op.1. F.1413 Ark 14].

After the establishment of Soviet government, which in its programmatic provisions focused on social reforms, the RSFSR SNC adopted a decree of November 8, 1917, which provided for a doubling of pension benefits for victims of accidents at work, which was realized through additional contributions from employers. Another legislative confirmation of the Soviet leadership's desire to provide for the population in the event of social risks was the decree "On sickness insurance" of December 28, 1917. According to its regulations provided material assistance to workers in case of temporary disability, pregnant women and mothers, family members who have lost a breadwinner. Payment was made in the amount of wages. Employers' contributions were the financial source of the relevant payments [Dekrety, 1957: 270]. Insurance companies acted as controlling bodies that monitored the lawful implementation and observance of these provisions. However, it was not possible to count on sufficient pensions during active military campaigns. Material payments were symbolic and covered a small percentage of the population. The first pieces of legislation regulating the appointment of pensions concerned, first of all, servicemen and workers. This was due to the fact that these categories, according to the Soviet leadership, were considered the social support of the newly created Bolshevik regime [Korneev, 1921: 5].

With the introduction of the NEP with market mechanisms of economic activity, the social situation of certain categories of the population became more complicated, because with the reduction of production, the share of workers was laid off. The vast majority of such categories were elderly and disabled. According to the statistics of the NKVD of the USSR as of the end of 1921, about 180 thousand retirees were registered [Rokhlin, 1922: 11].

Lacking the financial means to provide for the disabled, the authorities were forced to restore insurance coverage through the creation of appropriate insurance funds. [Sevrjukov, 2012: 178]. In Ukraine, this issue was considered in the regulation "On social security of workers and their families in case of disability" approved on December 10, 1921, which regulated the procedure for assigning and issuing cash benefits to workers and employees in case of loss of breadwinner or disability. Subsequently, these principles were included in the new Code of Labor Laws of the USSR of 1922, which legally enshrined cases of temporary disability. These included: pregnancy and childbirth, illness, industrial injury, care for a sick family member [Kodeks, 1923:36] .

Necessary condition for receiving a pension was length of service, which was determined by the people's courts. The reason for the deprivation of pension benefits was the availability of additional earnings. Pensions were also deprived according to social criteria. In particular, church servants, convicts, and self-employed persons could not count on the payment of pensions [Sbornik, 1923:40].

According to the legislation of the 1920s, there were two forms of pension benefits - in-kind and cash. If in the period of subordination of social insurance to the NCC, natural benefits prevailed, then after the transition to the People's Commissariat of Labor, cash benefits for the disabled were brought to the fore [Tettenborn, 1929:12].

The degree of disability was influenced by the degree of disability. At the legislative level, six disability groups have been identified. If for the first three categories permanent employment was contraindicated, for the rest the transition to lighter work was envisaged. Persons with a common disease or the elderly were declared incapacitated. In other circumstances, the right to receive assistance was assigned to categories that suffered as a result of hostilities or received an industrial

injury. The desire to prevent social differentiation of society pushed the government to make not only economic but also political decisions in the field of social protection. Under such conditions, the right to appropriate assistance was provided to employees of all enterprises, regardless of their financial status and forms of ownership. Its size was to be the average monthly earnings.

However the implementation of the tasks was economically unprofitable. This is evidenced by the fact that the circulars of the NCC indicated that the amount of payments should be less [CDAVOU. F906 Op.1. F.2623. Ark 21] .

During the study period, there were two types of financial assistance: basic (for illness, injury) and additional (paid during childbirth and in case of loss of a breadwinner).

In case of loss of a breadwinner, the amount of financial assistance was determined by the number of dependents. At the same time, the primary right to receive a pension was assigned to families with one dependent. This category consisted of able-bodied persons with children under 8 years; minor, incapacitated parents. The vast majority of disabled workers were concentrated in the chemical, woodworking and metallurgical industries. The amount of cash benefits for the insured was not clearly approved until the mid-1920s. Beginning in 1925, when the Union Social Security Council was established, there was a gradual unification of pension legislation. The government has approved relevant legislation regulating the principles of pensions for the disabled and families who have lost a breadwinner. In accordance with the regulations, the allied bodies were engaged in determining the amount of financial assistance and determining the grounds for its receipt. The amount of material benefits was determined by wages. In cases of occupational disease or injury at work, the amount of assistance was half the salary [Vishnevetskiy, 1926: 27].

The legislation clearly defined the duration of pension accruals. Thus, the receipt of a pension began from the moment of writing the application and, depending on the circumstances, lasted until recovery, reaching the age of 16 or until death. The degree of disability was determined by the staff of the Medical Control Commission (MDC) [Baevskiy & Emdin, 1928: 24].

An important task of the newly created government was to legalize the procedure for receiving appropriate payments to prevent abuse. Thus, in the case of an employee's illness, special controllers had the right to visit him at home, to correlate the duration of sick leave with the state of health.

The legislation provided grounds for deprivation of social benefits. These mainly included: intentional trauma, alcohol intoxication, ignoring visits to medical facilities.

The control over the lawful activity on the appointment and accrual of pensions by local authorities was entrusted to the Main Commission on Pension Affairs established in May 1927. Its representatives were employees of the social insurance system, occupational medicine and trade unions. However, as practice shows, the activities of the relevant institution had some serious shortcomings, given the inconsistency in the allocation of social assistance. Quite often there were cases of unjustified refusal to award pensions. Under such circumstances, in accordance with the decision of the SNC of the USSR on December 29, 1927, this organization ceased to exist.

Employers' insurance premiums were the source of social benefits. Depending on the peculiarities of working conditions and the harmfulness of enterprises, their size ranged from 6 to 9% of the salary fund. In some cases, these contributions could be increased, but not exceeding 25%.

The amount of social benefits was not unified at the state level, but differentiated in each region depending on the size of the insurance fund. However, in the early 1920's they were generally meager, even symbolic. At best, they accounted for 2/3 of the salary, excluding allowances. Due to the difficult financial situation of the insurance system, some additional payments were often replaced by the issuance of food.

In February 1925, a meeting of the Union Council of Social Insurance was held, where the most important issues of the organization of social protection of the disabled were discussed, in particular, the increase in social benefits. At the same time, emphasis was placed on strengthening medical control in order to reduce the number of people who have been illegally granted the appropriate status [Materialy, 1922:62]. Therefore, the insurance authorities began to conduct mass inspections of enterprises in order to identify legal grounds for the appointment and payment of temporary disability benefits. As a result, mass cases of intentional injuries at enterprises in Vinnytsia, Kharkiv and Kamianets-Podilskiy were recorded. The highest rates of occupational injuries were observed among manufacturing workers [Shtipelkov, 1926: 36].

Trying to reduce social benefits in March 1926, an insurance meeting was held in Moscow, which raised the issue of strengthening the system of medical control by subordinating it to the insurance authorities. At the same time, it was proposed to strengthen the supervision of patients in order to detect simulations. At the same time, mass violations by the insurance bodies themselves were revealed. The most common of them were: entering incorrect data on wages and duration of incapacity for work, receiving bribes.

The insured were also deprived of social benefits in case of violation of the hospital regime. Thus, the Luhansk Insurance Fund in 1928 decided to deprive 765 people of assistance. Abuses of

.....
insurance commissioners were often revealed, who resorted to falsifying documents in order to obtain part of the insurance funds. In this connection, in 1927, 20 people were imprisoned and 165 were dismissed. During the second half of the 1920s, there was a tendency to increase occupational injuries, especially in the industrial areas of Donbass. This trend was unfavorable primarily for insurance companies. Therefore, in order to save insurance resources, the People's Commissariat of Labor issued a special circular on January 18, 1927, stating that the heads of enterprises are responsible for safety and working conditions at work. In case of injuries, they undertook to reimburse paid social benefits [Socialjne, 1928: 98].

The increase in injuries at work was due to a number of factors: unsatisfactory sanitary conditions, non-compliance with safety conditions, and so on. Not taking into account these factors, the leadership of social insurance saw a solution to the problem in improving the work of medical control bodies. To this end, the CEC and the SNC of the USSR on March 4, 1927 adopted a resolution according to which the relevant bodies were transferred from the health care system to the health insurance funds, reducing their number.

Under such conditions, the departments of occupational health insurance in the field were gradually liquidated. Due to this, at the end of 1927 Tulchyn Insurance Company managed to reduce and save almost 50 thousand rubles [Kravets, 1927:15].

In accordance with the orders of the Main Department of Social Insurance of the USSR, the formation of new medical control commissions was planned to be completed by September 15, 1927, while reducing the number of insurance doctors. Therefore, if earlier one doctor had 2 thousand patients, then according to the new requirements their number has increased to 5 thousand people.

The next step in reforming the social protection system was to approve maximum benefits. According to the resolution of the Union Council of Social Insurance, since 1928 their volumes were approved for six territorial strips in the range from 120 to 180 rubles. Thus the maximum payments were appointed in industrial areas of the state. Additional payments were: for burial – 21-45 rubles, for newborns – 4-8 rubles [Trefilov, 1927:167].

Due to numerous violations in the process of registration of social assistance, the commission of workers 'and peasants' inspection decided to transfer the relevant payments exclusively to enterprises. As a result of the reform, it was possible to establish a system of allocation and payment of social benefits in some way. At the same time, the staff of the service system has expanded.

The course of industrialization of the state significantly affected the attitude of the governing structures to the social security of the disabled. The intensification of labor intensification and production norms came to the fore. J. Stalin proposed to reduce the amount of benefits to the disabled who had a short service record. Under these circumstances, the government began on March 14, 1928, a new codification of pension legislation. For the first time in a long time, the list of circumstances that determined the objective causes of disability was systematized. At the same time, they were divided into three categories: general, occupational disease, occupational injury. At the same time, the People's Commissariat of Labor clearly defined the list of diseases that were related to occupational. This practice was primarily intended to deprive pensions of so-called non-proletarian categories. Therefore, the total length of service did not take into account independent activities and work in religious institutions. Pensions deprived of persons prohibited from holding public office and categories of the population who lost the right to vote [Kats, 1929:16].

In determining the degree of disability, not so much medical indicators as the class affiliation of the person were taken into account. Therefore, those categories that, according to the supervisory authorities, fell under the definition of "kulaks", lost the opportunity to receive a pension. The exceptions were members of collective farms.

On September 28, 1929, a resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party was adopted, which stated the inadmissibility of skipping work due to illness, because in conditions of forced industrial construction to increase productivity and strengthen labor discipline were brought to the fore. The main task of the meeting of the Central Department of Social Insurance, held in Moscow in October 1930, was to determine the procedure for optimizing the work of the insurance apparatus and reducing the cost of social benefits. Thus, as a result of the transfer of benefits directly to enterprises, it was planned to reduce the staff of social insurance to 1,200 specialists and reduce funding for its maintenance to 2 million rubles.

Thus, in the conditions of forced industrialization, social benefits for disabled people gradually lost their protective function, as the main indicators of state development in this period was honest, dedicated work in the process of socialist construction. In May 1922, workers' pensions began. At that time, the People's Commissariat of Labor was receiving information on the accrual of disability benefits. By the end of 1922, almost 2,000 people had been granted pension benefits at the expense of social insurance [Freyman, 1926:199].

Characterizing the quantitative indicators among the categories that received pensions in 1922, we determine that the number was dominated by persons who lost their ability to work due to

illness (16.5 thousand people). Maternity benefits received 5 thousand people. The following year, the number of incapacitated people increased dramatically. The highest percentage was observed in Donbass and at the enterprises of Kyiv, Kharkiv and Odessa provinces.

The activities of the People's Commissariat of Labor of the USSR were organized in two main directions. At the initial stage, applications were accepted from persons deprived of a breadwinner in the event of an injury at work or those who lost their ability to work due to disability. Subsequently, the People's Commissariat of Social Security transferred the affairs of pensioners (workers and employees) to the People's Commissariat of Labor. As a result, by October 1923, the total number of retirees registered in the provincial departments of social insurance increased almost 8 times [Meljnuchuk, Murashova, 2018:43].

The main causes of disability in this period were considered diseases of the nervous and cardiovascular systems. An important element of the practical activities of the People's Commissariat of Labor of the USSR was the streamlining and systematization of pension legislation. In August 1923, a collection of normative acts came into force, which regulated the principles of providing assistance to victims of social risks by social insurance bodies. In this way, the state tried at the legislative level to consolidate the process of transfer of the majority of retirees from social security to subordination to social insurance, which was to be completed by the end of 1923. Given these circumstances, a compromise was reached in 1924, and the transfer of pensioners to the jurisdiction of social security was completed only in early 1925. During the same period, most disability organizations were liquidated.

Since the transfer of pensioners' cases to the People's Commissariat of Labor, mass inspections have been launched into the lawful allocation of pensions. Thus, social assistance was deprived of persons who did not have the appropriate length of service. Consideration of such cases was entrusted to trade unionists, employees of labor inspectorates, as well as representatives of social insurance. The commissions completed their activities by July 1, 1925, as a result of which almost 4,000 people were deprived of pension benefits and the corresponding status. Statistical data allow tracking the state of provision of pensioners by disability groups in the following order: I gr. - 11.4%; II rp. - 54.5%; III gr. - 26.7%; I V - V I groups - 7.4% [Kagan, 1927:68].

The full functioning of the pension provision was determined by the financial resources of the insurance fund. According to official reports, as of 1923-1924, the pension insurance money fund amounted to almost 3.5 million rubles, which is only one-sixth of the approved budget. In this case, one insured person could expect to receive from 40 to 95 kopecks. month. The primary right to receive pensions was given to disabled people of the second group and families who lost a breadwinner and at the same time supported three disabled family members. Difficult financial situation in the state and untimely receipt of cash contributions to social insurance in the initial period significantly slowed down the process of paying pensions. In addition, insurance authorities have begun to practice the principle of equalization of pensions. Thus, at the beginning of 1924, persons with disabilities due to occupational injuries received the same funds as those with disabilities due to a general illness. This category of population was singled out during 1924–1925. [Nemchenko, 1924:1].

Due to the growing number of cases of injuries in enterprises and occupational diseases, the question arose about the development of specific methods for their possible prevention. To this end, in May 1927 a meeting of employees of the social insurance system was held, where, after analyzing the situation, the main causes of accidents were determined. First of all, it was quite outdated and, in most cases, unusable equipment, as well as the lack of proper and safe working conditions. Responsibility for labor protection at enterprises rested with the insurance authorities. A significant problem during the 1920s was the lack of periodic medical examinations, especially for workers working in hazardous industries. This, in turn, complicated the prevention and further treatment of occupational diseases [Movchan, 2006: 44].

In 1927 the organization of professional medical care in case of accidents at work has began. During this period that outpatient clinics and first aid stations were established on the territory of all industrial productions. There were medical institutions that also provided full-fledged treatment if the disease did not involve dismissal. The size of pensions, which changed during this period, was of fundamental importance. Beginning in 1924, immediately after the monetary reform, minimum pension rates were set. According to insurance reports, by the end of the 1920s the amount of cash benefits for the disabled due to general illness and old age had increased from 12 to 23 rubles, while due to occupational disease or injury it had consistently been 27 rubles. For those categories who lost a breadwinner due to general illness and old age, pension benefits increased from 10 to 16 rubles.

Comparing pension accruals in relation to the amount of wages, we have the following indicators: during 1924–1929, the share of pensions for the disabled in relation to the average wage increased from 27.5% to 33.4%, respectively. At the same time, families who lost their breadwinners increased their incomes from 22.6% to 24.3%. For disabled people of group II due to occupational injuries or occupational diseases, the share of pension benefits was 61%, while for disabled people of

.....
group I, respectively, 80% of the average monthly earnings. After the improvement of the financial situation in the social insurance system, which took place in the mid-1920s, the practice of accruing a pension for years of service for educational workers was introduced. Thus, as of June 1, 1928, there were about 4.5 thousand such categories of the population in the USSR [Meljnychuk, 2009: 57].

Significant shortcomings were observed in the practice of insurance bodies. Pensioners have repeatedly sent complaints on their behalf, emphasizing the unprofessionalism of representatives of the LCC in determining the degree of disability, exhausting bureaucratic procedures, untimely decisions on pensions.

One of the alternative forms of pension provision in the 1920's was labor assistance, which began in late 1922. As of July 1, 1924, about 12,000 disabled people were involved in agricultural and industrial cooperatives. The entrance fee was financed by the social security authorities. Such a system of assistance did not become widespread, as the amount of admission shares was much higher than social benefits. In addition, the increase in pensions allowed people with disabilities to abandon this activity, which, like entrepreneurship, provided certain risks [Sharpaty, 2007: 179].

At the beginning of 1928, the appointment of old-age pensions began. At the initial stage, this category was represented by workers in the textile industry. At that time, the retirement age for men was 60 years, for women - 55 years with 25 years of service. Payments amounted to 2/3 of earnings. The following year, pensions were granted to railway workers, metalworkers and miners. Under the terms of the five-year plan, it was planned to cover the pensions of about 52 thousand people. At the same time, preference was given exclusively to workers in industry, transport and construction. By the end of 1932, the government planned to provide pensions for all insured workers and rural mercenaries.

According to the resolution of the Central Committee of the CPSU (b), adopted on September 28, 1929, priority attention in the appointment of pensions was given to industrial workers. At the same time, the management hoped to involve young people in the production sphere. At the same time, there was a tendency to reduce the cost of insurance funds. Its essence was to introduce labor assistance to change the money, differentiation in the material security of non-productive workers, reduction of pension contributions for the category who had additional earnings [Tauber, Akhmatovskiy, 1940: 45].

Implementing the tasks set by the Soviet authorities, during 1929-1930 an old-age pension was awarded to workers in the mining, metallurgical, chemical and textile industries, water and rail transport. At the same time, the legislation stipulated that persons deprived of voting rights and persons engaged in their own trades and paying individual tax were not entitled to count on pension benefits. Based on statistics, it should be noted that old-age pensions did not become widespread during the 1920s, as the contingent receiving them was only 2,000 of the 84,000 available.

At the end of 1920's, with the expansion of the number of industrial facilities, the need for skilled workers became acute. Therefore, the government was forced to financially encourage retirees to continue working at the company. It was planned to pay 75% of the pension to specialists and at least half to unskilled workers. Also, provided that working at the company for more than two years after the appointment of a pension, workers were provided with its future increase by 20% [CDAVOU. F2851. Op.1. F.922. Ark 5].

Gradually, the authorities began to develop measures to attract people with disabilities to work, thus convincing them of the opportunity to improve their financial situation and increase their own role in building a socialist state.. Exceptions were the disabled of the first and second groups. To replenish industrial personnel, the Soviet government organized retraining of the relevant categories. Thus, during 1929-1930, about 3,000 people mastered new professions. During the period of study they were additionally awarded a scholarship.

Trying to increase the number of industrial personnel, the party and state leadership realized the importance of saving insurance resources, primarily through the so-called non-proletarian elements. To this end, in the late 1920's there were mass inspections of pensioners, as a result of which at the beginning of 1930 about 3.5 thousand people were denied a pension.

The main criterion that affected the amount of pensions or served as a basis for its refusal was the length of insurance. Its duration was determined by the peculiarities of working conditions. For workers working in hazardous enterprises, it was up to six years, for other categories - up to eight years, and for employees - up to twelve [Murashova, 2019:148].

Conclusions. During the 1920's there was an organizational formation of pension insurance, which was one of the forms of social protection of disabled people, which was carried out at the expense of cash contributions of employers. The main task of the insurance authorities was to provide industrial workers and employees of the Communist Party – state nomenklatura, who lost their ability to work.

The necessity to create a comprehensive system of social protection in Ukraine by the occupying Bolshevik regime was primarily due to the desire of the current government to enlist the support of the

population. Temporary disability was one of the most common risks in the social protection system for workers and employees. On security temporarily incapacitated spent significantly fraction funds social security systems. However, proclaimed the Bolsheviks the principle of providing in volume average monthly wages due to difficult financial situation was not implemented in practice. As evidenced official reports insurance bodies in most favorable 1924-1926. – size maximum assistance reached only 2/3 of the average earnings the insured. Relation authorities to protect the disabled have changed dramatically from taking a course on modernization industry. Desire use insurance funds for development industrial construction manifested in the introduction administrative measures antitemporary disability. In the conditions intensification production social – assistance more and more incapacitated lose their protective function and act a stimulating factor of conscientious, dedicated work in context socialist construction. With the collapse of the NEP, the main task of social protection was to provide pension benefits to disabled workers in leading industries. To this end, periodic "cleansing" of pensioners, differentiation of pensions depending on social status and territory of residence, partial replacement of cash benefits with labor benefits.

Gratitude. We express our gratitude to all members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The authors did not receive financial support for the research, authorship and / or publication of this article.

References:

- Baevskiy, I.L., & Emdin Ya.R.** (1928). *Deystvuyushchee zakonodatelstvo po sotsialnomu strakhovaniyu. (S kommentariyami)* [The current legislation on social insurance. (With comments)]. Izd. 2-e. M.: Voprosy truda, 582 s. [in Russian].
- Vishnevetskiy, A.** (1926). Blizhayshie zadachi v oblasti strakhovaniya invalidnosti [Immediate tasks in the field of disability insurance]. *Voprosy truda - Labor issues*, 2, 26-32. [in Russian].
- Dekrety** (1957). *Dekrety sovetskoy vlasti.* [Decrees of the Soviet government]. T.1. (25 oktyabrya 1917 – 16 marta 1918 g.). M., 480 s. [in Russian].
- Kagan, E.M.** (red.). (1927). *Materialy po statistike sotsialnogo strakhovaniya na Ukraine.* [Materials on social insurance statistics in Ukraine]. Kharkov: Izdanie Glavnogo upravleniya sotsialnogo strakhovaniya na Ukraine, 148 s. [in Russian].
- Kats, R.R.** (1929). *Prakticheskiy kommentariy k deystvuyushchemu zakonodatelstvu po obespecheniyu v poryadke sotsialnogo strakhovaniya po bezrobotitse (na 1 dekabrya 1929 g.).* [Practical commentary on the current legislation on the provision of social insurance for unemployment (as of December 1, 1929)]. M: Gostrudizdat, 140 s. [in Russian].
- Kodeks** (1923). *Kodeks zakonov o trude 1922 g.* [Labor Code 1922]. Kharkov: b.v., 46 s. [in Russian].
- Korneev, I.** (1921.) Profsoyuzy i sotsialnoe strakhovanie rabochikh. [Trade unions and workers' social insurance]. *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Social Security Bulletin*, (3), 4-5. [in Russian].
- Kravets, K.** (1927). Vinnitsa. [Vinnitsa]. *Voprosy strakhovaniya – Insurance issues*, (33), 15. [in Russian].
- Materialy** (1922). *Materialy 2-go Vseukrainskogo soveshchaniya sobesov 21-24 marta 1922 g.* [Materials of the 2nd All-Ukrainian Conference of the Social Security Council on March 21-24, 1922]. *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Social Security Bulletin*, 4, 60-66. [in Russian].
- Meljnychuk, O.A.** (2009). *Socialjne strakhuvannja v radjanskij Ukraini (20 30-ti rr. XX st.).* [Social insurance in Ukraine (20-30 pp. XX century)]. Vinnycja: «Edeljevs i K», 372 s. [in Ukrainian]
- Meljnychuk, O.A., & Murashova, O.P.** (2018). Rozvytok systemy derzhavnogho pensijnogho strakhuvannja v USRR. [Development of the state pension insurance system in the Ukrainian SSR]. *Ghileja*, 42-45 [in Ukrainian]
- Movchan, O.** (2006). Medychne obslughovuvannja robitnykiv USRR. 1920-ti rr. [Medical care for workers of the Ukrainian SSR. 1920s.] *Problemy istoriji Ukrainy: fakty, sudzhennja, poshuky.* .K.: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, (15), 19-64. [in Ukrainian]
- Murashova, O. P.** (2019). *Socialjna polityka radjanskoji vlady v Ukraini u 20-kh rr. XX st.* [Social policy of the Radian power in Ukraine in the 20s. XX century]. (dys...kand. ist. nauk : 07.00.01– istorija Ukrainy), Kyjiv, 236 s [in Ukrainian]
- Nemchenko, L.** (1924). Novoe v strakhovanii invalidnosti. [New in disability insurance]. *Voprosy strakhovaniya – Insurance issues*, 5, S.1. [in Russian].
- Rokhlin, A.** (1922). Sobesny profsoyuzy i invalidy truda. [Social security, trade unions and disabled workers]. *Vestnik sotsialnogo obespecheniya* (1-3), 10-14. [in Russian].
- Sbornik** (1923). *Sbornik postanovlenij i rasporyazhenij po sotsialnomu strakhovaniyu.* [Collection of decisions and orders on social insurance]. Kharkov: Upolnarkomtrud RSFSR pri SNK USSR, 332 s. [in Russian].

-
- Sevryukov, D.** (2012) *Osoblivosti stanovlennya sotsialnogo zabezpechennya v SRSR*. [Features of the formation of social security in the USSR]. *Publichne pravo – Public law*, 1, 176-182. [in Ukrainian].
- Socialjne** (1928). *Socialjne strakhuvannja na Ukrajinі u 1926-1927 rr.* [Social insurance in Ukraine in 1926-1927 pp. (Statistical and financial materials)]. (Statystychni ta finansovi materialy. Kharkiv: Pytannja praci, 144 s. [in Ukrainian])
- Tauber, A., & Akhmatovskiy, I.** (red.). (1940). *Vsesoyuznaya kommunisticheskaya partiya (bolshevikov) o sotsialnom strakhovanii. Sbornik dokumentov*. [All-Union Communist Party (Bolsheviks) on social insurance. Collection of documents] M.: Profizdat, 112 s. [in Russian].
- Tettenborn, Z.** (1929). *Sovetskoe sotsialnoe strakhovanie*. [Soviet social insurance]Izd. 3-e. M.: Voprosy truda, 139 s. [in Russian].
- Trefilov, I. M.** (1927). *Strakhovik. Spravochnik po voprosam sotsialnogo strakhovaniya i meditsinskoj pomoshchi zastrakhovannym*. [Insurer. A guide to social insurance and health care for the insured.]. Izd. 2-e. M.: Voprosy truda. 167 s. [in Russian].
- Freyman, I. I.** (red.). (1926). *Sbornik deystvuyushchego zakonodatelstva po sotsialnomu strakhovaniyu na Ukraine*. [Collection of current legislation on social insurance in Ukraine.]. Kharkov: Voprosy truda, 499 s. [in Russian].
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- Sharpatyj, V.Gh.** (2007). *Stanovlennja ta funkcionuvannja systemy socialjnogho zabezpechennja v Ukrajinjskij RSR v 1920 30-kh rr.: istorychnyj aspekt* [Formation and functioning of the social security system in the Ukrainian RSR in 1920-30s: historical aspect]. (dys. doktora ist. nauk: 07.00.01 – istorija Ukrajinj). Kyjiv, 380 s. [in Ukrainian]
- Shestak, O.I.** (2004) *Sovetskaya sotsialnaya politika i ee realizatsiya na Dalnem Vostoke (1922-1941 gg.)*. [Soviet social policy and its implementation in the Far East (1922-1941)]. Vladivostok: Dalnauka, 247 s. [in Russian].
- Shtipelkov, I.** (1926). *Novoe v rabote*. [New in work]. *Voprosy strakhovaniya – Insurance issues*, (1), 36. [in Russian].

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, асистент (Україна)

Особливості пенсійного забезпечення робітників та службовців УСРР в 1920-х рр.

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз системи пенсійного забезпечення робітників та службовців УСРР у 20-х рр. ХХ ст. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. У контексті вивчення поставленої проблеми використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: проблемно-хронологічний, системний, історико-порівняльний та ін. **Наукова новизна роботи** полягає у розкритті особливостей пенсійного забезпечення робітників та службовців, що базувалося на принципах соціального страхування. **Висновки.** Захопивши владу в Україні, після декількох невдалих спроб, більшовики проголосили про необхідність створення на місцях дієвої системи соціального захисту робітників та службовців. Звісно, що такі висловлювання не мали нічого спільного із реальністю. В умовах Громадянської війни та економічної розрухи держава не мала коштів на реалізацію цієї програми навіть щодо обмеженого кола осіб. Тому основною метою таких декларативних заяв було прагнення окупаційної влади переконати люмпенізовані верстви в турботі влади про них. З переходом до нової економічної політики фінансова ситуація в республіці ще більш ускладнилась через обмежені можливості державного бюджету в умовах ринкової економіки. Зважаючи на це, більшовицькою республіканською владою було внесено пропозицію реорганізувати систему соціального захисту на принципах соціального страхування. В нових умовах основним джерелом для соціальних виплат слугували страхові внески. Однією із актуальних форм соціального захисту того часу було пенсійне забезпечення непрацездатних. Забезпечення здійснювалося за рахунок страхових внесків роботодавців, розмір яких визначався шкідливістю та небезпечністю виробництва. Якщо у першій половині 1920-х років основною підставою для виплати пенсій була постійна втрата працездатності (інвалідність), то згодом були запроваджені пенсії за віком та за вислугу років. Значна кількість бажаючих отримати пенсії та складне фінансове становище соцстраху (від сплати внесків звільнялись

державні підприємства) не дозволяли забезпечувати пенсіонерів за встановленими нормами. Розміри виплачених пенсій, здебільш, були мізерними і не давали змоги задовольняти елементарні потреби. Нерідко виплата пенсій замінювалась видачею продовольчих пайків. Окрім того влада намагалася періодично обмежувати коло забезпечуваних за рахунок законодавчого позбавлення пенсій «непролетарських» елементів та прискіпливої діяльності органів лікарняного контролю, які визначали ступінь втрати працездатності.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист, пенсійне забезпечення, пенсії, робітники та службовці, нова економічна політика.

Джерела та література:

- Баевский, И. Л., & Эмдин Я. Р.** (1928). *Действующее законодательство по социальному страхованию. (С комментариями). Изд. 2-е.* М.: Вопросы труда, 582 с.
- Вишневецкий, А.** (1926). Ближайшие задачи в области страхования инвалидности. *Вопросы труда*, 2, 26-32.
- Декреты** (1957). *Декреты советской власти.* Т.1. (25 октября 1917-16 марта 1918 г.). М., 480 с.
- Каган, Э.М.** (ред.). (1927). *Материалы по статистике социального страхования на Украине.* Харьков: Издание Главного управления социального страхования на Украине, 148 с.
- Кац, Р.Р.** (1929). *Практический комментарий к действующему законодательству по обеспечению в порядке социального страхования по безработице (на 1 декабря 1929 г.).* М: Гострудиздат, 140 с.
- Кодекс** (1923). Кодекс законов о труде 1922 г. Харьков: б.в., 46 с.
- Корнеев, И.** (1921.) Профсоюзы и социальное страхование рабочих. *Вестник социального обеспечения*, (3), 4-5.
- Кравец, К.** (1927). Винница. *Вопросы страхования*, (33), 15.
- Материалы** (1922). Материалы 2-го Всеукраинского совещания собесов 21-24 марта 1922 г. *Вестник социального обеспечения*. 4, 60-66.
- Мельничук, О.А.** (2009). *Соціальне страхування в радянській Україні (20 30-ті рр. ХХ ст.).* Вінниця: «Едельвейс і К», 372 с.
- Мельничук, О.А., & Мурашова, О.П.** (2018). Розвиток системи державного пенсійного страхування в УСРР. *Гілея*, 42-45
- Мовчан, О.** (2006). Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* К.: Інститут історії України НАН України, (15), 19-64.
- Мурашова, О. П.** (2019). *Соціальна політика радянської влади в Україні у 20-х рр. ХХ ст.* (дис...канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України), Київ, 236 с
- Немченко, Л.** (1924). Новое в страховании инвалидности. *Вопросы страхования*, 5, С.1.
- Рохлин, А.** (1922). Собесы, профсоюзы и инвалиды труда. *Вестник социального обеспечения* (1-3), 10-14.
- Сборник** (1923). *Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию.* Харьков: Уполнаркомтруд РСФСР при СНК УССР, 332 с.
- Севрюков, Д.** (2012) Особливості становлення соціального забезпечення в СРСР. *Публічне право*, 1, 176-182.
- Соціальне** (1928). *Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали.* Харків: Питання праці, 144 с.
- Таубер, А., & Ахматовский, И.** (ред.). (1940). *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов.* М.: Профиздат, 112 с.
- Теттенборн, З.** (1929). *Советское социальное страхование. Изд. 3-е.* М.: Вопросы труда, 139 с.
- Трефилов, И. М.** (1927). *Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е.* М.: Вопросы труда, 167 с.
- Фрейман, И. И.** (ред.). (1926). *Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине.* Харьков: Вопросы труда, 499 с.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- Шарпатий, В.Г.** (2007). *Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 30-х рр.: історичний аспект* (дис. доктора іст. наук: 07.00.01 – історія України). Київ, 380 с.
- Шестак, О.И.** (2004) *Советская социальная политика и её реализация на Дальнем Востоке (1922-1941 гг.).* Владивосток: Дальнаука, 247 с.
- Штипельков, И.** (1926) Новое в работе. *Вопросы страхования*, (1), 36.

Статтю надіслано до редколегії 13.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.05.2022 р.

Ібоя Самборовскі-Нодь

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

PhD, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua

ORCID.org/<https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу

Анотація. Метою статті є реконструювати процес налагодження контактів між Закарпатською реформатською церквою та органом нової радянської влади – Радою у справах релігійних культів (РСРК), визначення так званої контактної особи між державою та конфесією, а також наслідки безуспішних виборів такої особи. **Методологія** дослідження базується на аналізі маловідомих і невідомих архівних джерел Синодського архіву Реформатської церкви Угорщини, Державного архіву Закарпатської області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в українських дослідженнях історії церков проблематика реформатів Закарпаття досліджувалася лише частково і не в хронологічній послідовності, хоча загалом історії протестантів приділялася широка увага. **Висновки.** Авторка дійшла висновку, що після приходу радянських військ на Закарпаття церковна структура реформатів (кальвіністів) зазнала значних втрат, оскільки з трьох пробствів (благочинних) місця служби залишили двоє, а зі 113 священиків – 25. Орієнтовно 20–25 % членів релігійних громад (чоловіків) депортували, повідмляючи, що нібито ведуть їх на триденні відновлювальні роботи. Хаотичність ситуації посилює те, що Рада у справах релігійних культів не дозволила в 1946 році державну реєстрацію реформатів, поки вони не мають так званого обласного уповноваженого. Очевидно, що РСРК не володіло інформацією ні стосовно структурної побудови реформатів, ні стосовно їх адміністративно-територіального поділу, ні стосовно кількості вірян. Коли ж відбулися вибори обласного уповноваженого, проблема виникла через те, що його особу не узгодили з уповноваженим у справах релігій у Закарпатській області. У відсутності погоджувальних консультацій органи влади вбачали удар по своєму авторитету, тож РСРК вирішила відновити його так, що визнала недійсними результати виборів й одночасно доручила КДБ організувати стеження за обраним Іштваном Дьорке та близькою до нього організацією «Коло східних братів». КДБ кваліфікував діяльність І. Дьорке як антидержавну. Рада у справах релігійних культів бажала бачити обласним уповноваженим Дюлу Барі, оскільки вбачала в ньому не просто компромісну фігуру, а й людину, яка буде служити інтересам влади. Зрештою, РСРК також визнала, що не має достатньо інформації стосовно реформатів, тож розпочала процес їх повного перепису, не виключаючи і можливості злиття реформатської церкви із Всесоюзною радою Євангельських християн-баптистів.

Ключові слова: Дюла Барі (угор. *Bary Gyula*), Закарпаття, Закарпатська реформатська церква, Іштван Дьорке (угор. *Györke István*), радянська влада, реформати (кальвіністи).

Постановка проблеми. Події другої половини 1940-х років, що передували створенню Закарпатської реформатської церкви, залишаються майже білою плямою в історії українських протестантських церков. Зважаючи на її унікальну організаційну структуру – синодально-пресвітеріальний принцип, принцип автономії громад тощо, це була така церква, яку радянська влада не змогла включити до на той час зрозумілої їй та уніфікованої класифікації церковних організацій. Процес, який пережили закарпатські реформати у 1944–1947 роках, можна назвати атиповим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній українській історіографії питанням протестантських конфесій краю, зокрема проблемою відносин між реформатами та Радянською державою, займалися різні дослідники, вивчаючи цю тематику з різних поглядів. Серед досліджень маємо монографії, в яких дано загальну характеристику релігійно-церковного життя аналізованого періоду (наприклад, монографії В. Пащенка [Пащенко, 2002], О. Лисенка [Лисенко, 1998] та стаття П. Бондарчука [Бондарчук, 2010]). Ґрунтовну наукову джерельну базу має монографія В. Войналовича, де закарпатським реформатам присвячено окремий підрозділ [Войналович, 2005]. Є праці, які безпосередньо займаються питанням реформатів Закарпаття після 1944 року Л. Капітан [Капітан, 2013/1, 2013/2], І. Шерстюк [Шерстюк, 2012], І. Саламаха

[Саламаха, 2001], О. Лешко [Лешко, 2002, 2003]. Проте у цих дослідженнях увагу сконцентровано на окремих моментах чи подіях, або особистостях без розміщення їх у точному хронологічному чи причинно-наслідковому порядку, а також із використанням як джерела насамперед документів РСРК. Саме тому тему нашої публікації, де використано спогади учасників тих подій, матеріали з церковного та державного архівів, а також Синодського архіву Реформатської церкви Угорщини (Будапешт), вважаємо актуальною.

Мета статті. Авторка ставить за мету висвітлити ті історичні обставини, які після 1944 року детермінували діяльність історичних церков краю, зокрема реформатів (кальвіністів). Також розкрити, як радянський режим реалізував авторитарний тиск на реформатів; як він перешкодив, щоби релігійна громада через власні внутрішні механізми обрала керівництво церкви, а потім обласного уповноваженого.

Виклад основного матеріалу. Рятуючись від навали радянських військ на Закарпаття у жовтні 1944 року, частина реформатського духовенства, зокрема й два пробсти (угор. *esperes*), покинули край [Fodor, 2017 : 99]. Згідно зі секретною постановою № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту, виданою 13 листопада 1944 року, передбачалася депортація військовобов'язаних осіб німецької та угорської національностей віком від 18 до 50 років, яку подавали як залучення до триденних відновлювальних робіт. Ці заходи радикально зменшили кількість вірян реформатської конфесії, оскільки інтернування та примусові роботи забрали в середньому 20–25 % членів релігійних громад [MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1726 : 1]. Розміри матеріальної шкоди, завданої війною, були відносно незначними, адже більшість церков залишилися цілими, а парохії, хоча з більшими-меншими руйнуваннями, але стояли. Ці збитки ускладнили зовнішнє життя церкви тільки в окремих місцях і незначною мірою. Натомість труднощі виникали через те, що традиційні обласні церковні структури існували тільки на папері, бо і мараморосько-угочанський, і ужанський пробсти покинули свої місця служби. Єпископ Затисянської реформатської єпархії (угор. *Tiszántúli Református Egyházkerület*) Імре Рейвес (угор. *Révész Imre*) у своєму циркулярі від 18 січня 1945 рекомендував за доцільне, щоби головні секретарі або ж пасторський суддя ради (угор. *tanácsbíró* – особа, що ухвалювала рішення в спірних питаннях, які належать до відання церкви), які залишилися в церковних округах (угор. *egyházmegye*), взяли на себе адміністративні обов'язки та функції керівника [Horvay, 1998 : 103–105]. Відповідно посадові обов'язки мараморосько-угочанського пробста перебрав на себе священник з Фанчикова, секретар церковного округу Шандор Лайош, а ужанського – священник з села Сюрте, пасторський суддя ради Бейла Генчі, але тоді тимчасово вони не робили ніяких кроків. Тільки пробст Березького округу Дюла Барі став єдиним, хто залишився на місці, попри те, що вже у 1941 році досяг пенсійного віку та мав серйозні проблеми з серцем [Szamborovszkyné Nagy, 2020 : 169-170]. Органи безпеки регулярно викликали мараморосько-угочанського пробста на допити, а пробста Березького округу постійно «дїставала» сільрада його рідного села. Не дозволялися збори духовенства, загальні збори церковного округу, дні громади, конференції вірян тощо [MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1726 : 2]. Влада, хоч і невеликими кроками, але одразу ж розпочала утиски історичних церков краю. Ця політика, зокрема, передбачала: секуляризацію, націоналізацію церковних шкіл, витіснення уроку Закону Божого з навчальних закладів, а згодом і повна його заборона, націоналізація церковного майна громад, оголошення церковних будівель комунальним майном. Такі заходи унеможливили свободу родини, громади і, зрештою, самої церкви, зумовили їх повну залежність від держави. Коли у січні 1946 року відповідно до радянсько-чехословацької угоди край офіційно ввійшов до складу Радянського Союзу, на території області набуло чинності законодавство УРСР. Петро Вільховий, який очолював РСРК Української РСР, навесні 1946 року відвідав нову адміністративну одиницю. Неприхованою метою його візиту було обрання відповідної людини на пост місцевого уповноваженого у справах релігійних культів, а також ознайомлення з ситуацією на місці. Зрештою, цю посаду в Закарпатській області посів Сергій Лямін-Агафонов, який отримав у підпорядкування трьох співробітників [ДАЗО. Ф. Р-1490, Оп.1. Од.зб.11. Арк.4]. П. Вільховий побажав новим працівниками якомога швидше вивчити історію та етнографією краю, аби розуміти й орієнтуватися в сучасних (на той час) релігійних рухах. Також була висловлена рекомендація освоїти місцеві мови, що значно допоможе в їхній роботі [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.14. Арк.2]. Крім цього, П. Вільховий побував у Мукачеві, де зустрівся й провів перемовини з двома міськими священниками – реформатським Йожефом Ковачем (угор. *Kovács József*) та баптистським Євгеном Штумпфом (угор. *Stumpf Jenő*). Реалії зустрічі зафіксовані у двох різних джерелах. Автор першого – доповідної записки – писав: «У Мукачеві ми мали можливість зустрітися з мукачівським священником Йожефом Ковачем та мукачівським баптистським проповідником Євгеном Штумпфом, у товаристві яких обговорили організаційні питання з міністром культури України, що прибув з Києва» [MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1726 : 3]. Друге джерело – спогади колишнього священника Барнабаш Горкої (угор. *Horvay Barnabás*), з яких дізнаємося: «...У Мукачеві побував Вільховий, уповноважений у справах релігій з Києва.

Він зустрівся і з реформатським священником. Під час розмови були присутні кілька духівників із дружнього кола» [Ногкау, 1998 : 111]. Київський чиновник «поставив питання, владу якого уряду визнають закарпатські реформатські священники: радянського чи угорського? [...] Наша відповідь була такою. Дотримуючись Святого Письма, кожен віруючий реформатський духівник має слухатися вищої влади, яку настановив над нами Бог. Так угорські реформатські священники, бачачи настання змін та усвідомлюючи всі їхні наслідки, не можуть зробити нічого іншого, як підпорядкуватися владі радянського уряду» [MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1726 : 3]. Нова влада вже на цьому етапі шукала вирішення того, як можна підпорядкувати протестантів державному контролю. Для вирішення цієї проблеми обрано організацію євангельських християн-баптистів, які мали тоді на Закарпатті 56 громад/парафій, з них 10 – угорських [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.1. Арк.6]. 22 лютого 1946 року на конференції, проведеній у Мукачеві, «вільні християни» на папері приєдналися до Всесоюзної ради Євангельських християн-баптистів, але пізніше відкликали свою згоду [Лешко, 2002 : 105–114].

С. Лямін-Агафонов у червні 1946 року звернувся з офіційним листом, зареєстрованим під номером XVI-268/1946, до керівників трьох реформатських церковних округів із вимогою подати список священників, які працюють у їхніх округах. Першим ще 11-го липня відправив такий реєстр мараморосько-угочанський пробст Шандор Лайош. У ньому вказано 24 прізвища [ДАЗО. Ф. Р-1490, Оп.1. Од.зб.9. Арк.9–10]. Ужанський пробст Бейла Генчі відправив дані про 20 духівників 15-го липня [ДАЗО. Ф. Р-1490, Оп.1. Од.зб.9. Арк.11]. А з березького церковного округу відомості про 31 священника надійшли 23-го липня [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.9. Арк.5–6]. Пізніше, 14-го жовтня, пробст Дюла Барі додав дані ще про трьох осіб, повідомивши, що раніше в Білках, Іршаві та Сваляві якраз не було священників [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.9. Арк.16]. Отже, згідно з цими даними влітку 1946 року на Закарпатті служило 88 реформатських священників. Зважаючи, що за офіційними даними 1941 року зареєстровано 113 священників і помічників священників, а восени 1944 року підтверджено виїзд приблизно 23–25 представників духовенства, тоді кількість у 88 осіб, які залишилися на місці, є цілком реальною цифрою.

Таблиця 1

Кількісні дані про закарпатських реформатів

(джерело: власне редагування на основі FODOR, 2016 : 173–174.)

	Дані 1941 року	Липень 1946 року
Кількість священників	90	88
Кількість помічників священників	23	–
Кількість громад	93	91
Кількість вірян-реформатів	92.949	–
Кількість церков	90	90
Кількість парохій	85	?
Кількість церковних шкіл	57	–

Проте у звіті за 1946 рік, поданому 27 лютого 1947 року Радою у справах релігійних культів до Ради Міністрів СРСР на ім'я В. Молотова, вказується 99 реформатських громад, що на шість більше від даних 1941 року [РГАСПИ. Ф. 82, Оп.2, Д.498, Л.105]. Різниця в цифрах, за нашим припущенням, пов'язана із врахуванням громад у місцях некомпактного проживання угорців.

19 грудня 1946 року С. Лямін-Агафонов письмово повідомив березького пробста Дюлу Барі, що чекає на нього 23 грудня в Ужгороді. Однак благочинний телеграфував, що через хворобу не зможе приїхати, а в листі від 15 січня 1947 року звернувся до Іштвана Дьорке з таким проханням: «Оскільки громадська думка нашої церкви вважає мене керівником трьох церковних округів, і таку потребу я визнаю, але на практиці пов'язані з цим завдання виконувати не можу, за ініціативою інших, та й за власним рішенням звертаюся до Вашої Милості з проханням очолити замість мене реформатську церкву на Закарпатті» [Вагу/1]. Наступного дня, 16-го січня, Д. Барі у листі до обласного уповноваженого С. Ляміна-Агафопова повідомив: «Оскільки стан мого здоров'я ні зараз – ні, ймовірно, у ближчому майбутньому – не дозволяє брати на себе ризики, пов'язані з подорожами, – замість себе уповноважую представляти всю Закарпатську реформатську церкву ІШТВАНА ДЬОРКЕ, священника з села Берегуйфолу, секретаря церковного округу» [Вагу/2]. Про це він письмово повідомив також інших двох пробстів [KRELM, Búcsú. I. fond, 10.C.].

20 січня 1947 року в Мукачеві відбулася зустріч духовенства, на якій крім трьох пробстів зібралися члени «Кола східних братів». [KRELM, Búcsú. I. fond, 10. C.]. Священники «Кола східних братів» подали трьом пробстам складений власноруч список керівників по кожному

округу [Норкау, 1998:118]. «Яким обуренням це завершилося!» – писав пізніше про цей випадок Горкої, адже три пробсти погодилися лише на вибори особи, що відповідатиме за зв'язки з державною владою – так званого обласного уповноваженого. Мукачівський духівник Йозеф Ковач у листі до Дюлі Барі від 21-го січня наполегливо просив його, що – як сформульовано в листі – «спершу нам треба погодити особу “старшого” /ймовірно, мається на увазі єпископ/» [Норкау, 1998:119]. І далі продовжував: «Якщо Високоповажний Пан Пробст не готовий до надзвичайних труднощів, що чекають єпископа вже тут і зараз, тоді, на мою думку, на це здатний лише Іштван Дьорке, який випробуваний, авторитетний, досвідчений. Прошу якомога швидше організувати його вибори! Дуже Вас прошу про це! І третє та останнє велике прохання: прошу скласти список майбутніх співробітників І. Дьорке так, щоб він відповідав принципу моїх перших прохань. Будьте добрі обдумати запропонований І. Дьорке список із цієї точки зору, по можливості прийняти його та забезпечити його затвердження» [там само]. З тексту стає зрозуміло, що духовенство «Кола східних братів» вже знало про небажання Д. Барі обійняти посаду єпископа і очікувало від нього лише те, щоби він, як висловився в останньому реченні священник Й. Ковач, «прийняв і забезпечив затвердження» складеного ними списку. З цитованого листа дізнаємося й те, що 22-го січня пробсти планували провести нову нараду, на якій вони зійшлися на тому, що на посаду так званого обласного уповноваженого треба обрати кандидатуру якомога швидше, бо інакше не зможуть вести переговори з владою про проведення реєстрації. Також дійшли згоди, що найбільш відповідною особою на цей пост буде Іштван Дьорке. Тобто пробсти рекомендували громадам саме цю людину. Відповідно видано розпорядження про проведення виборів у громадах усіх трьох церковних округів, на яких на посаду обласного уповноваженого висунуто Іштвана Дьорке. 12 лютого 1947 року в селі Великі Береги складено протокол про розподіл голосів та підсумкові результати. Із 85 громад трьох церковних округів, що мали право голосу, свої рішення надіслали 82: запропонований керівництвом церкви Іштван Дьорке набрав 80 голосів, а на посаду його секретаря 78 голосами був обраний Йозеф Пажіт [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.4].

Написаний від руки переклад російською мовою протоколу виборів разом із оригіналом отримав і С. Лямін-Агафонов [там само, 3], який 22 лютого повідомив про ці результати Київ. 15 березня П. Вільховий записав таку примітку на полях звіту ужгородського уповноваженого: «Т. Сазонову. Дати вказівки: 1. Дати “відвід” обраному в єпископи Д'ерке Стефану Івановичу. 2. Утриматися від нових виборів єпископа до особливих розпоряджень» [ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.130]. Однак закарпатські реформати нічого про це не знали, а організація «Коло східних братів» виступала за якомога швидше висвячення І. Дьорке та його вступ на обидві посади (обласний уповноважений і єпископ). Проте цього – принаймні як свідчать відомі джерела – побоювалися і Д. Барі, і Шандор Лайош, які давали згоду тільки на першу посаду. Натомість І. Дьорке був готовий посісти посаду тільки в тому разі, якщо отримає обидва повноваження. Стосовно цього Д. Барі у циркулярі від травня 1947 року писав: «...також на Ваше прохання хотілося б з'ясувати цю справу попередньо принаймні на загальних зборах духовенства, щоби досягти згоди. З цією метою я подав звернення до урядового уповноваженого» [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.8]. Це питання викликало протистояння у колі реформатського духовенства, оскільки члени організації «Коло східних братів», що групувалися навколо Іштвана Дьорке та Жігмонда Шімона, бажали за будь-яку ціну бачити на обох посадах свою людину, натомість три пробсти мали намір провести вибори єпископа відповідно до церковних законів. Тому благочинний Д. Барі ініціював збори священників, де планувалося обговорити, які повноваження матиме обласний уповноважений реформатської церкви. Цю зустріч хотіли провести 15-го квітня в Берегові [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.6], але С. Лямін-Агафонов відповідно до пункту 2 вказівки з Києва заборонив проведення будь-яких зборів [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.8].

Тим часом 22-го березня С.Лямін-Агафонов отримав з Києва нові вказівки П. Вільхового, який: 1) вимагав негайного підтвердження факту відмови новообраного єпископа від посади; 2) доручив С. Ляміну-Агафонову чітко розтлумачити Дюлі Барі та його помічникам (берегівському, ужгородському та марамороському пробстам), що ніякі наради, конференції чи інші збори духовенства проводити без дозволу представника РСРК в області не дозволяється; 3) доручив голові виконавчого комітету Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Іванові Туряниці звернутися письмово до керівників районів, щоби ті тримали під контролем дії духовенства усіх конфесій; 4) доручив поставити на облік усіх священників реформатської церкви, але в першу чергу тих, які входять до групи І. Дьорке («Коло східних братів»); 5) доручив розробити рекомендації, чи взагалі доцільно обирати реформатського єпископа, і якщо все ж таки так, тоді кого саме?; 6) доручив підготувати доповідну про історію формування і діяльність реформатської церкви [ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.134.зв.].

На сьогодні ніяких документів про переговори з І. Дьорке не виявлено, але з аналізу наявних джерел можемо зробити висновок, що десь у період між 15 березня та 15 квітня він

.....
відмовився від посади, на яку його обрали. В. Войналович припускає, що це ймовірно трапилось внаслідок «обробки» КДБ [Войналович, 2005 : 651]. Це може бути дійсно так, особливо якщо взяти до уваги, що за Іштваном Дьорке органи держбезпеки слідували ще до його обрання.

Ми поки не бачимо внутрішнього зв'язку, але хронологічно видається не випадковим, що після відмови І. Дьорке, 28 березня 1947 року, Жігмонд Шімон (угор. Simon Zsigmond), Йожеф Зімані (угор. Zimányi József) та Барна Горкої (Horkay Barna) «відвідали» Берегівський районний відділ КДБ, де висловили адресовані для Сталіна тези віровчення. Проте начальник відділу відправив усіх трьох священників в Ужгород до С. Ляміна-Агафонова. Ті так і зробили наступного дня, подавши там свої тези у письмовій формі. Б. Горкої у спогадах пише лише про себе та Й. Зімані [Horkay, 1998], однак у документі, що зберігся, стоїть і підпис Жігмонда Шімоні [ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.138, 141]. Цього самого дня, 28 березня, була проведена рада церковних округів, про які дізнаємося з листа священника села Фанчиково, угочанського пробста Шандора Лайоша від 8 квітня 1947 року. Він, зокрема, зазначав і те, що старшого обрали «лише тимчасово, для вирішення нагальних питань, тож про його висвячення не може бути й мови» [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.7]. На цьому зібранні Дюла Барі подав у відставку з посади березького пробста, тож ці функції почав виконувати його заступник, священник з села Попово Іштван Ійєш. Попри це після ради обласний уповноважений РСРК викликав до себе в Ужгород Д. Барі на 15-те квітня. Щоправда останній у призначений день з'явитися не зумів через ремонт залізничної колії в Батеві. Зрештою, 6 травня він зустрівся з С. Лямін-Агафоновим, який спробував умовити священника, щоби той погодився *тимчасово* виконувати роль обласного уповноваженого, оскільки київське керівництво не вважало вибори 12-го лютого законними, тому й скасувало їх. Чинovníк повідомив Д. Барі про відставку І. Дьорке як доконаний факт. Тож Д. Барі погодився стати *старшим*, тобто роль старшого обласного уповноваженого, адже він дійсно був церковним старійшиною (угор. korelnök – найстарша особа серед духовенства, яка вважалася його неофіційним лідером).

Паралельно в Києві розпочалися процеси, про які на місці ще нічого не знали: П. Вільховий одразу після спроби обрати обласного уповноваженого в лютому звернувся до КДБ по допомогу, бо вважав, що справа переросла повноваження його структури. КДБ почало стеження за діяльністю священників, що входили до організації «Коло східних братів». Після цього був лист із тезами про віровчення, адресований до Сталіна. Після двох місяців аналізу П. Вільховий у травні 1947 р. отримав висновок органів держбезпеки, в якому йшлося, що «Клуб біблейських братів» – антирадянська організація, яка 1939 р. перетворилася на політичну організацію під назвою «Східні брати» і прагнула всіляко сприяти фашистам Угорщини у перетворенні Закарпатської України на провінцію Святостефанівської вотчини» [ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.134]. Стало однозначно зрозуміло, що організацію треба розпустити. Саме таку рекомендацію направив П.Вільховий у Москву. А вже 20 травня 1947 року на виконання рішення Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, уповноважений РСРК у Закарпатській області розпустив організацію, що називала себе «Коло східних братів» і, на думку влади, діяла нелегально. Про це 11 червня офіційно були повідомлені Жігмонд Шімон, Барна Горкої та Йожеф Зімані [АУСБУЗО, Ф.2258. Оп.1. Од.зб.5983. Д. С-2274. Арк.320.]. У світлі цих подій Київ наказав здійснити всебічне «вивчення» діяльності закарпатських реформатів, у рамках якого з'ясувати матеріальний стан церкви; кількість і національність вірян; місячний дохід та біографії священників, їхні зустрічі з вірянами, підготовчу роботу з молоддю перед конфірмацією; політичні погляди впливових діячів церкви; наявність молодіжних, жіночих та дитячих спілок у рамках церкви [ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.146].

Майже у цей самий період, 19 травня 1947 року, С. Лямін-Агофонов отримав із Києва російський переклад листа, написаного головою Генерального конвенту Реформатської церкви Угорщини Ласло Ровосом (угор. Ravasz László) до голови Союзу баптистів Луї Д. Ньютона (Louie D. Newton), у якому Л. Ровос просить про «включення закарпатських реформатських громад до спілки російських протестантів» [MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1485:4-5]. А Луї Д. Ньютон написав про це листа до Москви голові Всесоюзної ради Євангельських християн-баптистів Якобу Жидкову [ДАЗО. Ф.Р-1490, Оп.1. Од.зб.18. Арк.13]. Це зближення (або об'єднання, або співпраця) реформатів та євангельських християн-баптистів у той момент видалося державним органам дуже доречним, оскільки вирішило б питання цієї «окремішньої» релігійної структури (адже ще в лютому 1946 року закарпатські так звані «вільні християни» вступили до організації Євангельських християн-баптистів, що, до речі, «педалювали» саме органи влади). Про те, що до закарпатського реформатського духовенства надійшло два листи Генерального конвенту Реформатської церкви Угорщини свідчить одне тогочасне джерело [там само, Арк.21]. Тільки після хронологічного укладання усіх джерел стало очевидним, що ще до написання цього листа, 2-го червня, на Закарпатті побував член Всесоюзної ради Євангельських християн-баптистів Ілля Григорович Іванов. Оскільки уповноважений у справах релігійних культів не перешкоджав

цій зустрічі, можемо припустити, що органи влади позитивно ставилися до ідеї приєднання реформатів до ЄХБ. Але це зумовило б іншу проблематику.

Висновки. Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що влада не визнала виборів обласного уповноваженого, які відбулися на основі внутрішніх структурних механізмів реформатської церкви, оскільки вбачала в цьому завдання шкоди власному авторитету. Тому РСРК, зловживаючи своєю владою, скасувала результати виборів, ініціювала перевірку КДБ як особи обраного І. Дьорке, так і організації «Коло східних братів». Крім цього, РСРК настоювало, щоби посаду обласного уповноваженого посів пробст Д. Барі (хоча той подав у відставку з посади пробста), оскільки в його готовності до компромісів влада вбачала прояв лояльності. Паралельно запущено процес повної перевірки реформатів, а також розглядалася можливість їх злиття з організацією євангельських християн-баптистів.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам архівних установ України та Угорщини за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Fodor, Gusztáv. (2016). A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában [Життя реформатської церкви на Закарпатті в віджимі сталінської церковної політики.] In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (Eds.). *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 170–198. Beregszász–Ungvár: „Rik-U” Kiadó.

Horkay, Barnabás. (1998). A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből. Н.п. [Коло східних братів. Картини закарпатського відродження].

KRELM – Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma [Архів і музей Закарпатської реформатської церкви, Берегове].

Bary/1 Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszeletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalun [Лист бережського реф. пробста Дюли Барі до вельмишановного пана Іштвана Дьорке, головного писаря єпархії, радника Берегуйфалу]. Оригінал листа надав автору Сабольч Дьорке, син Іштвана Дьорке.

Bary/2 Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Meghatalmazottnak Ungvárra. 1.K.i./1947. sz. alatt. [Лист бережського реф. пробста Дюли Барі до уповноваженого РСРК у Закарпатській області № 1.K.i./1947]. Оригінал листа надав автору Сабольч Дьорке, син Іштвана Дьорке (за що автор хоче йому ще раз подякувати).

MRE ZSL – Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára [Синодський архів Реформатської церкви Угорщини, Будапешт].

Szaborovszkyné Nagy, Ibolya. (2020). „Egyedül, de hitünkben megerősödve”. Bary Gyula lelkesi tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaság idején. [«Один, але зміцнений у своїй вірі». Душпастирська діяльність Дюли Барі за часів першої Чехословацької республіки]. *Teológiai Fórum*, 2, 147–176. Режим доступу: http://www.refteologia.sk/TF_2020_2.pdf.

АУСБУЗО – Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області.

Бондарчук П. (2010). Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*, 2, 137–163.

Войналович В. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*: [монографія]; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: Світогляд. 741 с.

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області.

Капітан, Л. (2013/1). Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра. *Краєзнавство*, 2, 139–145.

Капітан, Л. (2013/2). Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років. *Гуржіївські історичні читання*, 6, 240–443.

Лешко О. (2002). Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Saegratika–Kárpátika. Vp. 20. Relligia ta cerkva v centralnoi ta pівdenno-sхідnoi Європи*. Ужгород. 105–114.

Лешко О. (2003). Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Історія*, 9, 74–82.

Лисенко О. (1998). *Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 403 с.

Пащенко В. (2002). *Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ ст. до наших днів)*. Полтава: АСМІ, 616 с.

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.

-
- Саламаха І.** (2001). Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948). *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції.* (Кн.1.) Львів, 372–378.
- ЦДАВОВУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шерстюк І.** (2012). Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*, 28, 85–92.

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

Election of the Territorial Representative of the Transcarpathian Reformed Church and its Consequences

Abstract. *The aim of the article is to reconstruct the establishment of contacts between the Reformed Church of Transcarpathia and the Council for the Affairs of Religious Cults, the new regional office in the area, as well as the appointment of the so-called contact person between the state and the denomination, and the consequences of a failed election. Methodology the study is based on the analysis of little-known and unknown archival sources including the Synod Archives of the Reformed Church in Hungary, the Transcarpathian Regional State Archives and the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. The novelty of the study lies in the fact that in Ukrainian church history research, the problem of the Transcarpathian Calvinists has been only partially and not chronologically researched. However, the history of Protestants received widespread attention. Conclusions. The author came to the conclusion that following the Soviet invasion of Transcarpathia, the Reformed (Calvinist) church organization suffered significant damage since two of its three deans and 25 of its 113 pastors had left the office. In addition, 20–25% of congregation (male) members were carried off for what was called a three days' restoration work but in fact were deported. The chaotic situation was exacerbated by the fact that the state registration of the Reformed Church was rejected by the Council for the Affairs of Religious Cults office in 1946, until the time a territorial representative was appointed. Meanwhile, it also turned out that the religious office was unaware of either the organizational structure or the territorial distribution of the Reformed Church, or even the number of believers belonging to the denomination. However, when the territorial representative was elected, the fact that his appointment had not been agreed on with the regional religious commissioner caused another problem.*

The authorities considered the failure of agreement an insult and as a result, the Council for the Affairs of Religious Cults office asserted its authority by invalidating the results of the election. Moreover, it initiated a State Security Committee (KGB) surveillance of the elected Györke's friends. Similarly, the KGB classified Györke's activities as anti-state. The Council for the Affairs of Religious Cults wanted to see Bishop Bary as the territorial representative because it was believed that his willingness to compromise would serve the interests of state power. The Council for the Affairs of Religious Cults had also become aware of its lack of knowledge about the Reformed Church and therefore, it launched a full screening of the church. Furthermore, the Council did not rule out the possibility of its incorporation into the organization of the Evangelical Christian Baptists.

Key words: Gyula Bary, István Györke, Reformed (Calvinists), Soviet authority, Transcarpathia, Transcarpathian Reformed Church.

References:

- AUSBUZO** – Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region]. [in Ukrainian].
- Bary/1** Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalú [Letter from Gyula Bary, Reformed Archbishop of Bereg Reverend István Györke, Diocesan Chief Notary, Councilor Beregújfalú]. The original letter was given to the author by Szabolcs Györke, son of Istvan Dorke (for which the author wishes to thank him once again) [in Hungarian].
- Bary/2** Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Meghatalmazottnak Ungvárra. to the Territorial Commissioner for Religion in Uzhgorod. under№1.K.i./1947 [Letter from Gyula Bary, Reformed Archbishop of Bereg №1.K.i./1947]. The original letter was given to the author by Szabolcs Györke, son of Istvan Dorke (for which the author wishes to thank him once again) [in Hungarian].
- Bondarchuk, P.** (2010). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini u seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. [Features of the religious situation in Ukraine in the mid-1940s – early 1950s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 137–163. [in Ukrainian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State Archive of Transcarpathian Oblast] [in Ukrainian].

- Fodor, G.** (2016). A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (Eds.). *A kommunizmus áldozata, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 170–198. Beregszász–Ungvár: „Rik-U” Kiadó, [in Hungarian].
- Horkay, B.** (1998). *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. H.n. Kom Over En Help Alapítvány. 251 p. [in Hungarian].
- Kapitan, L.** (2013/1). Protses reiestratsii reformatskykh hromad v povoiennomu Zakarpatti: proiav loialnosti chy politychna hra [The process of registration of reformist communities in post-war Transcarpathia: a show of loyalty or a political game]. *Kraieznavstvo*, 2, 139–145. [in Ukrainian].
- Kapitan, L.** (2013/2). Reformatska tserkva Zakarpattia u konteksti antyrelihiinoi polityky radianskoj administratsii povoiennykh rokiv. [Reformed Church of Transcarpathia in the context of anti-religious policy of the Soviet administration in the postwar years]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 6, 240–244. [in Ukrainian].
- KRELM** – Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma [Archives and Museum of the Transcarpathian Reformed Church]. [in Hungarian].
- Leshko, O.** (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh [State policy and Protestant communities of Transcarpathia in 1946–1949] *Carpatika–Karpatyka: Religii i tserkva v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropi*. Uzhhorod: Vid-vo UzhNU, 20, 105–114. [in Ukrainian].
- Leshko, O.** (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhii polovyni 40–50-kh rokakh. [Reformed clergy of Transcarpathia in the second half of the 40-50's]. *Nauk. visn. Uzhhorod. nats. un-tu. Serii: Istoriiia*, 9, Uzhgorod: Vyd-vo UzhNU, 74–82. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943–1946 rr.* [Church life in Ukraine in 1943–1946]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 403 S. [in Ukrainian].
- MREZSL** – Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára [Synod Archives of the Reformed Church in Hungary]. [in Hungarian].
- Pashchenko, V.** (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv KhKh st. do nashykh dnev* [Greek Catholics in Ukraine (from the 1940s to the present day)]. . Poltava: ASMI, 616 S. [in Ukrainian].
- RGASPI** – Rossiyskiy gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-polytycheskoi ystoriy [Russian State Archives of Socio-Political History – Moscow, Russia]. [in Russian].
- Salamakha, I.** (2001). Reformatska tserkva Zakarpattia v pershi pisliavoienni roky (1945–1948). [Reformed Church of Transcarpathia in the first postwar years (1945–1948)]. *Istoriiia religii v Ukraini. Pratsi Khl Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. (Kn. 1.)* Lviv: Logos. 372–378. [in Ukrainian].
- Sherstiuk, I.** (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povoienni roky. [Transcarpathian Reformed Church in the first post-war years], *Istorychna pamiat*, 28, 85–92. [in Ukrainian].
- Szamborovszkyné Nagy, I.** (2020). „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!” A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). In Kiss, R.; Lányi, G. (Eds.). *Hagyomány, identitás, történelem* (2. kötet. Pp. 377–398). Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet [in Hungarian].
- TsDAVOVU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Vojnalovych, V.** (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs*. [Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in 1940–1960: political discourse]. NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. Kyiv: Svitohliad, 741. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 18.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.05.2022 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:352(477.44-25)“1880/1892“

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-76-83>

Дмитро Щербанюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)

e-mail: shcherbaniuk.d@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4066-2634>

Вінницька міська управа (1880–1892 рр.): структура та повноваження

Анотація. Метою праці є висвітлення структури та владних повноважень Вінницької міської управи як виконавчого органу місцевого самоврядування у 1880–1892 рр. **Методологія дослідження ґрунтується** на поєднанні спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного) і загально-наукових методів, а саме аналізу, синтезу та узагальнення. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** полягає у висвітленні маловідомих сторінок історії діяльності вінницької міської управи через аналіз архівних документів, переважна більшість яких уперше введена автором до наукового обігу. **Висновки.** Наприкінці XIX століття місто Вінниця досягає значного розвитку в економічній, демографічній та гуманітарній сферах. Зростання цих аспектів міського життя пов'язують із реформами міського самоврядування 1870 та 1890 років. Феодальний фундамент дореформеного міського врядування, значна централізація, а також заплутана система законів спричиняли перешкоди в роботі місцевих органів. Усі ці недоліки була покликана вирішити зніційована згори міська реформа. Проте від реформованих органів держава очікувала не лише покращення міського простору, а й виконання загальноімперських функцій. Саме тому, називаючи управління містами «громадським управлінням», держава намагалася применшити роль та значення цих органів у політичній системі Російської імперії. Під громадським управлінням розумілось передусім виконання доручень громади та обґрунтовувався посилений контроль за діяльністю самоврядних структур з боку адміністрації. Та все ж, на прикладі аналізу структури та повноважень Вінницької міської управи, можна стверджувати, що вона була самоврядним органом, що користувалася значною автономією. Це підтверджує як порядок її утворення, так і широке коло визначених законом прав та повноважень. Ефективних результатів у своїй роботі означені органи досягли насамперед у галузі освіти, громадської опіки, медичного обслуговування, поліпшенні стану доріг, розбудові міського простору.

Ключові слова: Вінниця, міська дума, міська управа, міське громадське управління, міський землемір, реміснича та міщанська управи, сирітський суд.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. спостерігається активний ріст міста Вінниці як одного із найбільших повітових міст Подільської губернії. Він простежується в економічному, демографічному та гуманітарному аспектах міського життя. Таке зростання контрастує не лише на фоні міст Подільської губернії, а й на фоні всього Правобережжя. Серед інших причин успіхи у розвитку міста нерідко пов'язують із реформами міського самоврядування 1870 та 1892 років. Зважаючи на це, видається важливим охарактеризувати систему органів міського самоврядування та визначити їх місце та роль в активізації урбанізаційних процесів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу нашого дослідження становлять документи Державного архіву Вінницької області, зокрема фондів міської думи (Ф.260) та міської управи (Ф.230). Йдеться насамперед про протоколи засідань міської думи, звіти, кошториси та відомості, підготовкою яких займалася управа, а також кореспонденція муніципалітету з виконавцями на місцях та центральними й місцевими органами державної влади. Оpubліковані джерела представлені законодавчими актами та статистичними виданнями тієї епохи.

Означена проблема не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. Виняток складають дослідження Т. Р. Кароєвої [Кароєва, 2016, 2018; Кароєва, Мідяна, 2020]. Частково інформацію можна почерпнути із наукових праць В. П. Горбачова [Горбачов, 2008], С. М. Єсюніна [Єсюнін, 2015], О. Ф. Мельничук [Мельничук, 2001].

Метою праці є висвітлення структури та владних повноважень Вінницької міської управи як виконавчого органу місцевого самоврядування у 1880–1892 рр.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні перетворення доби «Великих реформ», дали поштовх до розвитку та посилення капіталістичних відносин. Нові потреби

вимагали нових принципів в управлінні. Наслідком стали буржуазні реформи другої половини XIX ст. у Росії, зокрема й реформа міського самоврядування, започаткована введенням у дію Міського положення 1870 р.

До цього часу міське врядування базувалося на Жалуваній грамоті містам від 1785 р. Грамота закріплювала становий характер міського соціуму та принципів його управління. Міське населення поділялося на «обивателів загальних» (обывателей вообще) і «обивателів особливих» (обывателей в особенности). До загальних обивателів відносили постійних жителів міста за народженням, наявністю нерухомості, власної справи, повинностей. Особливими обивателями вважали почесних громадян (особистих і спадкових), гільдійське купецтво (місцева та з інших міст), ремісників, міщан і робітників. До того ж закон не визначав, які саме обивателі репрезентують місто, а отже, мають право обирати та бути обраними до міського самоврядування. Остаточо це питання буде врегульоване лише в Міському положенні. У процесі значну частину власників нерухомості (дворян, духовенства та селянства) буде відсторонено від участі в міському управлінні, особливо в тих містах, де запровадження положення 1870 р. затримувалось [Нардова, 1984 : 12].

За Жалуваною грамотою, система міського управління складалась із зборів міської громади, загальної (збори міських представників) та шестиголосної (представників 6 міських станів, очолюваних міським головою) дум. До моменту реформи 1870 р. така структура зазнала значних змін. Загальні думи майже ніде не функціонували. Для здійснення постанов та виборів міських чиновників скликалися збори громади з осіб, належних до міських станів. Що стосується шестиголосної думи, то дуже часто в ній засідали лише представники купців і міщан. Крім того, надмірна адміністративна централізація майже позбавляла муніципалітет будь-якої влади, оскільки для вирішення питань слід було звертатися до міністерства внутрішніх справ. Одним із наслідків такого стану речей була непопулярність міської служби та намагання всякими способами її уникнути [Нардова, 1984 : 13].

Нове Міське положення затверджено 16 липня 1870 р. Проблеми, викликані поширенням капіталістичних відносин, урбанізацією та індустріалізацією, вимагали реорганізації міського управління на нових началах. Одним із головних рішень, закріплених у новому положенні, було запровадження буржуазного принципу комплектування муніципалітету – на основі майнового цензу. Проте норма щодо міських станів нікуди не зникла. Її обходили завдяки виборчому праву, окресленому в положенні 1870 р. Право голосу та можливість бути обраним надавалися особам, що сплачували місту податки на основі торгових чи промислових документів або ж сплачували орендну плату з міських земель [ПСЗ, Т. 45, Ч.1, 1874 : 825]. Так, до самоврядування залучили дворян, духовенство та селян. Варто зауважити, що закон доручав самоврядуванню управляти населенням міста, проте поняття «населення міста» як такого не було. Це були феодальні стани, які об'єднувалися під дахом буржуазної структури муніципалітету. До того ж кожен стан мав власні феодальні органи управління і взаємодія їх з міським самоврядуванням врегульована не була, і переважно базувалася на нормах, що передували Міському положенню 1870 р.

Наприклад, гільдійське купецтво мало власні структури на рівні повіту і займалося питаннями ціноутворення та акцизів. Міська дума опікувалась виборами депутацій купців до цих установ. У містах діяли ремісничі та міщанські управи. Вони виконували фіскально-облікові функції відносно своїх членів, мали займатися питаннями допомоги у разі хвороб чи старості, врегулювання суперечок всередині своїх громад. Крім того, ремісничі управи здійснювали контроль за якістю роботи своїх членів і навчанням молодих майстрів. Вони ліквідовані 1886 р. [Шандра, 2017 : 145]. Міщанська управа, дбала про благоустрій свого міста, утримувала в належному стані інфраструктуру, пошту. Після розділення станового та громадського управління міщанські управи перейшли під контроль губернатора, губернських правлінь та в міських справах присутствій [Шандра, 2016 : 257]. Тобто муніципалітет мав працювати не з населенням міста, а з окремими групами – феодальними станами.

Нове міське положення було запроваджено у Вінниці лише у 1880 р. [Мельничук, 2001 : 133]. Згідно з його положеннями міське громадське управління складалося з думи, управи та виборчої комісії, яку скликали лише на час проведення виборів. Дума здійснювала розпорядчу функцію, управа – виконавчу. Обидві інституції очолював міський голова, щоб запобігти випадкам конфліктів у самоврядних органах. Також міський голова мав затверджений законом спеціальний статус глави всієї міської громади. Державна адміністрація зверталася до голови, він же і ніс відповідальність за всі дії як громади, так і органів її управління. Крім того, мав стежити за законністю дій думи та управи. Тож на міського голову покладалося і здійснення охоронних функцій, задля попередження будь-якої опозиційності самоврядування щодо уряду. Для вирішення суперечок між самоврядуванням і губернатором в адміністрації останнього створювалися з міських справ присутствія. До функцій губернатора та у міських справах присутствія входила перевірка міських постанов на предмет законності, відміна

незаконних рішень. Якщо спірні питання на місцевому рівні вирішити не вдавалось, міський голова мав право звернутися до сенату.

Кожні 4 роки відбувалися вибори до міської думи, після чого новообрані гласні обирали міського голову та членів управи. Кандидати в гласні ділилися на три розряди, на основі сплачуваних ними податків.

Структура думи – досить проста. Це було зібрання гласних, очолюване міським головою. Їм належало вирішувати питання, пов'язані з міським господарством, благоустроєм, охороною здоров'я та освіти. Дума також розпоряджалася міськими коштами та землями. Передбачалося не менше двох засідань думи на рік, хоча на практиці засідання проводились майже щомісяця.

Міська управа стала виконавчим органом муніципалітету. На жаль, точні дані щодо складу Вінницької міської управи ми можемо відстежити лише з 1886 р. Саме з цього часу збереглися в архівах звіти управи та протоколи думи. Є значна частка інших документів, проте вони пов'язані з виконанням службових обов'язків членами громадського управління, тому біографічних даних у них немає.

До складу Вінницької міської управи входили міський голова, три члени та секретар, які формували присутствіє управи. Крім них, у досліджуваний період до управи належали також землемір, лікар, санітарний лікар, голова сирітського суду. Могли ще утворюватися й спеціальні комісії, переважно з гласних (за їх ініціативою), для допомоги в роботі громадського правління.

Посаду міського голови з 1880 р. займав колезький радник Олександр Карлович Щавінський. Щодо членів управи, то одним із них був губернський секретар, заступник міського голови Павло Власович Скиба. Він відав міськими фінансами, єврейськими податками (коробковий та свічний збори) з Вінниці та десяти містечок повіту. Дворянин Іван Осифович Кукович, член управи з січня 1882 р., займався квартируванням військ, питаннями будівництва, виконував різні доручення управи та міського голови щодо складання актів на порушення встановлених думою продовольчих цін, будівельних норм і конфліктами щодо захоплення земель. Третім членом у різний час були: губернський секретар Юліан Іванович Хмеліовський і міщанин Соломон Петрович Маленберг. Вони стежили за формуванням посімейних і призовних списків, а також за виконанням доручень управи та міського голови [ДАВіО. Ф.230. Оп.1. Спр. 114. Арк.: 71зв., 364зв., 393зв, 462зв, 480зв, 720зв].

Варто згадати, що в січні 1886 р. на виборах у члени управи були обрані Арон Срулевич Рабинович і Іван Осифович Кукович. Проте губернське у міських справах присутствіє в жовтні того ж року, посилаючись на скарги гласних щодо порушення виборчої процедури, оголосило їх недійсними та призначило нові, які А. С. Рабинович уже програв.

Аналізуючи прописані в міському положенні повноваження управи, можна стверджувати, що вона служила найперше «канцелярією» громадського управління. Через управу проходила вся кореспонденція. Вона здійснювала статистичний огляд міста, формувала кошториси міських проєктів і загального бюджету. Звітувала щодо виконаної роботи. Також здійснювала облік населення, для чого велися посімейні списки, а також списки призовників для потреб військового обліку. Для цього при ній був секретар і 8 писарів. У досліджуваний період цю посаду займав колезький реєстратор Маріан Іванович Хмеліовський. До сфери повноважень міського секретаря належала видача торгових документів, звітування щодо коштів міста, складання інвентарів та описів, засвідчення, торгових листів на підряди.

Крім завдань статистичного обліку, управа здійснювала збір міських податків, проте не володіла засобами стягнення недоборів, тому мала взаємодіяти з поліцейськими чиновниками. Окремо варто висвітлити питання стосовно єврейських податків, а саме коробкового і свічного зборів. Єврейське населення, окрім загальних податків, сплачувало також і власні. Такий стан речей був наслідком, з одного боку, урядової політики асиміляції, що вилилася в державний антисемітизм, а з іншого – замкнутості єврейських общин. Міська управа опікувалася збором цих податків з 10 містечок Вінницького повіту і самої Вінниці.

Значною була роль управи у справах ціноутворення. Згідно із законом кожні чотири місяці відбувався моніторинг цін на м'ясо. Регулярно встановлювалася такса на хлібобулочні вироби. Створювалися комісії, які очолювалися одним з членів управи, гласних і представників міщанської громади від християн і євреїв. Вони аналізували як ціни на сам товар, так і сировину та вартість доставки. Отримані дані надавалися думі і та вже встановлювала остаточні ціни, які за клопотанням міщан могла переглянути.

При управі працював сирітський суд. Він опікувався малолітніми сиротами і вдовами, призначали опікунів і піклувальників контролював їх діяльність. У 1887 р. діловодство по сирітському суду перейшло до міського секретаря [ДАВіО. Ф.262. Оп.1. Спр.1. Арк.291зв.].

Схожою окремішністю користувався також міський землемір. У місті, яке мало значну частину доходів з оренди міських земель, така посада була досить затребуваною (див. табл.1).

Таблиця 1

**Співвідношення доходів з нерухомого майна й оренди до загальних доходів міської
управи у 1880–1892 рр. (в руб.)**

[ДАВіО. Ф.230. Оп.1. Спр.108. Арк.8; Спр. 227. Арк. 4зв.-5; Спр.255. Арк.10зв.; Спр.283. Арк.2;
Спр.402. Арк.4; Спр.463.Арк.19; Спр.114. Арк.723].

Роки	1880	1883	1884	1885	1888	1891	1892
Доходи з нерухомого майна та оренди	11438	22217	19169	–	25440	19852	26601
Загальний дохід	20708	35549	35885	39775	47012	46479	–

Варто звернути увагу, що близько третини справ, які вирішувались на засіданнях думи, стосувалися саме земельних питань. Суперечки за межі, запити на продаж чи оренду ділянок входили до її компетенції. До сфери діяльності землеміра входило дотримання міського плану. У галузі землекористування до обов'язків управи належала організація торгів для продажу чи передачі в оренду сільськогосподарських угідь або ділянок під житло чи торгівлю. Упродовж досліджуваного періоду посаду землеміра займав колезький секретар Олександр Григорович Волков [Кароева, Мідяна 2020 : 86].

Поліцейська команда, яка стежила за порядком, також перебувала на балансі міста. Утриманню належало не лише видача заробітної плати, а й пошук приміщень під відділок, видача квартирних грошей на проживання, закупівля зброї та обмундирування. За цим постійно стежила губернська адміністрація. Наприклад, у 1887 р. губернатор скасував рішення міської думи щодо затвердження кошторису через те, що не було закладено достатніх коштів на утримання поліцейської команди. Витрати по цій статті регулярно зростали, крім того, губернатор регулярно рекомендував збільшити штат поліції. Окрім витрат на поліцейську команду, коштом міста утримувалося й поліцейське управління. Утриманням тюрми теж відало самоврядування (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кошти на утримання чинів Вінницької міської поліції у 1880–1892 рр. (в руб.)

[ДАВіО. Ф.230. Оп.1.: Спр.108. Арк.10; Спр. 227. Арк.8; Спр.255. Арк.16.; Спр.283. Арк.23;
Спр.114: Арк.372; Арк.400; Арк.470; Арк.516зв.; Арк.76зв; Арк.727].

Роки	1880	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1891	1892
Кошти	1135	1761	1826	2082	2066	3079	6316	6651	6772	6758

Місто утримувало також власну пожежну команду, яка налічувала 16 осіб [Кароева, 2018 : 79]. До повноважень управи належало стежити за справним станом реманенту, комплектацією штату й видачею їм заробітної плати. Багато уваги приділялось пожежній безпеці. Члени управи мали перевіряти будівлі на дотримання відповідних норм. Власників будинків зобов'язували стежити за чистотою димоходів, а для їх очистки з торгів видався підряд бригаді сажотрусів.

Таблиця 3

Кошти на утримання Вінницької міської пожежної команди в 1880–1892 рр. (в руб.)

[ДАВіО. Ф.230. Оп.1.: Спр.108. Арк.10; Спр. 227. Арк.8; Спр.255. Арк.9; Спр.283. Арк.17; Спр.114.
Арк.372; Арк.400; Арк.470; Арк.517; Арк.727].

Роки	1880	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1892
Кошти	2138	2860	2757	2856	2797	3656	2808	2787	3006

За керівництва міської управи покращувався благоустрій міста. Докладались зусилля до вирівнювання вулиць, їх заощення каменем. У 1887 р. відкрито Олександрівський сад. Місто освітлювали 125 ліхтарів, утримання яких покладалось на підрядників. У 1888 р. розпочались роботи з перегляду міського плану, які тривали до 1892 р. Розвивалась й інфраструктура міста, переважно приватним коштом, проте муніципалітет докладав зусиль до утримання в нормальному стані доріг міста та передмість. У 1891 р. громадське правління дало дозвіл гласному, утримувачу міської поштової станції, Якову Ольшанському на організацію омнібуса (кінне маршрутне таксі) [ДАВіО. Ф.262. Оп.1. Спр.2. Арк.589]. Місто своїм коштом також будувало різні складські й торгові будівлі, які згодом здавали в оренду.

Міське положення покладало на міське самоврядування турботу про санітарний і медичний стан міста. Проте нормативних актів, які б регулювали медичну та санітарну

.....
організацію в містах імперії не було. Більшість постанов центральних і губернських органів влади носили загальний характер, спрямований на збереження чистоти міського простору, а також попередження або боротьбу з інфекціями. Громадські управління міст самі встановлювали посади та надавали їм відповідні інструкції.

Вінницькою міською управою докладалися зусилля до покращення санітарного стану. Ще у 1881 р. на ім'я міського голови надходили заяви про незадовільну санітарію в місті. У липні 1882 р. були затверджені інструкції й призначено міським санітарним лікарем гласного лікаря Александра Шафіра [ДАВіО. Ф.230. Оп.1. Спр. 119. Арк.8,10]. У 1885 р. міським лікарем вже був Адольф Криницький, який перебирав на себе функції санітарного лікаря. А у 1889 р. дума зобов'язала міського голову клопотати перед міністерством внутрішніх справ про ліквідацію посади міського лікаря. Проте в клопотанні відмовлено. З 1890 р. на посаді міського лікаря працював Микола Оводов, а А. Криницький залишався санітарним лікарем. Так, відсутність врегульованого законом порядку організації санітарної та медичної справи в містах нерідко призводили до відсутності порядку в цій сфері. З іншого боку, уряд покладався на практику «медичної поліції», яка стежила за дотриманням санітарно-медичних норм і приписів. Крім цих органів значні надії покладалися на новоутворені земства [Гринзовский, 2014 : 8]. У 1886 р. за поданням міського лікаря думою затверджено на посаді щепія (здійснював щеплення від віспи) – фельдшера Франца Тарнавського.

У 1888 р. на артіль сажотрусів, окрім прямих обов'язків, планувалось покласти додаткові завдання з очистки вулиць та вивозу нечистот. Для розробки відповідних норм створено комісію під керівництвом члена управи П. Скиби та за участі міського санітарного лікаря А. Криницького. Наступного року свої напрацювання вони представили міській думі. Артіль сажотрусів була зобов'язана здійснювати очистку димарів і площ, а також здійснювати асенізаторську роботу. При виконанні своїх функцій вони мали при собі книгу для скарг, в якій скарги та зауваження могли залишати як містяни, так і самі працівники. Артіль допомагала також із ліквідацією пожеж. Здійснювати вказані функції, окрім призначеного управою утримувача артілі, не міг більше ніхто. До того ж санітарною комісією був здійснений моніторинг санітарії в місті з рекомендаціями щодо встановлення громадських вбиралень та помийних ям тощо. Проте у 1890 р. рішенням губернського в міських справах присутствія дану постанову було скасовано. В свою чергу думою створено нову комісію для покращення санітарного стану та розробки відповідних правил.

Централізованого водопроводу на той час в місті не було, тому потреби міста забезпечували приватні водовози – балагули. Міські власті встановлювали місце для водозабору (в районі П'ятничан), намагалися контролювати чистоту води, регулярно надсилаючи запити в поліцію, аби останні стежили, щоб в місцях водозабору не зливали бруд.

Усі ці дії частково сприяли покращенню санітарного стану міста, але все ж, у жовтні 1892 р., Вінницю охопила епідемія холери. Приготування були завчасними. Ще в липні рішенням міської думи скликано комісію з покращення санітарного стану під началом міського лікаря М. Оводова. Крім того, за рішенням думи збудовано ще декілька вбиралень. Міська влада зобов'язала містян прати одяг лише нижче водозабору. З серпня комісії надали повноваження на організацію повноцінного асенізаторського обозу. У вересні міський лікар надав думі кошторис організації міського холерного бароку, до якого вже у жовтні почали надходити перші хворі. Коштів для організації боротьби з інфекцією не шкодували, для цього міська дума шукала додаткові джерела надходжень до бюджету [ДАВіО. Ф.262. Оп.1. Спр.3. Арк.108 зв.]. Ближче до зими епідемія пішла на спад, тому в грудні комісію розпустили. Крім боротьби з холерою, місто щороку виділяло кошти на боротьбу з сифілісом. Ця стаття витрат прописувалася окремо як в кошторисах, так й у звітах. У місті діяли 3 лікарні (повітова, тюремна, єврейська), в 1891 р. виділено ділянку для будівництва психлікарні.

Окремою важливою складовою міського життя того часу була взаємодія з військовим відомством. Розташування Вінниці між двома великими залізничними вузлами – Козятином і Жмеринкою – перетворювало її у зручне місце для розташування військ. Звідси їх досить швидко можна перекинути як на північ, так і на південь. У цей час у Вінниці розміщувалися 47-й піхотний український полк; 12-та артилерійська бригада [Єсюнін, 2015 : 97]; та штаб 12-ї кавалерійської дивізії [ДАВіО. Ф.262. Оп.1. Спр.2. Арк.165.]. У місті діяла військово-кінна дільниця, обов'язком якої був облік коней у власників міської громади. Квартирування такої кількості військ вимагало значних витрат бюджету. У зв'язку з усіма цими чинниками у 1885 р. вирішено розпочати будівництво казарм [Кароєва, 2016 : 166].

Старші офіцери жили окремо від солдатів, тому для них місто одразу намагалося знайти квартири, на які з міського ж бюджету видавалися квартирні гроші. За досліджуваний період не припинялися прохання на зменшення розряду з квартирної повинності.

**Витрати міського бюджету на відправку військового постою
та інших військових потреб (в руб.)**

[ДАВіО. Ф.230. Оп.1.: Спр.108.(1880) Арк.10; Спр. 227(1883). Арк.8; Спр.255(1884). Арк.15зв.; Спр.283(1885). Арк.23зв.; Спр.402(1888). Арк.6; Спр.463(1891). Арк.22]

Роки	1880	1883	1884	1885	1888	1891
Кошти	772,5	2073	3912	6758	7894	9726
Загальні витрати	20895	32096	35785	37154	41714	понад 50 тис.

За всіма діями муніципалітету пильно стежила губернська адміністрація, яка досить регулярно скаржилась на неорганізованість самоврядування. Зокрема, це пов'язано з невиконанням чи некоректним, несвоєчасним здійсненням формальних обов'язків. Тобто надсилання звітів управи, протоколів думи, відповідей на запити й т.п. Особливо багато скарг надходило в перші роки функціонування нового міського управління. Передусім через недосконалість положення та незначний час, відведений міським чиновникам для опанування діловодства.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що формування міського самоврядування відбувалося на феодалному ґрунті, що із значною централізацією, а також заплутаною системою законів ставило значні перешкоди в роботі міських громадських управлінь. Держава чекала від самоврядування не лише покращення міського простору, а й загальноімперських функцій, як-от збори податків чи квартирування військ. Підхід уряду до здійснення санітарно-медичних функцій міст базувався на застарілій практиці XVIII століття – санітарній поліції. Це не сприяло ефективній організації санітарно-медичної справи у містах.

Зазначимо, що у зв'язку з нерегулярністю роботи міської думи, а також несумлінним ставленням гласних до своїх обов'язків, міська управа користувалася значною автономією. Вона мала широке коло повноважень, передусім як канцелярія громадського управління. Увесь функціонал був направлений на розбудову міста, його окультурення. Свідченням ефективності роботи муніципалітету може слугувати постійне зростання міських доходів.

Джерела та література:

- Горбачов, В. П.** (2008). *Міська реформа 1870 року в Україні*. Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, Міжнародна асоціація істориків права, 320 с.
- Гринзовский, А. М.** (2014). *Медицинская полиция как междисциплинарная комплексная государственная доктрина сохранения общественного здоровья в XVIII – начале XX века. Актуальні проблеми сучасної медицини*, 2, С. 4–9.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Єсюнін, С. М.** (2015). *Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.* Хмельницький: Мельник А. А., 334 с.
- Кароєва, Т. Р.** (2016). Бюджет повітового міста як індикатор його розвитку (на прикладі Вінниці 1880–1916 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24.* 163–168.
- Кароєва Т., Мідяна І.** (2020). Гласні вінницької міської думи за городовим положенням 1892 р. *Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницьк. всеук. наук.-іст. краєзнав. конф., присвяч. 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України* (сс. 83–93). Вінниця.
- Кароєва, Т. Р.** (2018). *Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...* Вінниця: Нілан-ЛТД, 204 с.
- Мельничук, О. Ф.** (2001). *Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття: (дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень)*. Вінниця, 192 с.
- Нардова, В. А.** (1984). *Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика*. Ленінград: Наука, 257 с.
- ПСЗ** (1874). *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Т. XLV, Ч.1: Санкт-Петербург, 897 с.
- Шандра, В.С.** (2016). *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 345 с.
- Шандра, В.С.** (2017). Цехова і реміснична управа як міщанські органи станового самоврядування українських міст XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (26), 142–155.

Dmytro G. Shcherbanyuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

Vinnitsia City Council (1880–1892): Structure and Powers

Abstract. *The aim of the work is to highlight the structure and powers of the Vinnitsia City Council as an executive body of city self-government in 1880–1892. The research methodology is based on a combination of special-historical (historical-typological, historical-systemic) and general scientific methods, namely analysis, synthesis and generalization. The research is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty lies in the coverage of little-known pages of the history of the Vinnitsia City Council through the analysis of archival documents, the vast majority of which were first introduced by the author into scientific circulation. Conclusions.* At the end of the XIX century the city of Vinnitsia achieved significant development in the economic, demographic and humanitarian spheres. The growth of these aspects of urban life is associated with the reforms of city self-government in 1870 and 1890. The feudal basis of pre-reform city government, considerable centralization, and a confusing system of laws hindered the work of local authorities. Initiated from above, the city reform was designed to address all these shortcomings. However, the state expected the reformed city government not only to improve the urban space, but also to perform general imperial functions. That is why, calling the management of these bodies in political system of the Russian Empire. Public administration was understood, first of all, as the fulfillment of the community's instructions, as well as justified the increased control over the activities of self-governing structures by the administration. Nevertheless, based on the analysis of the structure and powers of the Vinnitsia City Council, it can be argued that it was a self-governing body that had considerable autonomy. This confirms both the order of its formation and the wide range of rights and powers defined by law. These bodies have achieved effective results in their work, first of all, in the field of education, public care, medical care, improvement of roads, development of urban space.

Key words: Vinnitsia, city дума, city council, city public administration, city surveyor, craft and city council, orphan court.

References:

- DAViO** – Derzhavnyj Arkhiv Vinnyckoji Oblasti. [State Archives of Vinnitsia Region]. [in Ukrainian].
- Ghorbachov, V. P.** (2008). *Misjka reforma 1870 roku v Ukrajinі* [The city reform of 1870 in Ukraine]. Donecjk: Doneckyj jurydychnyj instytut LDUVS, Mizhnarodna asociacija istorykiv prava, 320 s. [in Ukrainian].
- Ghrynzovskij, A. M.** (2014). Medycynskaja politycja kak mezhdyscyplynarnaja kompleksnaja ghosudarstvennaja doktryna sokhranenyja obshhestvennogho zdorov'ja v XVIII – nachale XX veka. [Medical police as an interdisciplinary comprehensive state doctrine of public health preservation in the 18th – early 20th centuries]. *Aktualjni problemy suchasnoji medycyny*, 2, S. 4–9. [in Ukrainian].
- Jesjunin, S. M.** (2015). *Mista Podillja u drughij polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Cities of Podillya in the second half of XIX – early XX centuries]. Khmelnyckyj: Meljnyk A.A., 334 s. [in Ukrainian].
- Karojeva, T., Midjana, I.** (2020). Ghlasni vinnyckoji misjkoji dumy za ghorodovym polozhennjam 1892 r. [Voting people of the Vinnitsia City Duma according to the city regulations of 1892]. *Vinnychyna mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja: materialy XXXI Vinnyck. vseuk. nauk. ist.-krajezn. konf., prysvjach. 30-richchju z dnja progholoshennja Deklaraciji pro derzhavnyj suverenitet Ukrajinu* (ss. 83–93). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Karojeva, T. R.** (2016). Bjudzhet povitovogho mista jak indykator jogho rozvytku (na prykladi Vinnyci 1880–1916 rr.). [The budget of the county town as an indicator of its development (on the example of Vinnitsia 1880–1916)]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu im. M. Kocjubynskogho. Serija: Istorija*. Vyp. 24. 163–168. [in Ukrainian].
- Karojeva, T. R.** (2018). *Istorija maje pravo spodivatysja vid mista Vinnyci blyskuchogho majbuttja...* [History has a right to expect from the city of Vinnitsia a bright future...] Vinnycja: Nilan-LTD, 204 s. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O. F.** (2001). *Administrativnyj aparat ta orghany miscevogho samovrjaduvannja na Podilli u drughij polovyni XIX stolittja* [Administrative apparatus and local self-government bodies in Podillya in the second half of the XIX century]: (dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01. – teorija ta istorija derzhavy i prava; istorija politychnyh i pravovykh vchenj). Vinnycja, 192 c. [in Ukrainian].
- Nardova, V. A.** (1984). Ghorodskoe samoupravlenye v Rossyі v 60-kh – nachale 90-kh ghgh. XIX v. Pravytel'stvennaja polityka. [City self-government in Russia in the 60s – early 90s. of 19th century. Government policy]. Leninghrad: Nauka, 257 s. [in Russian].

PSZ (1874). *Polnoe sobranje zakonov Rossyjskoj ymperyjy*. [Complete collection of laws of the Russian Empire]. *Sobranje vtoroe*. T. XLV, Ch.1: Sankt-Peterburgh, 897 s. [in Russian].

Shandra, V. S. (2017). *Cekhova i remisnycha uprava jak mishhansjki orghany stanovogho samovrjaduvannja ukrajinsjkykh mist XIX – pochatku XX st.* [Guild and craft administration as bourgeois bodies of estate self-government of Ukrainian cities of the XIX – early XX centuries]. *Problemy istoriji Ukrajinjy XIX – pochatku XX st.*, (26), 142–155. [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2016). *Mishhansjki orghany stanovogho samovrjaduvannja v Ukrajinjy (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. [Bourgeois bodies of estate self-government in Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy, 345 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 19.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2022 р.

Liudmyla V. Kravchuk

Vinnitsia Cooperative Institute
PhD (Philology), Associate Professor (Ukraine)
Kravchukliudmila27@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8043-974X>
Researcher ID CAE-8700-2022

Oleksandr M. Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: ol-kravcuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1897273/kravchuk-oleksandr/>

**Eastern Podillya in the Second Half of November – Beginning of December 1918:
the Regional Dimension of the Anti-Hetman Uprising**

Abstract. *The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the overthrow of the hetman's authorities and the beginning of the institutions of the Ukrainian People's Republic in the eastern part of the Podilska province in the second half of November – beginning of December 1918. The methodological basis of the research consists of research principles of historicism, scientificity, objectivity, general scientific methods: (historical and logical) and special historical methods (narrative and problem-chronological). The scientific novelty of the article is determined primarily by the formulation of the research topic and the complex use of various sources and special works on the problem, which allowed the authors to objectively approach the analysis of the overthrow of the Hetmanate and the establishment of the UPR Directory in eastern Podillya. Conclusions.* At the end of November – beginning of December 1918 in the eastern part of the Podillia province was the overthrow of the Ukrainian State administration and the establishment of power of the Ukrainian People's Republic. The Hetmanate's mistakes in domestic and foreign policy, the lack of a sufficient social base, and the weakness of the security forces made the Ukrainian government vulnerable to radical action. The leading role in overthrowing the Hetman and establishing republican power belonged to former members of the Central Council, nationally conscious Ukrainian intelligentsia and cooperators united in local branches of the Ukrainian National Union, patriotic oriented military and the majority of the population - the peasantry. Eastern Podillya became one of the first Ukraine's regions where the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic was established. It was important for its approval to eliminate the attempt of the Russian white guards to gain a foothold in some counties of Podillya. Eventually, when Vinnitsia was chosen as the temporary seat of the Directory of the Ukrainian People's Republic, the eastern part of Podillya became an important springboard in establishing a new Ukrainian republican government throughout the country.

Key words: *Ukrainian National Union, Directory of the Ukrainian People's Republic, anti-Hetman uprising, eastern Podillya, Vinnitsia.*

Relevance of research. Ukrainian revolutionary state-building processes of the beginning of the modern era remain an important area of study of domestic scientists. Among the study of their regional features are important events in eastern Podillya, including during the overthrow of the Hetman regime of P. Skoropadsky and the restoration of state structures of the Ukrainian People's Republic under the leadership of the Directory.

The relevance of the topic is determined by the importance of this page in the history of the region in the assertion of the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic in Ukraine as a whole. Also, the importance of researching the problem is exacerbated by the insufficient level of its study in the scientists' works.

Ukrainian revolutionary state-building processes of the beginning of the modern era remain an important area of domestic scientists' study. Along with significant achievements in relevant research, many events at the regional level that are important for the development of contemporary Ukrainian political history remain insufficiently covered. In particular this applies to the events of the second half - early December 1918 in the eastern Podilska province, which not only played the role of one of the regional centers of the anti-Hetman uprising, but also had national significance because Vinnitsia was elected by the Directory of the UPR.

Analysis of sources and recent research. Despite the coverage of its individual aspects in works of a generalizing nature [Hunchak 1993; Pyrih 2011; Tynchenko 2007, 2009], as well as publications on the history of Podillya and some of its regions in particular [Antonyshyn 2012; Zavalniuk 2007; Kalytko 2013; Lecar 2009, 2013; Lozovyi 2003; Malyhin 2001; Rejent 2017; Recrut 2020], the deployment of the anti-Hetman uprising [Boyko 2009; Kravchuk 2013, 2021; Panasyuk 2010; Ratushnyak 2014, 2018], coverage of the activities of local public and political figures [Davydiuk 2017; Zavalniuk 2005, 2009; 2016; Kravchuk 2016; Levchuk 2019; Maliuta 2008; Melnychuk 2015; Recrut 2006 and others], this topic was not specifically studied. Its relevance is also determined by the need to further use the information potential of relatively recently introduced into scientific circulation sources [Getman P. P. Skoropadskiy 2014; Podil's'kyj guberns'kyj starosta 2016; Vlasnoruchni pokazy 2017; Dyrektorija UNR u Vinnytsi u grudni 1918 r. 2020].

The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the overthrow of the hetman's authorities and the beginning of the UPR institutions in the eastern part of the Podilska province in the second half of November – at the beginning of December 1918.

Presenting ideas of research. In the territorial dimension the study covers the eastern counties of Podilska province (Baltic, Bratslav, Vinnytsia, Haisyn, Lityn, Mogyliv and Olgopil), the vast majority of which now form the Vinnytsia region. In most of them the overthrow of the Hetmanate took place through an organized demonstration of patriotic soldiers, insurgents. They were coordinated by the actions of local branches members of the Ukrainian National Union. The importance of the eastern part of Podillya in the development of the anti-Hetman uprising is also explained by the location of one of the largest towns in the region – Vinnytsia – the center of one of the counties of the province. With a population of 60,000 in 1918 [Slovo Podolii. 1918. № 57. 24 iyulya. S. 1]. Vinnytsia was dominated by Kamianets-Podilskiy, the administrative center of the province. Many administrative institutions of Podillya were transferred to Vinnytsia in connection with the World War: the provincial zemstvo, which was here until the beginning of May 1918, the food administration, the military-food committee, etc. The town already became the seat of the provincial commandant and the headquarters of the 2nd Podilsky corps during the Ukrainian People's Republic. There were 13 educational institutions, 10 hotels, 5 banks, the plant «Molot» and the factory «Yastreba» in Vinnytsia [Grygorchuk 1994: 30; Dyrektorija UNR u Vinnytsi u grudni 1918 r. 2020: s. 4].

The authoritarian regime of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky was a conservative stage of the revolution. The domestic and foreign policies of the Hetmanate were contradictory. Restoration of landownership by force, inability to overcome food difficulties in towns and prevent the requisitioning of German and Austro-Hungarian troops, the introduction of a grain monopoly, repression of pro-socialist activists, etc. All this led to the formation of political opposition – Ukrainian National Union (UNU) headed by V. Vynnychenko.

In Podillya the two main centers of the UNU operated in Kamianets-Podilskiy and Vinnytsia. Branches of the Ukrainian National Union in eastern Podillya were also located in Haisyn, Yampol, Mohyliv-Podilskiy, Tulchyn, Bratslav and Nemyriv [Kravchuk 2013: 342-343; DAViO. F. D-187. Op. 1. F. 3. Ark. 364]. In Kamianets-Podilskiy the UNU branch was headed by the Ukrainian Social Democrat V. Zlotchansky [Ratushniak 2014: 257; Maliuta 2008: 424], in Vinnytsia by a member of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, the doctor O. Bazilevych. The same party included other members of the presidium – a lecturer at the Vinnytsia Teachers' Training Institute and the provincial commissioner for public education Yu. Shchyrytsia [Maliuta 2008: 166]; Chairman of the board of Podilsky union bank P. Vidybida [Recrut 2006: 367]; the member of the board of the Podilsky union bank, one of the leaders of the Podilsky peasants' union V. Machushenko; the Chairman of the board of Vinnytsia union of consumer societies P. Zhuravel [Yatsenko 2010: 80; Recrut 2006: 384; DAViO. F. D-255. Op. 1. F. 124. Ark. 248]. It should be noted that P. Vidybida and V. Machushenko were members of the former Central Rada. P. Vidybida and P. Zhuravel and V. Machushenko represented a local cooperative, which was an influential economic institution and united about 600,000 people in its network [Zhyttja Podillja. 1919. № 35. 30 sichnja].

On November 13, 1918 at a secret meeting of the UNU in Kyiv, it was decided to start an uprising, because P. Skoropadsky's refused to convene the Ukrainian National Congress. A temporary body was elected to lead it – the Directory of the Ukrainian People's Republic headed by V. Vynnychenko. The anti-Hetman sentiments of Ukrainian patriots were strengthened by P. Skoropadsky's declaration on November 14, 1918 of the Federation of Ukraine with non-bolshevik Russia. The appeal of the Directory of the Ukrainian People's Republic of November 15, 1918 to fight against the Hetman's power began to spread actively in Ukraine after the first significant successes of the insurgents: the transition to the Directory of the UPR of the Separate detachment of Sich riflemen in Bila Tserkva and the overthrow of Skoropadsky in this city and Fastiv on November 17, victory over the Hetman's units near the Motovylyvka railway station on November 18 [TsDAVO Ukrainy. F. 1216. Op. 1. F. 76. Ark. 352]. After that, units of the Hetman's army began to side with the insurgents, in particular, the 6,000 2nd Podilsky corps [Getman P. P. Skoropadskiy. 2014: 109] under the command

.....
of general P. Yeroshevych, which P. Skoropadsky called the main unpleasant news of those days [Skoropads'kyj 1995: 310], and the Minister of Justice of Ukraine V. Rainbot considered «the most fatal for the Hetmanship». In his opinion the choice of Podillya and Volhynia as the bases of the uprising was well thought out. It was there that the landless peasantry was particularly dissatisfied with the Hetman's power [Getman P. P. Skoropadskiy 2014: 87, 109].

In historiography, the idea of the spontaneous spread of the uprising is widespread. This is true of the bulk of its participants - the peasantry. But in order to successfully fight against the regime of P. Skoropadsky, the Directory of the Ukrainian People's Republic sent its representatives to the regions with the task, first of all, to gain the support of military units. One of them arrived in Zhmerynka, where, in particular, was a recently mobilized group of 350 officers. Sergeant I. Yurchenko, who was a member of the group, recalled the event: «A man came to Zhmerynka from Kyiv at night, came to us in kazarma and called to stand by Petliura, disarm the Hetman's armored vehicles at Zhmerynka station and march on the siege of Kyiv» [Melnychuk 2015: 232].

S. Synyavsky was sent to Vinnytsia, he was an ensign of the army of the Russian Empire, student of Kyiv Polytechnic Institute, relative of the presidium member of Vinnytsia branch of the UNU P. Vidybida [DAViO. F. R-6023. Op. 4. F. 19049. Ark. 4-5, 8, 16]. As a student representative, he was in Bila Tserkva at a meeting of leaders of the anti-Hetman uprising, where one of its military leaders O. Osetsky instructed him to move to the Directory of the UPR of the 2nd Podilsky corps. It consisted of 3 and 4 infantry divisions with centers in Vinnytsia and Zhmerynka. The 3rd division included regiments: the 3rd (in Proskurov), the 7th (in Kamianets-Podilskiy) and the 9th (in Vinnytsia). The 4th division united the 10th Lipovets regiment (in Haisyn), the 11th Uman regiment (in Zhmerynka), and the 12th Bratslav regiment (in Tulchyn) [Tynchenko 2009: 238–245].

In Vinnytsia relations between the Hetman's administration and the Ukrainian public became conflictual. The administration was preparing for the arrest of opponents of the Hetman's power with the beginning of the uprising [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. S. 2].

S. Synyavsky managed to find the support of officers of the guard units and a number of people from the higher command staff within one day [DAViO. F. R-6023. Op. 4. F. 19049. Ark. 20–21]. At 2 a.m. on November 19, the Ukrainian military, which supported the Directory of the UPR, together with members of the Vinnytsia branch of the UNU, students of the Vinnytsia Teachers' Institute, began arresting the last support of the Hetmanate – volunteer-officers who expressed a desire to serve in the Russian facilities in the town, as well as representatives of the administration, in particular, the county elder P. Gusakov [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. C. 2; TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 29]. Corps officers who did not support the Directory of the UPR were also arrested, including commanders of the 3rd division K. Bork and the 9th regiment A. Petrovsky [Tynchenko 2007: 57]. Instead of that the commander of the 2nd corps P. Yeroshevich supported the anti-Hetman uprising. In a telegram to corps units, departments of the Ukrainian National Union and self-government bodies, he stated that the Directory of the Ukrainian People's Republic had subordinated to him all military and civilian power in Podillya. He ordered to maintain system and calm on the ground, to carry out his orders [TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 39].

Certain units of the German army in these events remained neutral and stationed in Vinnytsia from November 6, 1918.

In Podillia province Vinnytsia became the first county town in which the power of the UPR Directory was proclaimed [Ratushniak 2014: 259]. The appeal of the UNU branch to the population of Vinnytsia, published on the morning of November 19, reported on the abolition of the Hetmanate and the transfer of power in Ukraine to the Directory of the UPR. There was a call for «peace and peaceful work» and a warning that any obstacles «to the new local government» would be punished «according to the laws of martial law» [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. S. 2]. In fact, the branch of the Ukrainian National Union in Vinnytsia became a regional office of the new Ukrainian republican government [Panasyuk 2010: 85]. The branch of the Ukrainian People's Republic concentrated the management of actions on the ground, reproduced and sent to all places orders of the UPR Directory, made orders on the organization of peasants, troops, etc. [Slovo Podolii. 1918. № 153. 21 noyabrya. S. 2].

The overthrow of the Hetmanate in Vinnytsia was of great military and political significance for the Directory of the Ukrainian People's Republic. One of the leading employees of the insurgent headquarters V. Kedrovsky underlined that the support of the 2nd corps provided the Directory of the Ukrainian People's Republic with relative peace on the Zhmerynka-Fastiv railway section. Otherwise V. Kedrovsky noted, «strong cadres of the 2nd Hetman corps and several military planes could also be active in the fight against the Directory's troops», joining forces with the unit of Volyn provincial elder's D. Andro, which actively fought against Ukrainian republican government [Kedrov's'kyj 1929: Ch. 159. 10 lypnja. 2].

Given this, as well as the transition of P. Yeroshevich to the Directory of the UPR, the provincial head S. Kysel'ov, deprived of telegraph communication with Kyiv, which was carried out through Vinnytsia, handed over the affairs in Kamianets-Podilskyi to the representative of the Directory – G. Stepura [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. S. 2; Golos podolskoy tserkvi. 1918. № 32. 4 grudnya. S. 2]. In order № 1 from November 19, 1918, G. Stepura proposed the immediate resumption of the work of the town and county self-governments of democratic composition, that is, the zemstvos elected on the basis of the law of the Provisional Government of Russia of May 1, 1917 [DAViO. F. D-230. Op. 4. F. 4. Ark. 110-111]. In Kamianets-Podilskyi, the transfer of power took place under pressure from the UNU branch, without the active participation of the military [Ratushniak 2014: 258]. However, activists of the Vinnytsia branch of the Ukrainian National Union did not agree with the proclamation of G. Stepura as the head of the Podillya administration, and on November 21, with the support of P. Yeroshevych, appointed Ye. Boguslavsky commissioner of the Podillya province. G. Stepura held the position of first deputy commissioner [Slovo Podolii. 1918. № 154. 22 noyabrya. C. 2; TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 17].

On November 19, 1918, the Vinnytsia branch of the UNU informed mayor A. Fanstil, a member of the Menshevik faction of the local branch of the Russian social-democratic workers party, that he was taking over all power in the province on behalf of the new Ukrainian republican government new leaders. In a statement, the UNU branch reiterated the Directory's order to temporarily seize administrative power by former Central Council commissioners (reinstatement of commissioners was another reorganization of local administrations) and where they did not exist by zemstvo representatives on the restoration of self-government disbanded by the Hetman's government on the inadmissibility of Jewish pogroms, looting of civilians and military units. At the end of the message the population was urged to keep calm and order as the key to the success of the «people's cause» [Zavalniuk 2007: 138].

The head of the zemstvo district commissioner J. Lozynsky refused the offer of the head of the UNU branch to temporarily take the post of Vinnytsia district commissioner due to his health condition and «due to the uncertainty of the current government» [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. C. 2]. Ivan Petrovich Ryzhiy, a cooperator, a zemstvo worker, and a member of the former Central Council, became the head of the county [Maliuta 2008: 636]. He set a course to restore the activities of self-government bodies, ordered their restoration at the level of parishes. I. Ryzhiy considered it necessary to convene a parliament, to solve the agrarian question by transferring the landlord's land to individual peasant ownership [Slovo Podolii. 1918. № 152. 20 noyabrya. C. 2].

Law enforcement agencies in Vinnytsia and the county were headed by students of the Vinnytsia Teachers' Training Institute Bily and Tustanovsky, and in Brailov and Kalynivka - former police chiefs - A. Chubenko and J. Glukhovsky [Slovo Podolii. 1918. № 154. 22 noyabrya. C. 2]. Soon the State Guard was renamed the Republican Guard [DAViO. F. D-255. Op. 1. F. 124. Ark. 240; F. R-384. Op. 2. F. 9. Ark. 7]. Ye. Boguslavsky later noted the difficult conditions of the law enforcement body's activity: «Hetman's guards roamed the province – «varta» ... ; there were atrocities, the fight against them was very difficult» [Vlasnoruchni pokazy 2017: 197].

In general military units of the Podilsky corps, with the exception of some commanders, supported the uprising of the Directory of the Ukrainian People's Republic. In particular, the 9th Vinnytsia regiment, the 10th Lipovets regiment, the 11th Uman regiment, and the 12th Bratslav regiment joined it in the eastern part of the Podilsky Province [Tynchenko 2009: 238–245]. But in some parts of the eastern Podillya there were clashes between supporters of the new government and the Hetmans, in particular, in Zhmerynka, where the dual power was established. The UPR commissioner S. Kachur, who was a member of the former Central Council [Koval' 2015: 306], was active there. The head of the Hetman's garrison general Boldarev served there and had declared neutrality. Under the command of the general were an infantry regiment, an artillery division and a cavalry unit. Neutrality was also declared by German troops [DAViO. F. R-6023. Op. 4. F. 4975. Ark. 18–19 zv.]. Subsequent events in Zhmerynka showed that the uprising against the Hetman united political forces of different directions, which later began a struggle for power. The positions of the bolsheviks were influential [DAViO. F. P-138. Op. 6. F. 71. Ark. 88]. On December 6, 1918, the 1st Zhmerynka republican regiment, local station workers, and residents of the surrounding villages, led by representatives of the Ukrainian Socialist-Revolutionaries (fighters) and bolsheviks, directly disarmed the German echelons and the Hetman's garrison [DAViO. F. P-138. Op. 2. F. 18. Ark. 3; F. R-6023. Op. 4. F. 4975. Ark. 17–19 zv.].

In the Haisyn county, the anti-Hetman uprising was started by a member of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries A. Volynets on behalf of the UNU, handed over by engineer T. Mushenko, who arrived from Kyiv. In the village of Rakhnivka A. Volynets formed a detachment of local peasants, with whom he captured Haisyn on November 20, 1918. Soldiers of the local Lypovets regiment did not resist. The day before, on November 19, 1918, the regiment commander M. Khlystov received the above-mentioned order from P. Yeroshevych, who announced the regiment [Koval' 2002:

20]. After that the county elder I. Senokosov and some chiefs of the local State Guard left the town. On November 24, 1918, M. Khlystov received a telegram from colonel P. Pushchin, a representative of the Russian white guard southern army, demanding that he obey general A. Denikin, form detachments loyal to the Entente, and arrest county commissioner O. Pavlovsky. However, the attempt to do so on the night of November 25, 1918, was unsuccessful. Local representatives of the Ukrainian People's Republic left the town. But on November 27, 1918 A. Volynets restored the power of the Ukrainian People's Republic in Haisyn [TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 50 zv.-51 zv.].

The uprising in Olgopil County was organized by members of the UPSR P. Kutsyak (Sava Chaly), Y. Onufriets, Bolshevik T. Boyko. On November 22, 1918 M. Stratienko was appointed county commissioner, who held this position during the Central Rada. On November 24 he arrived in Bershad where an uprising broke out in the county. He was supported by local members of the «Bund» party, Jewish youth organized into a self-defense detachment led by M. Dobrovensky. On November 27 an attempt to restore Hetman power in Bershad failed. The uprising in the county spread rapidly. On November 28, Olgopil was almost surrounded. County elder A. Titarenko and other representatives of the administration left for Balta. A detachment of the State Guard and officers totaling up to 80 people remained in the town, and a few days later, after clashes with insurgents, they retreated in the direction of the county town of Kamyanka. Olgopil was occupied in early December 1918 by a detachment sent from Haisyn, led by Stupak and the insurgent peasants, and soon the district commissioner P. Kutsyak arrived in the town and took over this position instead of M. Stratienko [TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 36-36 zv.; Recrut 2020: 230].

The first attempt to establish the authority of the Directory in Lityn county on November 19 was unsuccessful [Slovo Podolii. 1918. № 157. 26 noyabrya. C. 2]. Persons sent from Vinnytsia to announce the transfer of power to the Directory of the Ukrainian People's Republic in Lityn, county elder O. Lipkin arrested [Kravchuk 2016: 172]. Only on November 27, units of the UPR army arrived in Lityn from Vinnytsia and occupied the town without a fight [Respublikansjki visty. 1918. Ch. 1. 29 lystopada. S. 2]. We assume that they were commanded by Ya. Galchevsky, who formed a separate Lityn hut [Maliuta 2008: 355]. A company of the 9th Vinnytsia regiment under the command of Yu. Momot also took part in the disarmament of Hetman structures in Lityn [DAViO. F. R-425. Op. 2. F. 7. Ark. 1, 6]. On November 22, V. Lipkan, the former head of the county zemstvo council, was appointed county commissioner.

In the early 20s of November the Hetman's government was overthrown in Bratslav [Malyhin 2001: 9]. A. Volynets' units took part in this [Koval' 2015: 201]. Probably, I. Gadzikivsky, the head of the Bratslav County Volunteer Squad, and later ataman Khmara, joined the Directory of the Ukrainian People's Republic [Zavalniuk 2005: 37]. S. Mosevych was the former head of the county zemstvo council [Slovo Podolii. 1918. № 160. 29 noyabrya. C. 1]. He took over the position of Bratslav county commissioner. The overthrow of the Hetman's structures in the county was facilitated by the transition of the 12th Bratslav regiment, whose patriotic officers were in close contact with the head of the local branch of the UNU, V. Moroz. Units of the regiment were involved in the fight against opponents of the UPR near Tulchin [Shljakhtychenko 1965: 58–59].

At the beginning of the uprising of the Directory of the Ukrainian People's Republic, the local branch of the Ukrainian National Union, apparently with the support of the Zaporizhzhya Kosh, located in Mogilev county on November 20, 1918 «made a bloodless coup. The local headman voluntarily resigned and all power passed into Ukrainian hands ... » [Lugovsky 2004: 16; Sayn-Wittgenshtein 1986: 242; Zhyttja Podillja. 1918. № 11. 28 grudnja. S. 4]. On November 21, 1918 county commissioner V. Junkevych proposed to the Town Duma to resume its session [DAViO. F. D-37. Op. 1. F. 3. Ark. 17]. Political prisoners were released. However, on November 24, 1918 due to the small military forces of the UNU branch, «the guards, Russian officers and Polish legionnaires, having understood each other, soon reoccupied the town, arrested the Ukrainian authorities and prominent members of the national union ... » [Zhyttja Podillja. 1918. № 11. 28 grudnja. S. 4]. The coup was organized by colonel P. Pushchin, the head of the recruitment bureau for the white guard southern army [TsDAVO Ukrainy. F. 1793. Op. 1. F. 77. Ark. 94]. Elder L. Rafalsky formally handed over his power to him [Sayn-Wittgenshtein 1986: 249–250]. To restore the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic, a member of the former Central Council, a member of the Ukrainian Socialist Revolutionary Party, J. Mayewski was appointed from Zhmerynka. He was appointed ataman of the Republican troops of the Mohyliv region [Levchuk 2019: 60; DAViO. F. D-37. Op. 1. F. 3. Ark. 523, 529]. The local bolsheviks concluded an agreement with him on joint actions against the Hetmans and occupiers [Zhyttja Podillja. 1918. № 11. 28 grudnja. S. 4]. On November 30, 1918, the rebels entered Mohyliv [Respublikansjki visty. 1918. Ch. 3. 1 grudnja. S. 4]. They were supported by Galician Ukrainians from the Austro-Hungarian army [T-ch T 1921: 24] and the head of the city State Guard M. Zhuravlyov-Zhuravsky [Zhyttja Podillja. 1919. № 16. 4 sichnja. S. 2]. H. Sinkiv was an acting head of the Mohyliv-Podilsky Food Administration and a member of the Central Council. He became acting

commissioner of the Ukrainian People's Republic [Dnister. 1918. Ch. 2. 7 грудnja. S. 3; TsDAVO Ukrainy. F. 1792. Op. 1. F. 47. Ark. 1; DAViO. F. D-37. Op. 1. F. 3. Ark. 523, 529].

The struggle between the supporters of the Hetman and the Directory of the Ukrainian People's Republic also took place in Yampil county. At the beginning of the uprising in Yampil was proclaimed the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic. P. Malovanyi was appointed county commissioner. He was a representative of the local UNU and a member of the UPSR [Zavalniuk 2009, 27, 134]. However, the power remained with the Hetmans, who arrested local activists [Respublikans'ki visty. 1918. Ch. 3. 1 грудnja. S. 3]. «Everything Ukrainian, including the librarians of Prosvita, fell into prison», said I. Dniprovskiy, a clerk at the local land commission [Gorbatjuk 2018, 303]. By order of the above-mentioned colonel P. Pushchin, on November 27 V. Schumacher took over the duties of the Yampil county elder [TsDAVO Ukrainy. F. 1793. Op. 1. F. 7. Ark. 70]. In Tomashpol on November 28, 1918, the Yampil county Peasants' Congress elected the chairman of the congress, the head of the Union of consumer societies I. Boishten, as the temporary county commissioner. The congress called for an uprising against the Hetman, announced mobilization for the «people's army» and announced the formation of a detachment to capture Yampil [DAViO. F. D-255. Op. 1. F. 124. Ark. 327 zv.]. The main anti-Hetman force was the peasantry, under the pressure of which the Hetman's government «fled down the Dniester» [Respublikans'ki visty. 1918. Ch. 5. 4 грудnja. S. 3]. After the establishment of the UPR power in Yampil, P. Malovanyi became the county commissioner again [Zavalniuk 2009: 114].

With the beginning of the uprising of the Directory of the Ukrainian People's Republic in the Baltic County, the forces of the State Guard and voluntary detachments managed to retain the power of the Hetman for some time [Antonyshyn 2012: 103]. As in other counties the anti-Hetman insurgents were led by various political forces: a supporter of the UPR - a former teacher, ataman S. Zabolotny [Fesyk 1992: 12] and pro-bolshevik I. Dyachyshyn [Shevchuk 1959: 83]. The uprising intensified due to the actions of the county elder I. Bordyuzhevych, who sent several times to the village. Moshnyagy and neighboring villages detachments of guards to disarm the peasants, using guns. Outraged peasants launched an offensive on the Baltic. The county elder left for Ananyiv, and from there to Odessa [TsDIK Ukrainy. F. 419. Op. 1. F. 7355. Ark. 3 zv.]. On November 28 the rebels occupied Balta [Lekar 2009: 119]. County commissar of the Directory of the Ukrainian People's Republic O. Sikorsky restored public order with the help of the military court-martial [Lekar 2013: 133].

Developments in Podillya greatly contributed to the overthrow of the Hetman regime in Ukraine. Commander of the 2nd corps P. Yeroshevych sent 6 infantry battalions with machine-gun teams and 16 guns to the Ukrainian Republican Army [Podil's'kyj guberns'kyj starosta Sergij Kysel'ov (1877-1937) u dokumentakh epokhy 2016: 240]. The corps' armed, property, and food resources were used to form new insurgent units [Oliinyk 2007: 29]. In pursuance of the order of the Directory of the Ukrainian People's Republic on mobilization of November 25, ataman A. Volynets sent two battalions of soldiers to Kyiv to join the republican army [Dnister. 1918. Ch. 2. 7 грудnja. S. 1; Koval' 2002: 20-21, 134]. Subsequently, the mobilization carried out by Ya. Galchevsky in Vinnytsia provided the army of the Ukrainian People's Republic with 15,000 soldiers [Rejent 2017: 153].

In order to form and maintain the republican army, chief of staff of the Directory O. Osetsky on November 30, 1918 ordered the UPR commissioners to requisition half of the cash in financial institutions, 75% of which – to send to the Directory, and the rest – to leave for mobilization [DAViO. F. D-172. Op. 1. t. 2. F. 299. Ark. 340 zv.]. On the basis of this order on the inhabitants of Mohyliv-Podil'skyi on December 1, 1918, an apportionment of 2 million rubles was imposed [DAViO. F. D-37. Op. 1. F. 3. Ark. 490-491 zv.]. I. Dniprovsky from Yampil mentioned that after the overthrow of the Hetmanate «Immediately the county treasury sent all its metal and paper cash to Vinnytsia, the center of the uprising. ... » [Gorbatjuk 2018, 303]. Ye. Boguslavsky testified that he provided the Directory of the Ukrainian People's Republic with up to 7 million rubles, «from the Hetman's grain supplies» [Vlasnoruchni pokazy 2017: 203].

The threat of an attack by German troops on Fastiv, which housed the headquarters of the republican army and members of the Directory of the UPR, led to the relocation of the anti-Hetman uprising to Vinnytsia on the night of December 3-4, which became the temporary capital of the restored Ukrainian People's Republic [Respublikans'ki visty. 1918. Ch. 6. 6 грудnja. S. 3-4; Kedrovs'kyj 1929, Ch. 161. 12 lypnja. S. 2, Ch. 162. 13 lypnja. S. 2; Lysyi 1993: 40]. After that, party and public figures began to gather in the town. Under the Directory of the Ukrainian People's Republic, on December 5, 1918 the Provisional Council of Heads of State Affairs began to function as advisory body on all matters of state and administrative life [Vynnychenko 1990: 192-193]. It consisted of 11 departments, which were entrusted with the functions of ministries [DAViO. F. D-172. Op. 1. t. 2. F. 299. Ark. 342]. Podolsk activists were appointed to a number of positions. Thus, the Department of Education was headed by Yu. Shchyrytsia [DAViO. F. D-54. Op. 1. F. 86. Ark. 27], court cases – the head of the Podil'sk zemstvo – V. Prykhodko [Zhyt'tja Podillja. 1918. № 5. 21 грудnja. S. 1], finance – P. Vidybida [Maliuta 2008: 308-309], assistant to the head of the department of public health became

O. Bazilevych [Respublikans'ki visty. 1918. Ch. 12. 13 grudnja. S. 1]. Among other administrative structures were the Central information bureau, the office of the Directory of the Ukrainian People's Republic, and the Main commission of inquiry [Vistnyk Ukrajin's'koji Narodn'oji Respubliki. 1918. Ch. 3. 21 grudnja. S. 4].

The Directory of the Ukrainian People's Republic was in Vinnytsia until December 19. Measures were taken here, which contributed to the successful development of the anti-Hetman uprising and the restoration of the republican form of government in Ukraine. On December 14, 1918 P. Skoropadsky signed a resignation from power and soon secretly left Ukraine.

Conclusions. Thus, in late November – early December 1918 in the eastern part of the Podilska province was the overthrow of the administration of the Ukrainian State and the establishment of the Directory of the UPR. The leading role in this belonged to former members of the Central Council, nationally conscious Ukrainian intelligentsia and cooperators united in local branches of the UNU, patriotic military and the majority of the population – the peasantry. Eastern Podillya became one of the first regions of Ukraine where the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic was established. It was important for its approval to eliminate the attempt of the Russian white guards to gain a foothold in some counties of Podillya. Eventually, when Vinnytsia was chosen as the temporary seat of the Directory of the Ukrainian People's Republic, the eastern part of Podillya became an important springboard in establishing a new Ukrainian republican government throughout the country.

Gratitude. We express our sincere gratitude to the library staff for their assistance in preparing the article, as well as to the members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The authors did not receive financial support for the research, authorship and / or publication of this article.

References:

- Antonyshyn, A. P.** (2012). Balts'kyj povit v dobu hetmanatu Pavla Skoropadskogho (kviťenj-ghrudenj 1918 r.) [Balta district in the period of Pavlo Skoropadskiy's Hetmanat: (april – decembar 1918)]. // *Inteligencija i vlada. Serija: Istorija – Intelligentsia and power. Series: History.* Odesa, 24. 99–105. [in Ukrainian]
- Boyko, O.** (2009). Protyhetmanske povstannia 1918 roku: shliakh Dyrektorii do vlady [The anti-hetman uprising of 1918: the Directory's way to power]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii.* Kamianets-Podil's'kyi. 149–161. [in Ukrainian]
- DAViO.** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyts'koji oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- Davydiuk, R.** (2017). Yevhen Boguslavskiy: problemy spivpratsi z politychnymy rezhymamy [Yevhen Boguslavsky: the Problems of Cooperation with Political Regimes]. *Naukovyi visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky – Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka East Ukrainian National University.* 5. 51-57. [in Ukrainian]
- Dnister** (1918). [in Ukrainian]
- Dyrektorija UNR u Vinnytsi u grudni 1918 r.** (2020). – Dyrektorija UNR u Vinnytsi u grudni 1918 r.: dokumenty i materialy [Directory of the UPR in Vinnytsia in December 1918: documents and materials]. 2020 / Avtory vstupnoji statii ta uporjadnyky [Authors of the introductory article and compilers]: O. M. Kravchuk, S. L. Kalytko, I. I. Ratushniak. Vinnytsia: TOV «TVORY». 268 p. [in Ukrainian]
- Fesik, A.** (1992). Vooruzhennoe vosstanie na Ukraine (noyabr-dekabr 1918 g.) [Armed uprising in Ukraine (November-December 1918)]. Odesa: Aspekt, 18 p. [in Russian]
- Getman P. P. Skoropadskiy** (2014). – Getman P. P. Skoropadskiy. Ukraina na perelome. 1918 god: sbornik dokumentov [Hetman P. P. Skoropadsky. Ukraine at a turning point. 1918: collection of documents]. M.: Politicheskaya entsiklopediya, 1087 p. [in Russian]
- Golos podolskoy tserkvi** (1918). [in Russian]
- Gorbatjuk, V.** (2018). Ivan Dniprov's'kyj u Jampoli. [Ivan Dniprovsky in Yampol]. *Persha Jampil's'ka nauково-krajeznavcha konferencija.* Vinnytsia, 300–304. [in Ukrainian]
- Grygorchuk, P., Yaremenko, O.** (1994). Miske samovriaduvannia Vinnytsi v 1917-1918 rr. [Vinnitsa city self-government in 1917-1918]. *Materialy II istoriko-krajeznavchoï konferentsii «Vinnychchyna: mynule i suchasnist'».* Vinnytsia, 29–32. [in Ukrainian]
- Hunchak, T.** (1993). *Ukraina persha polovyna XX st narysy politychnoi istorii [Ukraine's first half of the twentieth century is an outline of political history]* Kyiv: Lybid. 287 p. [in Ukrainian]
- Kalytko, S., Kravchuk, O.** (2013). Diialnist' Pylypa Husakova na posadi Vinnytskoho povitovoho starosty u 1918 r. [Activity of Philip Husakov in the post of Vinnytsia county elder in 1918]. *Naukovi zapysky Vinnyts'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubyn's'kogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubyn's'kyi State Pedagogical University. Series: History.* 21. 128–134. [in Ukrainian]

- Kedrovs'kyj, V.** (1929) 1919 rik (14, 16, 17). *Svoboda*. Ch. 159. 10 lypnja. S. 2; Ch. 161. 12 lypnja. S. 2; Ch. 162. 13 lypnja. S. 2. [in Ukrainian]
- Koval' R., Morenec' V.** (2015). «Podjebrads'kyj polk» Armiji UNR [«Podebrady Regiment» of the UPR Army]. K.: Istorychnyj klub «Kholodnyj Jar»; «Ukrajins'kyj priorytet», 376 s. [in Ukrainian]
- Koval', R., Zavalniuk, K.** (2002). *Trahediia otamana Volyntsia [Tragedy of Volynets Ataman*. Kyiv: Diokor. 285 p. [in Ukrainian]
- Kravchuk O., Martsceniuk N.** (2016). Dijal'nist' Oleksandra Lipkina na posadi Lityns'kogo povitovogo starosty (1918 r.) [Oleksandr Lipkin's activities in the position of Lityn district headman (1918)]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho*. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University. Series: History. 24. 168–174. [in Ukrainian]
- Kravchuk O., Kuzminets N.** (2021). Vstanovlennja vlady Dyrektoriji Ukrajins'koji Narodnoji Respubliki u Vinnytsi 19 lystopada 1918 r. [Establishment of the Authorities of the Directory of the Ukrainian People's Republic in Vinnytsia, November 19, 1918]. *Storinky istoriji – Pages of history*. 142–156. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248471> [in Ukrainian]
- Kravchuk, O. Kalytko, S. Martseniuk, N.** (2013). Povalennia vlady hetmana P. Skoropadskoho na Podilli [Hetman P. Skoropadsky's overthrow in Podillya]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia*. Vinnytsia, 341–365. [in Ukrainian]
- Lekar, A. M.** (2009). Ukrajins'ka nacional'na svidomist' u svitli borotjby za vladu v Balts'komu poviti Podil's'koji ghuberniji v 1917–1921 rr. [The Ukrainian national conscience in the conditions of struggle for the power in balta district of Podil province in 1917–1921 years]. *Zapysy istorychnogho fakul'tetu Odes'kogo nacional'nogo universytetu imeni I. I. Mechnykova – Records of the historical faculty of Odessa II Mechnikov National University*. Odesa, 20, 113–129. [in Ukrainian]
- Lekar, A. M.** (2013). Jevrejs'ki poghromy v Balts'komu poviti v dobu revoluciji 1917–1921 rr.: do pytannja vidpovidal'nosti [Jewish routs in Balta district during the period of revolution 1917–1921: who is responsible for it]. *Hileya. Naukovyj visnyk. Zb. nauk. pr.* 71 (№ 4). 131-140 [in Ukrainian]
- Levchuk, D.** (2019). J. Majevs'kyj – orghanizator povstans'kogho rukhu na Podilli u 1918–1919 rr. [J. Majewski is the organizer of the rebel movement in Podillia in 1918-1919]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho*. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University. Series: History, 28. 59-62. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-59-64>.
- Lozovyi, V.** (2003). *Podillia v period hetmanatu (1918 r.) [Podillia in the hetmanate period (1918)]*. Kamianets-Podil'skyi: «Medobory», 36 p. [in Ukrainian]
- Lugovs'kyj, O.** (2004). Formuvannja zbrojnykh syl Ukrajins'koji derzhavy (1918 r.). Orghanizacijni aspekty [Formation of the Armed Forces of the Ukrainian state (1918). Organizational aspects]. *Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh*. 1 (8). 4–19.
- Lysi, A.** (1993). Do pytannja pro pershe perebuвання Dyrektoriji u Vinnytsi [To the question of the first stay of the Directory in Vinnytsia]. *Tezy dopovidei dvanadtsiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Vinnytsia, 40–41. [in Ukrainian]
- Maliuta, O.** (2008). «Prosvity» i Ukrainska Derzhavnist druha polovyna XIX – persha polovyna XX st. [Enlightenment and Ukrainian Statehood in the second half of the 19th – the first half of the 20th century.]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Prosvita». 840 p. [in Ukrainian]
- Malyhin, A.** (2001). *Ishla viina z narodamy [There was a war with the peoples]*. Vinnytsia, 60 p. [in Ukrainian]
- Melnychuk, O. A.** (2015). *Podiji Pershoji svitovoi vijny ta nacionaljno-vyzvoljnykh zmagan' 1917–1921 rr. na Podilli (za spoghadamy I. D. Yurchenka) [Events of the First World War and national liberation struggles of 1917–1921 in Podillya (according to the memoirs of I. D. Yurchenko)]*. Narody svitu i Velyka vijna 1914–1918 rr.: materialy Vseukrajins'koji naukovoji konferenciji 3-4 kvitnja 2015 r. Vinnytsia, 226–235. [in Ukrainian]
- Oliinyk, S.** (2007). Borot'ba z hetmans'kym rezhymom na Podilli v 1918 r. [The struggle against the hetman regime in the Podillia in 1918]. *Materialy XII Podil's'koji istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podil'skyi. 22–31. [in Ukrainian]
- Panasyuk, R. P.** (2010). Stvorennja ta dijalnistij filij Ukrajins'kogho nacional'nogho sojuzu na Podilli (1918–1919 rr.). [Foundation and Activities of National Union Affiliates in Podolia (1918–1919)]. *Hileya. Nauk. visnyk. Zb. nauk. pr.* 37. 82–87. [in Ukrainian]
- Podil's'kyj gubern's'kyj starosta (2016).** – Podil's'kyj gubern's'kyj starosta Sergij Kysel'ov (1877–1937) u dokumentakh epokhy /Avtory-uporjadnyky: O. M. Kravchuk, I. I. Ratushniak, K. V. Zavalniuk [Podolsk provincial elder Sergij Kisel'ov (1877–1937) in the documents of the era / Authors-compilers: O. M. Kravchuk, I. I. Ratushniak, K. V. Zavalniuk]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 282 p. [in Ukrainian]
- Pyrih, R.** (2011). *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku. Istorychni narysy [The Ukrainian Hetman State in 1918. Historical Essays]*. K.: Instytut istorii NAN Ukrainy. 336 p. [in Ukrainian]

-
- Ratushniak, I.** (2014). Povalennia hetmanatu P. Skoropadskoho v Kamianski-Podilskomu [The overthrow of P. Skoropadsky's hetmanate in Kamianka-Podilsky]. *Materialy XIV Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*. Kamianets-Podilskiy, 255–262. [in Ukrainian]
- Ratushniak, I.** (2018). Antyhetmanske povstannia na Podillyi u spohadakh V. Reinbota [The anti-Hetman Uprising in Podillya in the memoirs of V. Rainbot]. *Naukovi zapysky Vinnytskogo derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. 26. 307–311. [in Ukrainian]
- Rejent, O. P., Rekrut, V. P.** (2017). *Narysy zhyttja Litynshhyny 1917–1921 rr.: revoljucijni podiji ta povsjakdennist'* [Essays on the life of Lityn region 1917–1921: revolutionary events and everyday life]. Kyiv.: Instytut istoriji Ukraïny, 298 p. [in Ukrainian]
- Rekrut, V.** (2006). «Z liudmy i dlia liudei...» (Dmytro Markovych v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi: kinets XIX – pochatok XX st.) [«With people and for people ... » (Dmytro Markovych in the Ukrainian National Liberation Movement: end of XIX – beginning of XX century)]. Vinnytsia: PP Baliuk. 408 p. [in Ukrainian]
- Rekrut, V.** (2020). *Narysy zhyttja Haisynshhyny. Ukraïnsjka revoljucija (1917–1921 rr.): Podiji. Osoby. Rozdumy. Knyga II: Borot'ba za derzhavnist' Ukraïny v roky hetjmanatu ta stanovlennja Dyrektoriji UNR* [Essays on the life of Haisyn region. Ukrainian Revolution (1917–1921): Events. Persons. Reflections. Book II: The struggle for the statehood of Ukraine during the hetmanate and the formation of the UPR Directory]. Vinnytsia: TOV «Merk'juri-Podillja». 844 s.
- Respublikans'ki visty** (1918). [in Ukrainian]
- Sayn-Wittgenshtein, E. N.** (1986). *Dnevnik 1914–1918* [Diary 1914-1918]. Parizh: YMCA-PRESS, 301 p. [in Russian]
- Shevchuk, G. M.** (1959). Rozgrom inozemnykh interventiv na Pivdni Ukraïny i v Krymu (lystopad 1918-kvitenj 1919 r.) [Defeat of foreign interventionists in the South of Ukraine and in the Crimea (November 1918 – April 1919)]. K.: «Radjans'ka shkola», 1959. [in Ukrainian]
- Shljakhtychenko, M.** (1965). Do istoriji Dyrektoriji Ukraïnsjkoji Narodnoji Respubliki [To the history of the Directory of the Ukrainian People's Republic]. *Ukraïns'kyj istoryk – Ukrainian historian*. 1965. New York-Munich, 1–2 (5–6). 56–61. [in Ukrainian]
- Skoropads'kyj, P.** (1995). Spogady. Kinec' 1917 – grudnen' 1918 [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyjiv-Filadel'fija: AT «Knyga». 1995. 493 p. [in Russian]
- Slovo Podolij** (1918). [in Russian]
- T-ch, T.** (1921). Z povstannja v 1918 r. (Spoghad) [Since the uprising in 1918 (Memoirs)]. *Za Ukraïnu*. Kalish, 6-7. 24. [in Ukrainian]
- TsDAVO Ukraïny.** – Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukraïny – The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine. [in Ukrainian].
- TsDIAK Ukraïny.** – Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukraïny, m. Kyiv – The Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya.** (2007). *Oficers'kyj korpus Armiji Ukraïnsjkoji Narodnoji Respubliki (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. K.: Tempora, 536 p. [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya.** (2009). *Ukraïnski zbrojni syly. Berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)* [Ukrainian Armed Forces. March 1917 – November 1918 (organization, number, fighting)]. K.: Tempora, 480 p. [in Ukrainian]
- Vistnyk Ukraïns'koji Narodn'oji Respubliki** (1918). [in Ukrainian]
- Vlasnoruchni pokazy** (2017). *Vlasnoruchni pokazy zaareshtovanogho Yevhena Boguslavs'kogho 11-23 sichnja 1950 r.* Publikacija, pereklad ukraïns'koju, prymitky Ruslany Davydiuk. [Personal testimonies of the arrested Yevhen Boguslavsky on January 11-23, 1950. Publication, translation into Ukrainian, notes by Ruslana Davydiuk]. *Reabilitovani istorijeju. Rivnens'ka oblast'*. Kyjiv-Rivne: Djatlyk M., 2017. Kn. 7. S. 194–218. [in Ukrainian]
- Vynnychenko, V.** (1990). *Vidrodzhennja naciji* [Revival of the nation. Part III]. Ch. III. K.: Vyd-vo politychnoji literatury Ukraïny, 1990. [in Ukrainian]
- Yatsenko, O.** (2010). *Osoblyvosti diialnosti podilskoi kooperatsii (1917–1920 rr.)* [Features of Podillya Cooperation in 1917–1920]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnogho universytetu imeni V. Hnatiuka – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatiuk*. 1. 79–86. [in Ukrainian]
- Zavalniuk, K.** (2005). *Zhyttja v imia Ukraïny* [Life in the name of Ukraine.]. Vinnytsia: O. Vlasiuk. 127 p. [in Ukrainian]
- Zavalniuk, K.** (2007). *Vinnytsia u dobu natsionalno-demokratychnoi revoljutsii: 1917–1920 rr.* [Vinnytsia in the days of the national-democratic revolution: 1917-1920.]. *Vinnytsia: Istorychny narys. Vinnytsia: Knyga-Vega*. 127–154. [in Ukrainian]

Zavalniuk, K., Rekrut, V. (2016). Petro Kutsiak (Sava Chalyi): metamorfozy ukrainskoi dushi [Petro Kutsyak (Sava Chalyi): metamorphoses of the Ukrainian soul]. *Materialy I Mizhnarodnoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii «Misto Khmelnytskyi v konteksti istorii Ukrainy»*. Khmelnytskyi, 378–388. [in Ukrainian]

Zavalniuk, K. V., Borsukovs'kyj S. M. (2009). Nezlamni jampil'ci: v oboroni derzhavnosti: 1917–1925. [Unbreakable Yampils: in defense of statehood: 1917-1925]. Vinnytsia: Knyga-Vega, 228 p. [in Ukrainian]

Zhyttja Podillja (1918–1919). [in Ukrainian]

Людмила Кравчук

Вінницький кооперативний інститут
кандидат філологічних наук, доцент (Україна)

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Східне Поділля у другій половині листопада – на початку грудня 1918 р.: регіональний вимір протигетьманського повстання

Анотація. Мета статті – висвітлити особливості повалення гетьманських органів влади та початок діяльності інституцій Української Народної Республіки у східній частині Подільської губернії у другій половині листопада – на початку грудня 1918 р. **Методологічна основа дослідження** складається із науково-дослідницьких принципів історизму, науковості, об'єктивності, загальних наукових методів: (історичного і логічного) та спеціальних історичних методів (нарративного та проблемно-хронологічного). **Наукову новизну статті** визначають насамперед постановка теми дослідження та комплексне використання різних видів джерел, спеціальних праць з проблеми, що дозволило авторам об'єктивно підійти до аналізу процесу повалення гетьманату і утвердження влади Директорії УНР на східному Поділлі. **Висновки.** Наприкінці листопада – на початку грудня 1918 р. у східній частині Подільської губернії відбулося повалення адміністрації Української Держави та встановлення влади Української Народної Республіки. Помилки у внутрішній та зовнішній політиці, відсутність достатньої соціальної бази та слабкість силових структур робили владу гетьманату вразливою перед радикальними діями. Провідна роль у поваленні гетьманської та встановленні республіканської влади належала колишнім членам Центральної Ради, національно свідомій українській інтелігенції та кооператорам, об'єднаним у місцеві філії Українського Національного Союзу, патріотично налаштованим військовим і найбільшій частині населення – селянству. Східне Поділля стало одним з перших регіонів України, де було встановлено владу Директорії УНР. Важливим для її утвердження стало усунення спроби російських білогвардійців закріпитися в окремих повітах Поділля. Зрештою, коли Вінницю обрали місцем тимчасового осідку Директорії УНР, східні терени Поділля стали важливим плацдармом у встановленні нової української республіканської влади у межах всієї країни.

Ключові слова: Український національний союз, Директорія Української Народної Республіки, протигетьманське повстання, східне Поділля, Вінниця.

Джерела та література:

Антонишин, А. П. (2012). Балтський повіт в добу гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Одеса, 2012. 24. 99–105.

Бойко, О. (2009). Протигетьманське повстання 1918 року: шлях Директорії до влади. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський*. 149–161.

Винниченко В. (1990). Відродження нації. Ч. III. К.: Вид-во політичної літератури України, 542 с.

Вістник Української Народної Республіки (1918).

Власноручні покази. (2017) – Власноручні покази заарештованого Євгена Богуславського 11–23 січня 1950 р. Публікація, переклад українською, примітки Руслани Давидюк. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Київ – Рівне: Дятлик М., 2017. Кн. 7. С. 194–218.

Гетман П. П. Скоропадский. (2014) . Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов. М.: Политическая энциклопедия, 1087 с.

Голос подольской церкви (1918).

Горбатюк В. (2018). Іван Дніпровський у Ямполі. // Перша Ямпільська науково-краєзнавча конференція. Вінниця, 2018. С. 300–304.

- Григорчук, П., Яременко, О. (1994). Міське самоврядування Вінниці в 1917–1918 рр. *Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле і сучасність»*. Вінниця, 29–32.
- Гунчак, Т. (1993). *Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії*. Київ: Либідь. 287 с.
- Давидюк, Р. (2017). Євген Богуславський: проблеми співпраці з політичними режимами. *Науковий вісник Східноукраїнського національного університету ім. Лесі Українки*. Вип. 5. 51–57.
- ДАВіО. – Державний архів Вінницької області.
- Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р. (2020). – *Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали* / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 268 с.
- Дністер (1918).
- Життя Поділля (1918–1919).
- Завальнюк, К. (2005). *Життя в ім'я України*. Вінниця: О. Власюк. 127 с.
- Завальнюк, К. (2007). Вінниця у добу національно-демократичної революції: 1917–1920 рр. *Вінниця: Історичний нарис*. Вінниця: Книга-Вега. 127–154.
- Завальнюк, К. В., Борсуковський, С. М. (2009). Незламні ямпільці: в обороні державності: 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. 228 с.
- Завальнюк, К., Рекрут, В. (2016). Петро Куцяк (Сава Чалий): метаморфози української душі. *Матеріали І Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, 378–388.
- Калитко, С., Кравчук, О. (2013). Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. пр.* 21. 128–134.
- Кедровський, В. (1929). 1919 рік (14, 16, 17) *Свобода*. 1929. Ч. 159. 10 липня. С. 2.; Ч. 161. 12 липня. С. 2; Ч. 162. 13 липня. С. 2.
- Коваль Р., Моренець В. (2015). «Подєбрадський полк» Армії УНР. К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2015. 376 с.
- Коваль, Р., Завальнюк, К. (2002). *Трагедія отамана Волинця*. Київ: Діокор. 285 с.
- Кравчук О. М., Кузьмінець Н. П. (2021). Встановлення влади Директорії Української Народної Республіки у Вінниці 19 листопада 1918 р. *Сторінки історії*. 53. 142–156. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248471>.
- Кравчук О., Марценюк Н. (2016). Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. пр.* 24. 168–174.
- Кравчук, О. Калитко, С. Марценюк, Н. (2013). Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця, 341–365.
- Левчук, Д. (2019). Й. Маєвський – організатор повстанського руху на Поділлі у 1918–1919 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. пр.* 28. 59–62. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-59-64>.
- Лекар А. М. (2009). Українська національна свідомість у світлі боротьби за владу в Балтському повіті Подільської губернії в 1917–1921 рр. *Записи історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса, 20. 113–129.
- Лекар А. М. (2013). Єврейські погроми в Балтському повіті в добу революції 1917–1921 рр.: до питання відповідальності. *Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. пр.* 71 (№ 4). 131–140.
- Лисий, А. (1993). До питання про перше перебування Директорії у Вінниці. *Тези доповідей дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 40–41.
- Лозовий, В. (2003). *Поділля в період гетьманату (1918 р.)*. Кам'янець-Подільський: «Медобори». 36 с.
- Луговський, О. (2004). Формування збройних сил Української держави (1918 р.). Організаційні аспекти. *Військово-історичний альманах*. Число 1 (8). 4–19.
- Малигін, А. (2001). *Ішла війна з народами*. Вінниця: Копі-Сервіс-Центр, 60 с.
- Малюта, О. (2008). «Просвіти» і Українська Державність друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Київ: Видавничий центр «Просвіта». 840 с.
- Мельничук, О. А. (2015). Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка). *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, 226–235.
- Олійник, С. (2007). Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 р. *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 22–31.
- Панасюк, Р. П. (2010). Створення та діяльність філій Українського національного союзу на Поділлі (1918–1919 рр.). *Гілея. Наук. вісник. Зб. наук. пр.* 37. 82–87.

- Пиріг, Р.** (2011). *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси*. К.: Інститут історії НАН України. 336 с.
- Подільський губернський староста** (2016). – *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи* / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 282 с.
- Ратушняк, І.** (2014). Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському. *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 255–262.
- Ратушняк, І.** (2018). Антигетьманське повстання на Поділлі у спогадах В. Рейнбота. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. пр.* 26. 307–311.
- Реєнт, О. П., Рекрут, В. П.** (2017). Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність. К.: Інститут історії України, 298 с.
- Рекрут, В.** (2006). «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). Вінниця: ПП Балюк. 408 с.
- Рекрут, В.** (2020). *Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення директорії УНР*. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 844 с.
- Республіканські вісти** (1918).
- Сайн-Витгенштейн, Е. Н.** (1986). Дневник 1914–1918. Подгот. к печати М. Разумовская. Париж: YMCA-PRESS, 1986. 301 с.
- Скоропадський, П.** (1995). Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія: АТ «Книга», 1995. 493 с.
- Слово Подолі** (1918).
- Тинченко, Я.** (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. К.: Темпора. 536 с.
- Тинченко, Я.** 2009. *Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. К.: Темпора, 480 с.
- Т-ч, Т.** (1921). З повстання в 1918 р. (Спогад). *За Україну*. Каліш, 6–7. 24.
- Фесик А.** (1992). Вооруженное восстание на Украине (ноябрь-декабрь 1918 г.). Одесса: Аспект, 1992. 18 с.
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шевчук, Г. М.** (1959). *Розгром іноземних інтервентів на Півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.)*. К.: «Радянська школа», 175 с.
- Шляхтиченко, М.** (1965). До історії Директорії Української Народної Республіки. *Український історик*. Нью Йорк-Мюнхен, 1–2 (5–6). 56–61.
- Яценко, О.** (2010). Особливості діяльності подільської кооперації (1917–1920 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 1. 79–86.

Статтю надіслано до редколегії 17.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.05.2022 р.

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: urasim@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>

Соціальний капітал вінничан у формуванні приватного житлового фонду Вінниці доби непу

Анотація. Мета роботи. На основі загальної характеристики приватного житлового фонду Вінниці доби непу дати відповідь на питання: «Що відбувалося із соціальним капіталом вінницької громади в нових радянських суспільно-політичних умовах?». **Методологія.** Теоретичною основою статті є погляди Дж. Коулмена на соціальний капітал як результат вільної та раціональної діяльності індивідів для досягнення власної вигоди. **Наукова новизна.** Охарактеризовано приватний житловий фонд Вінниці доби непу, що складався з денаціоналізованої та новозбудованої частин. Розглянуто ступінь оприявлення соціального капіталу вінницької громади на прикладі формування приватного житлового фонду міста. **Висновки.** За доби непу вінницькі практики вирішення житлової кризи підтвердили активність соціального капіталу міської громади, попри зміни суспільно-політичного ладу. Необхідність вирішувати життєво важливу проблему всіх пересічних вінничан привела до консенсусу між владою та громадою. У місті досить швидко та раціонально пройшла денаціоналізація житлового фонду, а влада виділила значну кількість земельних ділянок для приватного будівництва, а забудовники емпірично визначили критично можливу межу розмірів індивідуальної забудови, щоб уникнути 10 % натурального житлового податку. Приблизно 80 % міських житлових приміщень доби непу можна прив'язати до приватних ініціатив (разом із приблизно десятком кооперативних будинків). На відміну від лівобережних та південних промислових міст України, де розвивалося активне державне та відомче будівництво, вінничани могли розраховувати лише на себе. Вони продовжували підтримувати міцні горизонтальні соціальні зв'язки, що підтверджується числом успішних рішень про денаціоналізацію житла, практиками виживання «колишніх» і «позбавлених», які ніби розчинялися в приватному секторі від пильності влади, а також будівництвом за допомогою толоки.

Ключові слова: житловий фонд, приватний забудовник, денаціоналізація житла, соціальний капітал, міська громада, Вінниця.

Постановка проблеми. Оскільки в радянській економічній системі Вінниця не розглядалася як перспективне індустріальне місто, то вона мала розвиватися без підтримки держави, переважно за рахунок місцевих ресурсів. Тобто її поступ значною мірою мав залежати від соціального капіталу міської громади. У попередніх публікаціях обґрунтовувалася теза про його високий рівень напередодні революційних подій [Каросва, 2018]. Він, зокрема, допоміг місту стати одним з лідерів з динаміки розвитку в Правобережній Україні, згодом за радянської влади – губернським центром. Що відбулося з ним в нових радянських суспільно-політичних реаліях, коли стару соціальну структуру зруйнували, старі соціальні орієнтири та цінності нівелювали, а частина творців та активних його носіїв за нових обставин зникла або втратила діяльну потенцію? Хронологічна відстань між дореволюційною та радянською епохами була малою, а міська громада мала діяти в нових обставинах.

Напередодні Першої світової війни Вінниця переживала будівничий бум, що розпочався наприкінці 1900-х рр. Він був перерваний воєнними та революційними подіями, соціальними та економічними змінами, що їм наслідували. Основою буму була приватна ініціатива, муніципальна відзначилася лише кількома інфраструктурними важливими проектами, а кооперативна та державна взагалі залишилися на маргінесі. За радянської влади у Вінниці разом із зростанням адміністративного статусу, відповідно збільшенням населення та появою низки губернських установ, загострилася житлова проблема. Націоналізувавши наявний житловий фонд, держава перебрала на себе обов'язок його утримувати та розвивати, утім швидко зіткнулася з неможливістю його виконувати. Одним зі способів виправлення житлової кризи стало повернення із непом приватної власності. Людям поновили право володіти житлом, а вони натомість мали самостійно його утримувати. Якщо теза про значний соціальний капітал вінницької міської громади вірна, то місцева приватна ініціатива з вирішення житлової кризи мала бути високою.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Нині радянське місто та його житловий фонд є об'єктом вивчення різних фахівців, серед них історики, архітектори, мистецтвознавці, соціокультурні антропологи, соціологи, урбаністи тощо. Сучасні історики [Чаговець, 2019; Меєрович, 2008] щодо досліджуваного хронологічному періоду зосереджені на аналізі радянської житлової політики та її інструментальному використанні для контролю за населенням, а також на вивченні різних аспектів житлово-побутових умов життя міського населення [Борисенко, 2009; Мовчан, 2007; Лебина, 1999; Орлов, 2014]. Загальний прояв житлової кризи як явища на подільських матеріалах висвітлювали вінницькі дослідники [Мазур, 2016; Трухманова, 2016]. Житлову сферу побіжно згадують в історико-економічних дослідженнях співіснування різних форм власності у 1920-х рр.

Один з розробників теорії соціального капіталу Дж. Коулмен вважав, що соціальний капітал розвивається як результат вільної та раціональної діяльності індивідів для досягнення власної вигоди [Coleman, 1990 : 300–324]. Вінницьку громаду вирізняли розвинуті горизонтальні соціальні стосунки [Кароєва, 2018]. Житлова проблема 1920-х рр. охопила всі соціальні групи і змусила вінничан працювати над її рішенням, тобто актуалізувала соціальний капітал громади.

Мета статті. На основі загальної характеристики приватного житлового фонду Вінниці доби непу дати відповідь на питання: «Що відбувалося із соціальним капіталом вінницької громади в нових радянських суспільно-політичних умовах?».

Виклад основного матеріалу. *Денаціоналізація житла.* Запровадження непу відкрило для радянської влади можливість вирішити житлову кризу, поглиблену політикою «воєнного комунізму». Допустивши самостійність та ініціативу населення у житловій сфері, влада розраховувала відремонтувати старе та побудувати нове житло. Житловим законом УСРР від 1 листопада 1921 р. вона поновила право приватної власності в житловому фонді [Жилищный, 1921 : 641]. Для відновлення приватного сектору треба було зробити кілька кроків: 1) комунальні відділи мали скласти списки будівель, які можна денаціоналізувати (хоча в нормативних актах використовували також слово «демуніципалізувати», але в УСРР муніципальна форма власності так й не отримала юридичної розробки). Списки потрібно скласти з огляду на можливості комунгоспів виконувати ремонти; 2) житлові будівлі мали повернути у власність колишнім власникам за умови виконання ними протягом року повного ремонту; 3) фіксувати приватну власність за радянським законодавством. Шляхом денаціоналізації тягар експлуатаційно-ремонтних робіт перекладався на власників житла. Утім управління всім житловим фондом, незалежно від форми власності, держава залишала за собою. Приватники володіли своїми будинками, зберігаючи відповідальність перед комунгоспом щодо експлуатації та утримання своєї нерухомості.

Одним з ключових критеріїв денаціоналізації обрали оцінку домоволодінь. Граничною стала сума, достатня для отримання власником міських виборчих прав у 1917 р., коли мали пройти останні міські дореволюційні вибори. У Вінниці такою нормою оцінки були 3000 руб., у великих містах, наприклад, Харкові – 4500 р. [Чаговець, 2019 : 162]. У великих містах (Київ, Одеса, Харків) такі будинки мали містити не більше 5 квартир, а в менших, типу Вінниці, – не більше 2 із загальною площею до 113,8 кв. м [Чаговець, 2019 : 160].

Наприкінці серпня 1922 р. Подільський губвиконком визнав доцільним провести денаціоналізацію будинків у Вінниці. Губернський комунгосп намагався максимально скинути з себе експлуатаційні обов'язки та фінансові витрати, але враховував необхідність забезпечувати певні категорії населення житлом. У денаціоналізації важливо зберегти баланс між двома формами власності: велика доля націоналізованого житлового фонду не була економічно доцільною для держави через необхідність її утримувати; завелика доля денаціоналізованого житла лишала державу важливого важеля впливу та контролю за населенням. У Вінниці, яка нещодавно стала губернським центром, на таке співвідношення впливало те, що частину націоналізованих житлових будівель слід пристосувати під потреби нових губернських установ.

Денаціоналізація житла була досить довгим процесом, оскільки потрібно або довести своє право власності, або свої претензії щодо будинку за трудовим принципом або за принципом трудового зв'язку. Останнє діяло в тому випадку, коли особа, яка жила в приміщенні, також претендувала на нього як трудівник. Радянське законодавство могло вирішити суперечку між такою особою та колишнім власником на користь першої. Крім того, враховувалася політична благонадійність претендента та його здатність зробити ремонт оселі.

Вінниця досить швидко упродовж осені-зими 1922/23 рр. провела відповідну роботу. Майже всі службовці губкомунгоспу були місцевими, які добре знали житловий фонд. Денаціоналізували переважно дерев'яні будинки з середньою кількістю квартир 2,08; середньою кількістю кімнат 5,18; середньою площею кожної кімнати 15,6 кв. м. [Отчет, 1922 : 117], тобто досить маленькі будівлі, хоча були випадки, коли віддавали і більші, але лише такі, що потребували значного ремонту.

Наприкінці 1922 р. вінничанам повернули 2032 будівлі з житловою площею 95,8 тис. кв. м, націоналізованими залишили 606 з житловою площею 177,4 тис. кв. м [Отчет, 1922 : 117]. Тобто денаціоналізували 77 % будинків міста, але за площею вони охоплювали лише 35,1 % житлового фонду. За державою залишили найбільші будівлі в найкращому стані. Щороку комунальна секція міської ради проводила перевірки експлуатації та ремонту денаціоналізованих будівель, щось час від часу забирала у старих власників і передавала іншим.

За міським переписом 1923 р., 96,4 % вінницьких денаціоналізованих будівель були 1-поверховими; 3,4 % – 2-поверховими; 0,2 % – 3-поверховими та більше. Останню групу склали 5 будинків, вочевидь у такому занедбаному стані, що їх вирішили передати приватникам. Про якість денаціоналізованого житла свідчить й те, що лише 20 будинків було підключено до водогону [Недвижимые, 1924 : 70]. До 1930 р. кількість націоналізованих будівель зменшилася до 527 [Матеріали, 1930 : 21].

Якщо за переписом 1923 р. понад 60 % міського населення УСРР проживало у приватних будівлях [Чаговець, 2019 : 169], то поступово інші українські міста збільшили цей показник, проте вінничани залишилися серед лідерів – приватних домовласників. Міська влада погоджувалася із зверненнями приватників, повертаючи їм насамперед те житло, що занепадало в умовах радянської безгосподарної його експлуатації. Водночас у місті було лише 16 приватних орендарів націоналізованого житла, тобто комерційний складник у стосунках з державою у місті не прижився. У Вінниці його ще після перших спроб 1922 р. визнали невдалою практикою [Отчет, 1922 : 117].

Реконструючи стосунки між приватними особами та комунгоспом, складається враження, що сформувалося досить чітке розуміння балансу між ними в житловому питанні. Влада в умовах браку державного фінансування будівництва вимушена була погоджуватися на зростання приватного житлового сектору, хоча приватних орендарів державної власності намагалася уникати, тобто свою націоналізовану частину житла прагнула контролювати повністю.

У денаціоналізації житла у Вінниці, крім фінансового критерія, зазначимо ще кілька особливостей. У місті не було окремих денаціоналізованих приватних квартир, оскільки до революції вінничани надавали перевагу володінню будинком, а не квартирою. Тут також не практикували створення комунальних квартир з великою кількістю мешканців. Будинки з багатокімнатними квартирами залишилися у власності держави і їх прилаштували під численні установи.

Власник разом з будинком набував право самостійно здавати його приміщення внайми, але держава, в особі комунгоспу, контролювала цей процес. Вона вимагала узгодження особи винаймача, реєстрації акту здачі житла та дотримання встановлених норм користування площею (поступово норма зменшувалася з 11 до 9 кв. м). Власник мав право продати свій будинок, але держава стежила за тим, щоб в одних руках не концентрувалась нерухомість. Приватні будинки обкладалися також 10 % натуральним житловим податком. У такий спосіб збільшувався комунальний житловий фонд, а також притискувалися приватники. Виключенням були будинки з кількістю кімнат менше 10, а також щойно зведені приватними особами або колективами [Инструкция, 1921 : 64]. Влада також встановлювала розмір квартплати за оренду житла у приватника. Плата формувалася дещо в інший спосіб, ніж для націоналізованого житла, і передбачала вартість експлуатації, амортизацію будівлі, погашення відсотків на витрачений на будівництво капітал тощо. Утім класовий принцип квартплати зберігався і тут. Відповідно власникам вигідніше було офіційно мати справу зі службовцями, а не робітниками, які платили менше. За умов катастрофічного дефіциту житла поширеною стала практика неофіційної квартплати, набагато більшої за заявлену.

Власний будинок, на відміну від комунальної квартири, дозволяв зберігати певну приватність. Тут можна було уникнути зайвого контролю з боку влади, конфліктів із сусідами, і вести більш-менш бажаний образ життя. Невипадково у вінницьких справах репресованих «колишніх» та «позбавленців» привертає увагу кількість адрес у приватному секторі. Вони або володіли, або винаймали тут житло, особливо на Старому місті.

Приватне будівництво житла. Радянська влада досить швидко (вже у 1922 р.) зрозуміла, що не зможе здолати житлову кризу без індивідуального будівництва. Залучення приватних коштів дозволяло пом'якшити її, а нова житлова площа обкладалася ще й податками. Допуск приватного капіталу в будівництво влада традиційно обставила численними контрольними та реєстраційними вимогами, хоча й декларувала державну фінансову підтримку індивідуальним забудовникам – трудівникам, а головне відмінила норми забудови та надала право здавати внайми приміщення. Утім реально отримати кредити було дуже складно, правила експлуатації житла постійно змінювалися в залежності від потреб держави. Проблем додавав постійний дефіцит будівельних матеріалів, тому назагал будівництво йшло кволо. Наприклад,

навіть у великих містах Києві, Одесі, Катеринославі у 1925 р. звітували про появу 10–12 приватних будинків у кожному з них [Мазур, 2016 : 146–147].

У Вінниці про можливість індивідуального будівництва оголосили у 1924 р. З 1 жовтня 1925 р. до 25 серпня 1927 р. під забудову всіх форм власності відведено 561 земельну ділянку, хоча нотаріально оформили лише 411. На них мали побудувати 412 будинків, з них кам'яних – 72, змішаних – 310, дерев'яних – 30. Це мало бути 405 будинків 1-поверхових, 2 – 1,5-поверхових та 7 – 2-поверхових [ДАВіО. Ф.Р-151. Оп.1. Спр.4. Арк.70]. Останні два види – це скоріше державні та кооперативні будинки. Низькі радянські зарплати обмежували фінансові можливості забудовників, тому серед них панувало споживацьке ставлення до розмірів будівель. У середньому на 1 будинок припадало 69 кв. м, з яких 46,6 – житлової площі. Ці показники дещо збільшені, оскільки охоплюють й площу державних і кооперативних будинків, серед яких були й 8-квартирні, тобто реально будинки індивідуальних власників мали бути меншими. Всього усі згадані будинки мали містити 1381 кімнату, кожна з них була приблизно 13,85 кв. м. Більше половини (59,5 %) будинків мали б мати 3 кімнати [ДАВіО. Ф.Р-151. Оп.1. Спр.4. Арк.70]. Такими були плани.

За даними введення в експлуатацію будинків, результати були скромнішими. За 1927 р. у Вінниці з'явилося 95 приватних будинків з житловою площею 2302 кв. м, у 1928 р. – 46 з площею 1839 кв. м [Україна, 1929 : 123]. Тобто вони в середньому мали набагато меншу житлову площу в 26,6 та відповідно 40,0 кв. м. Можна припустити, що зростання розмірів житла обумовлено не стільки покращенням добробуту населення, скільки тим, що майбутні власники вже зрозуміли гранично можливий розмір житла вільного від зазіхань влади (вже згаданих 10 % натурального житлового податку). У місті вже встоялась межа примусового «ущільнення», попри дуже високу щільність заселення міста – 4,14 кв. м на людину [Матеріали, 1930 : 22]. Про високу ініціативність приватного будівництва у місті свідчить й те, що на 1927 р. недобудованого житла було в 12 раз більше, ніж збудованого та відреставрованого [Мазур, 2016 : 147].

Одноповерхова індивідуальна забудова велася в районах Слов'янки, Єрусалимки, Садків, Замостя та Старого міста. Сучасник, дослідник архітектури Вінниці О. Бируля описував її так: «Плану забудови міста не було, ділянки землі роздавалися без системи, де було лише вільне місце; вальковані хати виникали майже в центрі міста»; «Вулиця Раковського та прилеглі до неї – майбутній другий центр міста – вкрилася карликовими цегляними будиночками на однопомешкання, саманними та глинобитними хатами». «Нерідко виникали хати на одну кімнату з кухнею. Значна кількість цих будинків набирає рис чисто селянського будівництва в конструкціях стін та інших частинах будинку» [Бируля, 1930 : 63–66]. Лише у 1926/27 господарчому році Вінницька міська рада перейнялася впорядкуванням індивідуальної забудови і прийняла постанову, якою в центральних частинах міста дозволила будувати як мінімум двоповерхові будинки, відповідно одноповерхове будівництво відсунула на околиці [ДАВіО. Ф.Р-151. Оп.1. Спр.4. Арк.70], а з 1929 р. сконцентрувала на Слов'янці [Матеріали, 1930 : 23].

Починаючи з 1928–1929 рр., ухвалено рішення збільшити кредитування індивідуальних забудовників із робітників і службовців, організованих у житлові кооперативи. Для допомоги таким забудовникам міська влада вирішила виділити 7 тис. руб., які мали видаватися як позика!!! Наприкінці 1929 р. 3 тис. руб. розподілили між 20 індивідуальними забудовниками-робітниками [ДАВіО. Ф.Р-151. Оп.1. Спр.4. Арк.111], решту видали 38 особам наступного року [ДАВіО. Ф.Р-151. Оп.1. Спр.4. Арк.121], тобто люди отримали позики у 150 та 105 руб. За тодішньою практикою, як стверджують українські науковці [Борисенко, 2009 : 163; Чаговець, 2019 : 169], квадратний метр кам'яної будівлі коштував понад 100 руб., а змішаної (мазанки) – близько 40 руб., тобто підтримка індивідуальних забудовників-трудівників була скоріше декларативною, ніж реальною. Люди мали дуже обмежені фінансові ресурси, намагалися уникнути зайвої уваги до себе та розміру свого житла з боку радянської влади, але все ж наважувалися на будівництво, прагнучи самостійно вирішити свою житлову проблему.

1929-й став останнім роком зростання індивідуальної забудови. Її розвиток гальмував дефіцит будівельних матеріалів, особливо цементу та скла, а згодом й заліза. Щорічне зростання вартості матеріалів за низьких зарплат робило будівництво недоступним. Надалі згорання непу, високі податки, наступ на приватний ринок, запровадження окремого податку на індивідуальних забудовників (5 % від вартості будівництва), запровадження продуктових карток фактично знищили практику індивідуального будівництва. У 1931 р. обсяг індивідуального будівництва в СРСР скоротився, порівнюючи з 1923 р., майже в 45 разів [Городское, 1932 : 7]. У Вінниці влада з великою помпою відродила його лише наприкінці 1930-х рр.

Висновки. За доби непу вінницькі практики вирішення житлової кризи підтвердили активністю соціального капіталу міської громади, попри зміни суспільно-політичного ладу. Необхідність вирішувати життєво важливу проблему всіх пересічних вінничан привела до консенсусу між владою та громадою. У місті проведено досить швидко та раціонально

.....
денаціоналізацію житлового сектору, виділено значну кількість земельних ділянок для приватного будівництва, забудовниками емпірично визначено критично можливу межу розмірів індивідуальної забудови. Як результат, на 1930 р. державними та кооперативними були 22,4 % усіх будинків міста, а приватними – 77,6 % [Матеріали, 1930 : 22], тобто, враховуючи кооперативні будинки, майже 80 % житлових приміщень можна асоціювати з ініціативними людьми, які намагалися особисто вирішити свою житлову проблему.

На відміну від лівобережних і південних промислових міст України, де розвивалося активне відомче та державне будівництво, вінничани могли розраховувати лише на себе. (Кооперативне будівництво, до речі, також є свідченням цього). Вони продовжували підтримувати міцні горизонтальні соціальні зв'язки, що підтверджується числом успішних рішень про денаціоналізацію житла, практиками виживання «колишніх» і «позбавленців», які ніби розчинялися в приватному секторі від пильної уваги влади, а також будівництвом за допомогою толоки через брак фінансів, до того ж це був традиційний спосіб зведення глинобитних хат.

Функціонування приватного житлового фонду Вінниці засвідчило кілька місцевих особливостей. На відміну від великих міст України, де індивідуальна забудова йшла на окраїнах і в передмісті, у Вінниці вона відбувалася й в центрі, лише з часом мігрувала в мікрорайони. Відсутність комунальних квартир з великою кількістю мешканців певною мірою допомогла громаді уникнути відповідного травматичного досвіду.

Місцева влада в складних умовах розрухи вимушено йшла на співпрацю з міською громадою, тим самим апелюючи до звичного самостійного вирішення житлової проблеми, що сприяло збереженню соціального капіталу.

Той факт, що соціальний капітал вінницької міської громади в нових суспільно-політичних умовах продовжував працювати в житловій сфері, ще не означає, що він уникнув руйнування, зменшення чи трансформації, тому важливо простежити його прояви в інших сферах буття громади.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Coleman, J. S.** (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard UP, 993 p.
- Бируля, О.** (1930). *Архитектурна історія Вінниці*. Вінниця, 68 с.
- Борисенко, М.** (2009) *Житло і побут міського населення України у 20–30 рр. ХХ ст.* Київ : Стило, 356 с.
- Городское** строительство к 15-летию Октябрьской революции (1932). *Советская архитектура*, 5–6, 3–10.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Жилищный** закон (1921): постановление СНК УССР от 1 нояб. 1921 г. *Собр. узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства*, 22, 641.
- Инструкция** о порядке отвода и сдачи жилых помещений (1921). *Коммунальное дело*, 1, 64–65.
- Кайоєва, Т.** (2018). *«Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...»*. Вінниця, 204 с.
- Лебина, Н. Б.** (1999). *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 гг.* Санкт-Петербург : Летний сад, 320 с.
- Мазур, І. В.** (2016). *Губернські міста України: соціально-економічний, суспільно-політичний та етнодемографічний аспекти (перша половина 1920-х років)*. Вінниця, 258 с.
- Матеріали** до відчиту про діяльність Вінницької міської ради VIII-го скликання з жовтня 1928 року до жовтня 1930 р. (1930). Вінниця, 60 с.
- Меерович, М.** (2008). *Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937)*. Москва, 303 с.
- Мовчан, О.** (2007). Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (17), 229–277.
- Недвижимые** имущества и жилищные условия в городах Украины (за данными Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.) (1924). Харьков, 142 с. (Статистика Украины. № 56).
- Орлов, И. Б.** (2014). Советское жилищное хозяйство в 1920–1930-е гг.: между классовой линией и самокупаемостью. *Современные проблемы сервиса и туризма*, (Т. 8, № 2), сс. 78–85.
- Отчет** Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету, апрель-сентябрь 1922 г. (1922). Вінниця, 348 с.
- Трухманова, С.** (2016). *Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля у 1920-х – на початку 1930-х рр.* Вінниця, 236 с.

Україна (1929) : стат. щорічник / ЦСУ УСРР. Харків, 1929. 400 с.

Чаговець, Т. В. (2019). *Політика радянської влади в житловому питанні та його вирішення в Харкові (1920–1934 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 221 с.

Tetiana R. Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Social Capital of Vinnitsia Dwellers in formation of Private Housing Resources of the Town During the NEP

The study objective was to provide an answer to the question "What happened to the social capital of Vinnitsia town community under new socio-political conditions of the Soviet rule?" on the basis of general characteristic of the private housing resources of the town during the NEP.

Methodology. The theoretical basis of the paper is J. Coleman's interpretation of the social capital as an issue produced by free and rational activity of individuals in order to achieve their own benefit.

Scientific novelty. Private housing resources of the town of Vinnitsia composed of denationalized and newly built parts in the NEP period have been characterized. The degree of manifestation of the role played by the social capital of Vinnitsia community of the 1920s exemplified by formation of the private housing resources of the town has been considered. **Conclusions.** Practical activities of Vinnitsia community aimed at housing crisis surmounting during the NEP confirmed active role played by social capital of the town community in spite of changes in the socio-political system. The necessity of solving the vital problem that affected all ordinary dwellers of Vinnitsia resulted in a consensus between the authorities and the community. Denationalization of housing resources was carried out quite quickly in the town. The authorities allocated a significant amount of land plots for private dwelling construction and developers empirically determined the critically possible limit of private building size that made it possible to avoid 10 % housing tax in kind. As a result, about 80 % of the town housing premises can be attributed to private initiatives (including about a dozen of building cooperatives). Vinnitsia dwellers have only themselves to depend on as opposed to residents of industrial towns located in left-bank and southern regions of Ukraine where public and departmental housing was being developed actively. They continued to maintain strong horizontal social bonds, which is evidenced by the number of successful decisions on housing denationalization, the survival practices of "persons of the past" and incapacitated persons resided in private houses who seemed to flee from scrupulous attention of the authorities, as well as by implementation of collective methods of house construction.

Key words: housing resources, private developer, housing denationalization, social capital, town community, Vinnitsia.

References:

Borysenko, M. (2009). *Zhytlo i pobut miskoho naseleння Ukrainy u 20–30 rr. XX st. [Housing and everyday life of the urban population of Ukraine in the 1920–1930s.]*. Kyiv : Stylos, 356 p. [in Ukrainian].

Byrulia, O. (1930). *Arkhitekturna istoriia Vynnytsi [Architectural history of Vinnitsia]*. Vinnitsia, 68 p. [in Ukrainian].

Chahovets, T. V. (2019). *Polityka radianskoi vlady v zhytlovomu pytanni ta yoho vyrishennia v Kharkovi (1920–1934) [Policy of the Soviet power in the problem of housing and its solution in Kharkiv (1920–1934)]* (Candidate's thesis). Kharkiv, 221 p. [in Ukrainian].

Coleman, J. S. (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard UP, 993 p.

DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vynnytskoi oblasti [State Archive of Vinnitsia region]. [In Ukrainian].

Gorodskoe stroitelstvo k 15-letiyu Oktyabrskoy revolyutsii [Urban development summary by the 15th anniversary of the October Revolution] (1932). *Sovetskaya arkhitektura – Soviet architecture*, 5–6, 3–10. [in Russian].

Instruktsiya o poryadke otvoda i sdachi zhilykh pomeshcheniy [Regulation on the procedure for allocation and leasing of residential premises] (1921). *Kommunalnoe delo – Municipal economy*, 1, 64–65. [in Russian].

Karoyeva, T. (2018) «*Istoriia maie pravo spodivatysia vid mista Vynnytsi blyskuchoho maibuttia...*» [History has a good cause to expect a shining future for the town of Vinnitsia...]. Vinnitsia, 204 p. [in Ukrainian].

Lebina, N. B. (1999). *Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda: normy i anomalii. 1920–1930 gg. [Daily life of Soviet towns. Norms and abnormalities. 1920–1930]*. Sankt-Peterburg : Letniy sad, 320 p. [in Russian].

-
- Materialy** do vidchytu pro diialnist Vinnytskoi miskoi rady VIII-ho sklykannia z zhovtnia 1928 roku do zhovtnia 1930 r. [Materials for the report on the activities of the Vinnytsia Town Council of the 8-th convocation during the period from October 1928 to October 1930] (1930). Vinnytsia, 60 p. [in Ukrainian].
- Mazur, I. V.** (2016). *Hubernski mista Ukrainy: sotsialno-ekonomichni, suspilno-politychni ta etnodemografichni aspekty (persha polovyna 1920-kh rokiv)* [Principal towns of Ukrainian provinces: socio-economical, socio-political, ethnographic and demographic aspects (first half of the 1920s)]. Vinnytsia, 258 p. [in Ukrainian].
- Meerovich, M.** (2008). *Nakazanie zhilishchem: zhilishchnaya politika v SSSR kak sredstvo upravleniya lyudmi (1917–1937)* [Dwelling restrictions as a punitive measure. Housing policy in the USSR as a mean of administration of people (1917–1937)]. Moskva, 303 p. [in Russian].
- Movchan, O.** (2007). Zhytlovo-pobutovi umovy robitnykiv ta komunalne obsluhovuvannia robitnykiv USSR. 1920-ti roky [Housing and living conditions of workers and municipal services rendered to them in Ukrainian Soviet Socialist Republic. The 1920s.]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of history of Ukraine. Facts, judgments and searches*, (17), 229–277. [in Ukrainian].
- Nedvizhimye imushchestva i zhilishchnye usloviya v gorodakh Ukraini (za dannimi Vsesoyuznoy gorodskoy perepisi 15 marta 1923 g.)** [Real estate and living conditions in towns of Ukraine (according to the data of the all-USSR urban population census of March 15, 1923)] (1924). Kharkov, 142 p. (Statistika Ukrainy. № 56). [in Russian].
- Orlov, I. B.** (2014). Sovetskoe zhilishchnoe khozyaystvo v 1920–1930-e gg.: mezhdru klassovoy liniy i samookupaemostyu [Soviet housing in the 1920s – 1930s: between the class policy line and self-repayment]. *Sovremennye problemy servisa i turizma – Modern problems of service and tourism*, (Vol. 8, T. 2), pp. 78–85. [in Russian].
- Otchet Podolskogo gubekonomsosveshchaniya Ukrainskomu ekonomicheskomu Sovetu, aprel-sentyabr 1922 g.** [Report of Podilla province economic Conference to the Economic Council of Ukraine, April – September 1922] (1922). Vinnitsa, 348 p. [in Russian].
- Trukhmanova, S.** (2016). *Sotsiokulturni ta politychni protsesy u mistakh Skhidnoho Podillia u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* [Socio-cultural and political processes in towns of Eastern Podillia in the 1920s – early 1930s.]. Vinnytsia, 236 p. [in Ukrainian].
- Ukraina. 1929** [Ukraine. 1929] (1929): statystychnyi shchorichnyk / TsSU USSR. Kharkiv, 400 p. [in Ukrainian].
- Zhilishchnyy zakon:** postanovlenie SNK USSR ot 1 noyab. 1921 g. [Housing legislation. Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian Soviet Socialist Republic dated November 1, 1921] (1921). *Sobranie uzakonenyi i rasporyazheniy raboche-krestyanskogo pravitelstva – Collection of legislative acts and regulations of the workers' and peasants' government*, 22, 641. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 21.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.05.2022 р.

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University

PhD. (History), Associate Professor

e-mail: pablokk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Podilia Village in 1944: Social and Economic Situation

Abstract. *The aim of the article is to analyze and characterize the social and economic processes in Vinnytsia region agriculture, which accompanied the Soviet regime restoration after the region was liberated from the German-Romanian occupation in 1944. The research methodology is based on a combination of general scientific principles of analysis, synthesis, generalization and special-historical principles of historical-criticism, historical-systematic and specific-problematic research, quantitative methods with the principles of historicism, systematics, and scientific verification. The scientific novelty of the work lies primarily in the fact that the author researched and analyzed new sources, critically examined Soviet party documents of the stated time and revealed the characteristics of the social and economic situation in the Podilia village after the restoration of Stalin's regime and collective farming. Conclusions.* *The restoration of the colonial communist Soviet regime in the Vinnytsia region did not improve the social and economic situation for the collective farm peasantry. On top of the material and human losses inflicted by the German-Romanian occupation and military operations of the warring parties, there was added a strict exploitative policy of state procurement, and forced relocation of the population to Crimea and Donbass, which further weakened Podilia village. Some aspects of the problem need further study and research of archival documents of the time.*

Key words: *Soviet regime, collective farm peasantry, procurement, mobilization, labor force, relocation, personnel, moods.*

Formulation of the problem. The publications devoted to Vinnytsia region agriculture in 1944 reveal mostly the material and human losses of the rural population in the Vinnytsia region caused by the Second World War. Much less attention is paid to the social and economic processes that accompanied the restoration of communist Soviet rule in the Vinnytsia region, and the conditions in which this took place.

Analysis of sources and recent publications. The state of agriculture in the Vinnytsia region in 1944 has not been the subject of a comprehensive study yet, although some issues have been partially discussed in the scientific literature. Thus, the peculiarities of postwar Ukraine development are analyzed in the works of M. Koval [Koval, M., 1990], O. Bazhan [Bazhan, O., 2005], V. Baran and V. Danylenko [Baran, V. K. & Danilenko, V. M., 1999]. The researchers V. Kononenko [Kononenko, V., 2005a] and O. Koliastruk [Koliastruk, O., 2012] partly characterized everyday life of Ukrainian peasants in the postwar period. Some aspects of tax policy for the collective farm peasantry is considered in the article by B. Romaniuk [Romaniuk, B., 2016]. O. Melnychuk and T. Melnychuk offered a thorough study of Podilia peasantry's everyday life in the period of late Stalinism on the material of a separate village [Melnychuk, O. & Melnychuk, T., 2020]. This paper uses the data obtained in the Vinnytsia region State Archives as the base source for research.

The purpose of the article is to analyze new archival sources to examine social and economic conditions of the Podilia collective farm village in 1944.

Main research. The Ukrainian National Liberation Revolution of 1917–1921, the New Economic Policy and repressions against nationally conscious Ukrainians in the 1920s, collectivization, the Holodomor-Genocide, political repressions against the Ukrainian peasantry, World War II – all these events took place in a very short period in history, within the lifespan of one generation – from 1929 to 1945. It is in this context, in our opinion, that the situation in the Ukrainian / Podilia village in the early postwar years should be considered: these years saw the resumption of the colonial policy towards Ukraine, introduced after the liquidation of the Ukrainian Peoples' Republic and the occupation of this territory by the Red Army in 1920–1921. In 1941–1944, the Soviet occupation regime was substituted by the German-Romanian, that had actually the same goal as the previous one: to pump out as many resources as possible. However, the Ukrainian peasants felt that it was easier to survive “under the Germans and the Romanians” than “under Stalin.” The main reason for this was clear: private property. Though very limited, private property in 1941–1944 still gave more chances for peasants to survive by working much of their time for themselves, which was considered a crime and was punishable under the Stalin regime.

With the liberation of the Vinnytsia region from the German-Romanian occupiers, the situation of the peasantry didn't change much. The village, which even before the German-Soviet war in 1941 was in a state of poverty in all respects, had to return to the old Stalinist collective farm rules that became even harsher due to the ongoing war which still required enormous resources.

The situation in the Vinnytsia region villages after the return of the Soviet regime is to some extent reflected in the "Concise economic reference of the Vinnytsia region", which contains general figures at the time of liberation and compares them with the pre-war years. Thus, the rural population of the region decreased by 478,483 thousand people compared to 1939. The number of state farms, in comparison with January 1, 1941, increased by 1 – from 43 to 44, and the number of collective farms decreased by 20 – from 1959 to 1939. The number of machine and tractor stations remained unchanged – 84. The number of collective farm households in the region increased slightly during the years of the German-Romanian occupation – from 463,766 to 490,629 [SAV&R, F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 1].

The above-mentioned document makes it possible to characterize certain aspects of the agriculture management in 1944. Thus, there was a sharp decline in yields in 1944 compared to 1940 (Table 1) [SAV&R, F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 1, 2]:

Name of culture	Yield 1940 (cents)	Yields 1944 (cents)
Winter rye	15.0	11.8
Winter wheat	15.6	12.3
Buckwheat	10.0	6.7
Millet	19.2	7.4
Spring barley	18.0	7.2
Oat	13.3	8.3
Corn	21.1	11.0
Sugar beet	172.3	111.4
Potato	87.3	85.3

Sowing areas were significantly reduced. If the 1940 harvest was grown on 1,816,887 hectares, in 1944 the figure was 1,397,147 hectares [SAV&R. F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 1]. This created extraordinary conditions in the Vinnytsia region, which threatened it with a humanitarian catastrophe, especially in the conditions of the war.

Official statistics also show a significant decrease in the number of livestock (Table 2) [SAV&R, F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 2]:

Livestock	January 1, 1941	After liberation from German-Romanian occupation
Cattle	625.055	315.840
Including cows	324.414	221.769
Pigs	511.670	80.119
Sheep and goats	251.946	108.649
Horses	268.543	125.783

The number of various kinds of collective and state farms which bred cattle and poultry decreased sharply: out of their total number of 7,933 as of January 1, 1941, by the time of region liberation there remained only 3,125 [SAV&R, F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 2].

Another important indicator for the agriculture characterization is the availability of machinery (Table 3) [SAV&R, F. P-136. Op. 21. Ref. 76. Arc. 2]:

Equipment, implements	01.01.1941	After liberation from German-Romanian occupation
Tractors of all brands	7.493	2.957
Combines	1.439	599
Trucks	4.169	26
Tractor / horse plows	5.244 / 56.549	2.242 / 28.946
Tractor / horse drills	2.646 / 8.798	1.171 / 4.388
Bundles	291	71
Reapers (various types)	9.564	3.122

Thus, even the small amount of equipment used by collective farmers before the German-Soviet war has decreased significantly, which, respectively, decreased labor productivity.

It is difficult to determine today the extent to which the official figures reflect the real situation in agriculture. For example, how did these indicators take into account or display the interests of the collective farms authorities, district and regional Soviet party leaders, individual services and departments?

In many cases, it is impossible to state with certainty the exact time this or that figure refers to, although the precise date is important for analyzing such situations. When was, for example, the number of rural population recorded – at the time of liberation from the German-Romanian occupation, or was the data collected later, after the mobilization of a significant number of men to the Red Army? The same applies to cattle, especially horses taken by the Red Army and, of course, cars and tractors. One way or another, the above data describe the very general state of agriculture in the Vinnytsia region in 1944.

As for the individual districts, the general conditions can be illustrated, in our opinion, on the example of Bar district, where the situation in April 1944 was as follows:

as of April 28, 1944, there were 64 collective farms in the district, with 46,763 residents. Of these, 18,017 were able-bodied, of which 2,440 were men, 13,094 – women, and 2,483 – adolescents. There were 2,953 horses in the collective farms, including 2,126 horses used for labor, and 283 cows, with 14 cows for labor. Other figures characterize the situation with the provision of machinery and agricultural equipment (Table 4) [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 3. Arc. 12]:

Title	Quantity
Carts	541
Seeders (grain / beet)	145 / 69
Reaper	109
Plows	1461
Threshing machines	41
Tractors	69

Of the total number of tractors, as is mentioned in the above document, only 20 were used for sowing, others were idle due to lack of fuel and oil.

The situation in other districts of the region was not better. Bratslav district, for example, showed the following indicators: there were 6,688 collective farms in the district. The population of 25,392 people included 12,038 able-bodied people: 2,419 men, 8,627 women, and 992 adolescents [SAV&R, F. R-1304. Op. 23. Ref. 7. Arc. 18].

On April 17 the machine-and-tractor stations (MTS) of the district comprised:

40 tractors, including 38 serviceable, 46 tractor plows, 17 cultivators, 21 tractor seeders, 6 combines, 29 threshers [SAV&R, F. R-1304. Op. 23. Ref. 7. Arc. 19].

At that time 38 collective farms of the district owned: serviceable horse plows – 400, cultivators – 121, iron harrows 217, wooden harrows – 506, grain seeders – 13, beet seeders – 6. There were 1224 working horses in collective farms, in population households – 225, oxen in collective farms – 86, in population households – 0, cows in collective farms – 0, population households – 1332 [SAV&R, F. R-1304. Op. 23. Ref. 7. Arc. 20].

Thus, in the spring of 1944, the material and technical support of collective farms was significantly worse than in the pre-war period, and the number of workers, especially men, decreased significantly.

Upon return, the Soviet authorities faced a serious problem: with the retreat of the Germans and the approach of the Red Army, in period without the authorities, the collective farmers plundered much of the property of the farm where they worked and used them in their households. The same happened in 1941, with the retreat of the Red Army. Then, the new German occupation authorities were compelled to use force to reclaim at least part of the “public” property. Everything repeated in 1944.

On April 13, 1944, the Executive Committee of the Bershada District Council stated that its resolution of March 22 “on the collection of looted inventory and property” was not carried out. In this regard, the head of the NKVD district department and the heads of village councils were obliged to organize the return of property by April 25, and for this purpose “to form village brigades that will check suspicious households and deliver the collected property to the District Executive Committee storehouses” [SAV&R, F. R-5073. Op. 2. Ref. 5. Arc. 16].

On April 5, 1944, the commandant of the town Bar and the head of the district military commissariat signed Order № 2. In particular, it said that the city's loyalists hid much trophy and domestic property in their households during the German occupation: “weapons, ammunition, medicines, uniforms, leather and leather goods, various spare parts for cars, implements, grain, flour, sugar, cereals, etc.”.

.....
The order required all property to be handed over to the city commandant's office within three days. "In case of non-surrender, the perpetrators will be arrested and subjected to wartime court" [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 8]. The very content of the document is contradictory: if citizens are loyal to the Soviet government, then why do they not want to voluntarily surrender the property they hid and have to be threatened by repressions?

On April 24, 1944, the Executive Committee of the Bar District Council passed a resolution obliging the director of the Yaltushkivsky Sugar Plant to take from the citizens of the district the cows that belonged to the state farms of the said plant before the war [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 17]. The resolution was accompanied by a list of "livestock users" that included 54 people [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 19]. And the decree of July 1, 1944 obliged the collective farmers who "used the collective farm property, implements, carts, plows, and other agricultural inventory and equipment that the collective farms urgently needed" to return them immediately for the community usage. Particular emphasis was placed on the return of horses, which, according to the Statute of the Agricultural Cooperative, collective farmers "had no right to use" [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 42].

Such measures of the authorities, in our opinion, significantly reduced peasants' interest in work: they were forced to give away cattle and property which they cared for and used during the German-Romanian occupation. In addition, this later led to mass deaths of livestock in collective and state farms: like in the pre-war period, it was the result of the indifference to public "socialist" property.

Over time, the Soviet regime coped with the task, although the seizure of equipment or food from the peasants in favor of collective farms was sometimes accompanied by repressive measures due to resistance from their new owners.

A necessary condition for the successful implementation of the regime's policy was the personnel, staff of the collective farm village. This, in particular, concerned the posts of the collective farms heads. The war continued, majority of the men from the villages were at the front or in evacuation, from where they were just beginning to return. Those who stayed "in the temporarily occupied territory" were not appointed to leadership posts due to distrust of them. So, there was little choice, and in some cases there was no choice at all. Therefore, it is obvious that sometimes random people were appointed the heads of collective farms. Add to this the following requirements for a candidate: first of all, he had to answer to the Communist Party and the state for the implementation of their procurement plans which were extremely difficult to fulfill in the extreme conditions of war. For this reason, far not everyone wanted to take on the responsibility for performing unrealistic tasks, and therefore in many cases the appointment to the post of the head of a collective farm was forced. Of course, collective farmers' meetings were held to carry out the appointment, but they were formal and had only one right: to approve the choice done by the district committee of the Communist Party.

Official data on the heads of collective farms in 1944 – information from 14 districts of the Vinnytsia region, as of January 1945, shows that of the 611 heads of collective farms only 6 people had higher education, 55 people had secondary and incomplete secondary education, 550 people – primary. Regarding the total length of service, the division was as follows: length of service up to one year – 411 people, from 1 to 3 years – 96 people, more than three years – 87 people. Of the total number of 618 heads of collective farms in 1944, 270 people did not change their posts, 223 people were replaced once, 87 people – twice, 26 people – three or more times. Among the reasons for dismissal were: failure to carry out the work – 176 people, abuse and embezzlement – 42 people. Naturally, there were relatively many war invalids among the heads of collective farms – 88 people. Of the 618 heads, only 14 were women. There were 47 members of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (VKP(b)) and candidates to membership (calculated by the author of the article) [SAV&R, F. P-136. Op.21. Ref. 118. Arc. 2–42].

The frequent change of heads of collective farms was primarily due to their non-compliance with the orders of the highest party and Soviet bodies. This was required of them in the first place. Why was the head of the collective farm removed? In 1944, during the war, there were more than enough reasons. For example, the head of the Manuilsky collective farm in the village of Bilashok, Pohrebyshche district, "did not pay due attention to necessity to increase the yield of sugar beet and to pest control; the collective farm failed to remove local fertilizers collected by collective farmers, as well as to dig up areas for new and old beets, to create a network of shallow ditches, to export the hens, to repair equipment for pest control / goose traps, flea traps, sprayers, did not start layering sugar beets. By the decision of the Executive Committee of the district council and the district committee of the Communist Party of Ukraine he was brought to trial [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 2. Arc. 7].

Immediately after the restoration of the Soviet collective farm system, there became apparent a problem that the regime found extremely difficult to solve and that significantly affected the implementation of state plans. Just like in the pre-war years, collective farmers used various pretexts not go to work and did not earn even the labor days' minimum. As a result, collective farms, having very few workers, especially men, and with the almost complete absence of labor cattle and

agricultural machinery, were unable to fulfill their tasks. The figures speak for themselves: in 1944, 252 thousand collective farmers, or 45 % of their total number, did not earn the minimum of labor days in the region [SAV&R, F. P-136. Op. 12. Ref. 169. Arc. 42]. In the Bratslav district, according to the resolution of the district council of workers' deputies of July 14, 1944, 11 out of 676 able-bodied men did not accomplish the minimum; the same is true about 980 out of 6552 women, and 131 out of 796 teenagers. In some collective farms the situation was worse: in the Dymytrov collective farm, 165 people, or 70 % of 235 able-bodied collective farmers did not earn the minimum of labor days; in the collective farm "Way of Ilyich", out of 156 collective farmers – 136 people (87 %) did not work their minimum; in the Kirov collective farm – 212 out of 267, in Shevchenko collective farm – 131 out of 160. What, from the government's point of view, were the reasons for such low labor discipline? "This happened due to the insufficient mass and political work carried out among the collective farmers, and due to the lack of measures taken against those collective farmers who did not earn the minimum of labor days." There was one more reason: the lack of nurseries. Local authorities were obliged to open them within 3 days... [SAV&R, F. R-1304. Op. 23. Ref. 4. Arc. 38].

In the village Malynka of Pohrebyshche district, the issue of labor discipline was discussed at a meeting of the collective farm board on October 2, 1944. The head of the collective farm in his speech noted the shortcomings of the sowing campaign and named the collective farmers' refusal to work as the main reason for the failure to fulfill the plans. Those who even came to work, came too late. On October 2, only 8 women showed up at work.

Collective farmer Fatkulin Horpina did not come to work and was fined by 5 labor days. The collective farmer Krasnoselska O. was fined 5 labor days "for failure to come to work with a cow in the harness."

They discussed "crimes and sabotage" of the collective farmer Anna Shvaiko, who systematically missed work, so the collective farm board decided to expel her from the collective farm [SAV&R, F. R-4146. Op. 1. Ref. 7. Arc. 20].

The issue of saboteurs was discussed the same day at the general meeting of collective farmers. The head of the collective farm noted that a certain number of collective farmers "still did not understand the importance of sowing. They did not bring the cows to work in the harness and refused to work for the collective farm." The head of the village council said that labor discipline helps the victories of the Red Army. He also stressed "the importance of the loan, the military tax, which the collective farmers did not want to understand. All taxes... had to be paid to the state as soon as possible" [SAV&R, F. R-4146. Op. 1. Ref. 7. Arc. 21].

Obviously the problems with labor discipline and not only these ones, were not solved in the above-mentioned collective farm. On December 25, 1944, the head of the collective farm said at the collective farmers meeting that "they were poorly prepared for the new year, namely: all spring wheat was still unthreshed lying in the field together with 2 stacks of winter crops. A number of collective farmers do not understand the importance of this issue and they do not thresh the wheat." The head noted that the plans for state supplies of bread were fulfilled. Unthreshed bread was left "for sowing and as labor days pay. All that had to be done was to thresh it. But if the collective farmers were indifferent to this, they committed this crime against themselves" [SAV&R, F. R-4146. Op. 1. Ref. 7. Arc. 40]. An interesting situation: collective farmers do not want to receive bread for the labor day... Either they were sure that the bread would be taken away from them, or the labor day pay was so low that it made no sense to make an effort to thresh. The document does not answer this question. One thing is clear: the collective farmers were in no way interested in the results of their work on the collective farm.

In addition to the above mentioned problems, there was another one, which, in our opinion, also affected the social and economic situation in the villages of the Vinnytsia region and concerned Ukraine as a whole. The point is – the resumed mobilization of labor forces to go to Donbas in order to rebuild mines and work there, which evidenced the return of Stalin's pre-war rules in the full. Given the catastrophic shortage of labor on collective farms and young people's reluctance to go to Donbas, which was notorious for its high mortality rate among miners, it was extremely difficult to follow the orders of Soviet and communist party authorities. In fact, such forced mobilizations were little different from the forced deportation of Ukrainians to Germany during World War II. Except that the slogans under which it was done.

Following the government's decisions, on June 13, 1944, the Executive Committee of the Pohrebyshche District Council of Workers' Deputies passed a resolution on the recruitment of labor, which, in particular, spoke of "disruption the labor mobilization to the Donbas coal industry in the villages: Yunashki, Svytyntsi, Krupoderyntsi." In the war circumstances, the conclusions were made appropriately: for the disruption of mobilization, the head of the village council of Yunashki was dismissed and brought to trial; the head of the collective farm in Svytynets village was brought to trial for refusing to send his daughter to Donbas, which resulted in failure of mobilization in the village of Svytyntsi... "; the head of the Krupoderynets village council was severely reprimanded "for incomplete

.....
execution of mobilization orders". The resolution warned all heads of village councils of the district about "severe measures of punishment in accordance with the laws of war" for the failure of mobilization plans [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 2. Arc. 14].

But the recruitment to Donbas mines in the villages of Pohrebyshche district didn't improve. On June 24, 1944, the Pohrebyshche District Council of Workers' Deputies responded with a new resolution. This time the defendants were the heads of collective farms of 6 villages of Pohrebyshche district who did not fulfill the mobilization plans, as a result of which "the wagons at Rzhevuska station were delayed for the total of 146 hours." For the idle stay of wagons, the heads of collective farms were fined 230 rubles each [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 2. Arc. 34].

A similar situation with the Donbas labor mobilization developed in the Bar district. On August 15, the executive committee of the district council decided to mobilize 150 able-bodied people to work in the Dzerzhynsk-Coal Association: men aged 16-55 and women aged 16-50. The work had to be carried out within three days [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 2. Arc. 32].

Local authorities faced a dilemma: on the one hand, it was necessary to follow the orders of higher authorities. On the other hand, the collective farms lost their manpower, which was already scarce. This was stated in the Resolution of the Vinnytsia Regional Council of Workers' Deputies of September 10, 1944, which indicated extremely unsatisfactory implementation of party and government orders to mobilize labor for the reconstruction of mines in Donbas: by September 5, only 1,300 people were actually sent instead of 8,900 people as demanded [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 29]. Due to the reluctance to lose the labor force, which was extremely necessary in agriculture, local authorities embarked on the path of "improper mobilization": they included in the lists those persons who could not be sent to Donbas due to physical problems, age and family reasons. These were underage boys and girls, the disabled, people who supported disabled mothers or young children... [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 29]. There was another problem: few people wanted to go to Donbas voluntarily, and the mobilization to the mines often resembled being sent to work in Germany during World War II. Therefore, the mentioned resolution obliged the heads of executive committees of district councils and mobilization officials to "strictly ensure that materials on the persons who evaded mobilization were processed timely and were handed over to district prosecutors for bringing them to justice" [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 30].

Stalin's national policy of genocide against the Crimean Tatar population in May 1944 caused one more problem – the new settlements on the peninsula. The Vinnytsia region also took part in this process, despite a significant reduction in the region's population as a result of the war.

In pursuance of the State Defense Committee resolution of August 12, 1944 and the resolution of the Central Committee and All-Ukrainian Central Executive Committee of August 19, 1944 on the relocation of collective farmers to the Crimea, Vinnytsia region Council of deputies and workers and the bureau of the regional committee of the Communist Party of Ukraine issued resolution № 59 under the seal "Top Secret" on August 22, 1944. It provided for the relocation of 600 farms (1,800 collective farmers) from the Vinnytsia region to the Kuibyshev district of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic by October 1, 1944. Among the relocated: heads of collective farms – 8 people, heads of village councils – 7 people, teachers – 7 people, combine harvesters – 3 people, tractor drivers – 9 people, 2 agronomists and 1 zootechnician. The resolution stated that it was necessary to relocate "...conscientious and hard-working collective farmers, especially those familiar with gardening, viticulture and tobacco growing". There had to be at least 1 able-bodied person in each relocated family [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 12].

To encourage the relocation of collective farmers who agreed to move to the Crimea, all their debts were written off from state procurement, and in the new settlements they were exempted from all taxes and mandatory state procurement in 1944/1945 [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 14]. In addition, in order to prevent or complicate the flight of migrants from the Crimea, paragraph 17 of the Resolution stated: "The houses and yard buildings received by the collective farmers-migrants cannot be sold or let on rent. They become their personal property only after 5 years of continuous work on the collective farm" [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 15].

Paragraph 15 of the decree recalls the orders of the Bolshevik regime during the dekulakization and the Nazi policy on the property of the Jewish population during World War II: "Families of the collective farmers-migrants receive houses with the yard buildings and households. They are given ... agricultural implements and household items that previously belonged to specially relocated individuals" [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 15]. Now it concerned the property of the Crimean Tatar people, who were declared "enemies of the people" and who now suffered of genocide.

The relocation plan was announced in every district which was to provide the appropriate number of collective farmers. From the Bar district, for example, it was necessary to relocate 25 families of collective farmers to the Crimea by September 17, 1944 consisting of 75 people, one head of the collective farm, tractor driver and agronomist [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 74; Ref. 3. Arc. 22]. By September 9, 1944, 25 farms were relocated in the number of 83 people, including: able-

bodied – 56 people, children under 14–25 people, the elderly – 2 people [SAV&R, that the board of collective farms sent honest collective farmers to the Crimea. At least from the point of view of common sense and the interests of the collective farm, the very loss of even a small part of the workers was highly undesirable.

The Vinnytsia region also lost its working population as a result of the implementation of the state policy on labor resources. Thus, the Resolution of the Executive Committee of Vinnytsia Regional Council of September 18, 1944 obliged to “carry out the conscription / mobilization of the youth” into craft, railway schools and factory training schools in the amount of 4555 people. The document provided for the mobilization of primarily urban youth, not employed in production and training, aged 15-18. In case the plan was not be accomplished, it was considered appropriate to mobilize some categories of pupils [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 6. Arc. 31].

Stalin regime's policy on liberated territories was largely dictated by the war, which required large resources and, according to the authorities, the Vinnytsia region had and could offer them to the state.

The first settlements of the Vinnytsia region were liberated from the German occupants in late 1943, and on February 7, 1944 the Soviet People's Commissar of the USSR approved a plan for provision and purchasing of bread harvested in 1943 in 6 districts of the region, whose names are not specified in the document: the plan required to collect 765 thousand poods of bread into the bread fund of the Red Army, and 250 thousand poods – to public procurement [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 1. Arc. 1].

It is difficult to say how reasonable and realistic such tasks were. The experience of state procurement plans in the 1930s shows that in many cases the planned figures were not economically justified, but pursued political interests or were generated by the Stalin government's own considerations about the availability of bread in collective farms or individuals. On the other hand, it is unlikely that the returning communist authorities knew about the amount of grain harvested in 1943 during the German-Romanian occupation and the scale of their procurement. Let us assume that it was not less than in the 1930s, under the Stalin regime, and therefore the Podilia peasants probably had a minimum that allowed them to live to a new harvest at best. Thus, the situation after the liberation by the Red Army was critical for the villagers in terms of physical survival. It is unlikely that the Stalin regime assumed that the German-Romanian occupiers did not plunder the population of the Vinnytsia region, and that the peasants had enough bread to share with the Soviet state. The issue needs further study for a more detailed reconstruction of the situation, although the documents found to date suggest that at the time of liberation at least some villages had some grain stocks.

In our opinion, it's interesting to look at the official statistics of collective farms in the Pohrebyshche district, which was liberated in late 1943 and early 1944. It shows that in the first days after the arrival of the Red Army a significant number of farms had oats, peas, barley, millet, buckwheat. Moreover, it was about tens or even hundreds of centners of grain left over from the harvest of 1943. Yes, the village Popivtsi had: potatoes – 520 centners, oats – 102 centners, peas – 189 centners, barley – 280 centners, millet – 198 centners, buckwheat – 84 centners. [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 4. Arc. 21]. In the barn of Kuryanka village in early January 1944 there were stored 102 centners of oats, 121 centners of peas, 207 centners of barley, 15 centners of millet, 42 centners of buckwheat. In addition, in their procurement point there was grain of other collective farms: oats – 150 centners, millet – 230 centners, buckwheat – 85 centners, peas – 226 centners. [SAV&R, R. 2002. Op. 13. Ref. 4. Arc. 17]. The situation was similar in other farms. For some reason, there are no reports of wheat or rye in the reports. Probably, the bread was taken away by the German occupiers.

According to the documents, there was a certain amount of cattle in all collective farms of Pohrebyshche district. In the already mentioned Popivtsi they had 70 horses, of which – 13 young animals, 24 oxen, 6 sows [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 4. Arc. 20]. The village of Borshchahivka reported 65 horses, 12 of them – young animals, 33 oxen, 29 sows. In addition, the collective farm had 20 carts and grabbers [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 4. Arc. 22]. The collective farm in the village of Kuryantsi had 98 horses at its disposal, 21 of them were young animals, 16 oxen, 18 sows, 20 carts and grabbers [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 4. Arc. 23]. Thus, in general, the villages of the district at the time of liberation from the German occupiers had certain stocks of grain for food and seeds, livestock and implements of various qualities for management and sowing and harvesting campaigns.

In response to the already mentioned order of the USSR People's Commissar of February 7, 1944, the Pohrebyshche District Council of Workers' Deputies on February 27, 1944 adopted a resolution “On the plan of bread procurement and purchase from the 1943 harvest in Pogrebyshche district.” The decision provided for the delivery of 3,600 tons of grain to the Red Army Fund and 1,195 tons – to public procurement [SAV&R, F. R-2002. Op. 13. Ref. 2. Arc. 3].

On April 18, 1944, the Soviet People's Commissar of the USSR adopted another resolution on the plan for the purchase and procurement of bread, which also applied to the Vinnytsia region. The state was to procure and purchase 3,972,000 poods of bread in the newly liberated districts of the

Vinnitsia region. In total, the plan for the purchase and procurement of bread from the harvest of 1943 reached the figure of 4,987 thousand poods [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 1. Arc. 4].

Thus, the agriculture of the Vinnitsia region immediately after the liberation began to implement state procurement plans, which, in our opinion, were not justified in terms of the reality of their implementation. This is confirmed by numerous documents of the time about the failure to fulfill the grain harvesting plans. The problem was complicated by the fact that together with the harvesting campaign, people had to collect seed material for sowing. In both cases, the plans were implemented at the expense of the harvest of individual farms of collective farmers, who, in addition to being physically unable to perform the tasks assigned to them, did not want to give grain to the state.

The task of our study is not a detailed analysis of the sowing campaign. In general, despite the catastrophic lack of machinery, seed, people, the Vinnitsia region managed the sowing.

When the harvest time came, the collective farms faced the shortage of manpower. This initiated the appearance of such resolutions as "On the mobilization of urban, rural population for agricultural work in collective and state farms" which was adopted on July 18, 1944 by the Executive Committee of the Bar District Council of Workers' Deputies. It required the mobilization of all men aged 14–55 and women aged 14–50 for agricultural work. Exceptions were women with infants and those who had children under the age of 8 [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 55]. Without the involvement of additional labor under the conditions prevailing in 1944, it was impossible to gather crops. Let's note, that harvesting is a process that takes almost six months: from July to October–November. From the point of view of the physical strength of the people and cattle employed in this work, in the complete absence of technology, the harvesting was much delayed.

The result of untimely harvesting was the loss of its significant part: overripe grain fell from spikelets to the ground and rotted, sugar beets lost their sugar content as a result of frosts, and some of them was left in the field unharvested. In general, Soviet-era agriculture suffered heavy losses in harvesting and storage due to poor quality of work and lack of interest in a result.

The unsatisfactory state of harvesting in the Vinnitsia region worried the top Soviet leadership of Ukraine. In early August 1944, the head of the Council of People's Commissars M. Khrushchev sent a telegram to the leaders of the region about the shortcomings identified during the inspection during the harvest. In particular, the head of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR noted that some collective farms showed significant losses of bread: in the collective farm named after 8 March of Tulchynsky district, in the harvesting areas up to 25 spikelets of crops were found per square meter [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 11]. In some cases, the accounting of grain threshing by combine harvesters and threshers and its protection were poorly organized. A lot of grain remained in the chaff and straw. "This shows that some Soviet and party leaders and employees of land institutions and machine-tractor station lost their sense of responsibility for combating crop losses" [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 11].

Then the head of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR gave recommendations on what local party and Soviet leaders should do to ensure that the collective farmers gather the harvest properly: 1. Within five days, check the condition of the areas where the harvest was gathered and re-harvest the spikelets. Establish control over the quality of the work done; 2. "Organize the manual mowing of the areas missed by mowing machines, raking of the spikelets in all areas with a horse and hand rake, manual collection of spikelets, involving pupils in this work"; 3. Prepare places for threshing in all collective farms "and to tamp them down well so that every day after the end of the threshing machine work it would be possible to sweep and collect grain residues, to organize accurate weighing and accounting of grain near threshers and combines"; 4. "To ensure field brigades foremen's obligatory daily reception of the collected plots from the collective farmers and the reception of these areas by the heads of the collective farms from the foremen" [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 11].

This is what the head of the Ukrainian government was doing: he was teaching the peasants how to harvest in order to save every kilogram, every spikelet. How could collective farmers know how to work on the land? The help of the party and the Soviet state in this respect, as in all the others, was not only necessary – it kind of saved the state from incompetent peasants...

N. Khrushchev was a few days ahead of Stalin. On August 24, 1944, a telegram was sent to D. Korotchenko and N. Khrushchev, signed by the Chairman of the USSR People's Commissar I. Stalin and G. Malenkov (he headed the Committee at the USSR Council of People's Commissars for the Restoration of the National Economy in the Areas Liberated from Fascist Occupation) which determined the policy of harvesting in 1944 in Ukraine. In particular, it said that "all talks and requests to reduce the plan should be stopped immediately, all anti-procurement sentiments should be restrained, because they disrupt grain supplies and thus undermine the country's defense capabilities. [...] We cannot tolerate such rotten considerations." The text of the telegram spoke about the personal responsibility of the first secretaries of regional committees, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, chairmen of regional executive committees and the People's Commissar of the

Republic “for the full implementation of the state plan of grain procurement.” The last phrase of the telegram was very specific: “The Central Committee of the Communist Party and the Soviet People’s Commissar of the USSR warn that leaders who do not fulfill the grain procurement plan and indulge the saboteurs will be blacklisted publicly in press, dismissed from their posts and severely punished by being brought to justice in court in accordance with the laws of war” [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 21]. The tone of the telegram showed no doubt: the leader even remembered the black boards, infamous in 1932–1933.

It is noteworthy that, as before, the party Soviet document did not say a word about those who actually grew bread: what did they get from the harvest?

The above-mentioned documents called for a natural reaction from the Vinnytsia region leadership. On September 8, 1944, a letter was sent to the districts of the region, signed by the leaders of the regional party organization and the regional executive committee. The preamble to the letter stated that the collective and state farms of the region hand over the bread to the state very slowly, “and the district committees of the CP(b)U, the district executive committees do not pay enough attention to this anti-state practice.” Bread threshing is extremely slow. By September 5, only 42.2 % of bread was threshed in the region, and in some districts this figure was even lower: in Plyskiv district – 26.4 %, in Monastyrshchensk district – 24.3 %, in Teplyk district – 25 %, in Bershad – 29.3 %. Large losses of grain occur during threshing and export of grain. There takes place “squandering and theft.”

Delays in receiving grain at procurement points. There are facts when collective farms violate the law on grain supplies, spending more than 15 % of the harvest on their needs. Some heads of collective farms spend bread “on household needs” and fail to fulfill of bread delivery plans. The regional committee of the Communist Party (of bolsheviks) explained this disgraceful situation “only by the fact that the secretaries of the district committees of the party, the chairmen of the district executive committees, follow and agree with the saboteurs, instead of bringing them to the strictest responsibility.” The regional party committee regarded the situation as “direct sabotage” and warned the district leadership about taking the most serious responsibility for failure to perform “important state tasks” [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 28].

Did the situation with grain supplies change for the better after such a stern warning from the district party and Soviet authorities? Here’s information of the authorized regional committee official of the CP(b)U in Tulchyn district dated October 7, 1944. According to this official, on October 7 the plan of delivery of grain to the state was fulfilled by the district by 70 %. The Commissioner saw the main reason for non-compliance in the “lack of unity in the leadership of the Council of CP(b)U”. What did it mean? “The so-called bush commissioners appointed in collective farms, such as secretaries of the district committee, chairman of the executive committee, head of the NKGB, district military committee and others, instead of practical help in the organization of labor discipline in collective farms were engaged in small raids to the collective farms and from early spring and till now seldom visited the collective farms, restricted their work to giving correct political instructions but did not organize collective farmers to solve the main task [-] of grain delivery to the state” [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 49]. One of the negative results – a significant part of collective farms had grain that wasn’t accounted, which, therefore, did not fall under the state’s supply of grain.

Another significant shortcoming, according to the commissioner, is the lack of educational work with the of collective farms’ and village councils’ authorities: “no work to improve the ideological and political level of management by the district committee was ever carried out”. Therefore, it is not surprising that the organization of labor in the vast majority of collective farms “is at a very low level.” Evidence of this is, for example, the fact that in the collective farm named after 8 March, 50 % of collective farmers earned after the liberation from Romanian occupation only up to 30 labor days. Besides, in almost half of the collective farms of the district “traction force was not in common property yet, and even if it was, the bolshevik order wasn’t established in the use of this force yet” [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 50]. In our opinion, the establishment of the “bolshevik order” soon led to a sharp decline in the number of horses on collective farms: if the farmers (during the Romanian occupation) owned horses as private property and took care of them, with the return of socialist management principles they returned to the indifference to public property.

The letter also stated that the heads of collective farms are reluctant to start harvesting corn, and the district committee of the party and the district executive committee did not break this negative trend. The district also lags behind in winter sowing, “solely due to poor organization of work among collective farmers and poor work of machine-tractor station.” However, it is said that to improve work of Tulchyn machine-tractor station they must be provided with “spare parts” and measures should be taken “to establish labor discipline among tractor drivers” [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 50].

The author of the report also stated that “the prospects of the district for the spring of 1945 are very sad as most collective farms will not have sowing material in the full...”

.....
How to fix the situation? The commissioner of the regional committee of the CP(b)U offered to take part of the grain for sowing from collective farmers who grew bread on their homesteads. It is obvious that the harvest was considerable, because during the Romanian occupation some peasants significantly expanded their sowing areas, thus violating the Statute of the Agricultural Artel, and now the state had the right to take away this grain... [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 50]. This is what the government would soon do.

In addition to direct forceful methods to help and promote harvest, various forms of party Soviet institutions' work included different campaigns conducted under the relevant slogans of the time. According to the government, they had to bring positive results.

On September 7, 1944, a letter was distributed in the region, signed by Isay, Secretary of the CP(b)U Regional Committee, and Ryabukhin, Commissioner of the People's Commissariat of Procurement in the Vinnytsia region, proposing "to help the front and the Red Army and to improve the situation with the supply of industrial centers by holding in the period from September 8 to October 8, a month of procurement of livestock products and carrying out the following specific tasks." Each district received target figures for meat, milk, eggs and wool, which had to be met as part of the annual mandatory delivery plan. Our attention was drawn to the point which demanded "to organize the mass surrender by collective farms, collective farmers, workers and employees and individuals, of the livestock and poultry in advance at the expense of meat supplies in 1945." [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 27]. Given the desire of some local leaders to "fulfill and overfulfill", such a requirement for the farmers could mean forced additional meat deliveries to the detriment of their families.

The Vinnytsia region, in addition to all the above mentioned types of food, was also a supplier of vegetables. In particular, the resolution of the Executive Committee of the Vinnytsia Regional Council of Workers' Deputies of September 30, 1944 approved a plan for the receipt and use of vegetables from the 1944 harvest. Among other things, it provided for the supply of the Red Army in the amount of 32,901 tons, for trade and catering – 2920 tons, export to Moscow – 1050 tons. The plan also provided for the processing and preservation of vegetables. Within the next 5 days, it was to be brought to the attention of those who were to carry it out [SAV&R, F. R-5091. Op. 2. Ref. 1. Arc. 81].

Interesting, in our opinion, is the information about the supply of vegetables to Moscow in terms of war. Vinnytsia region was liberated from the German-Romanian occupiers just a few months before. It suffered significant material destruction, huge human losses – this was confirmed by the Stalinist regime, which restored its power. But Moscow immediately returned to the previous, colonial policy (in the 1930's the practice of providing Russian cities with food from Vinnytsia region was carried out even in 1932–1933). Until recently occupied by the Germans and Romanians Vinnytsia region, immediately after the "liberation" began working for the previous occupiers, who did not quite take into account the interests of the people of the region.

Among the forms of "stimulating" the implementation of procurement plans were various prohibitions. In particular, as was often the case in the pre-war years, a lot of prohibitions applied to trade. Thus, on August 2, 1944, the Bershad District Executive Committee adopted a resolution banning trade of grain, flour, oil-producing plants until the full implementation of state supplies [SAV&R, F. R-5073. Op. 2. Ref. 5. Arc. 167a]. Among other things, sale of food gave the peasants the opportunity to get the money needed to pay taxes: labor days, earned in the collective farm, were not paid at all, or the money was not enough. Now the collective farmers were in an even worse situation.

The last discovered document of national importance, dated 1944, concerning the procurement and supply of food by the Vinnytsia region, was the resolution of the Soviet People's Commissar of the USSR № 1653 "On the delivery of bread to Sverdlovsk and Chelyabinsk regions", which included Vinnytsia region: it was obliged to send to the Sverdlovsk region 10 thousand tons of bread in order to ensure "uninterrupted supply of bread to the population" in January-March 1945 [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 1. Arc. 48].

Characterizing the state of agriculture in Vinnytsia, we should pay attention to another important, in our opinion, aspect that helps to estimate effectiveness of the collective farm management system. As is a well-known fact, not a single important issue, whichever aspect of life it concerned, in the Soviet period could be resolved without the opinion of the communist party. This also applied to the functioning of collective farms. With the liquidation of the private ownership in the village, the collective farmers lived and worked from the beginning of the establishment of the collective farm system in strict correspondence with the party guidelines. An example of such leadership is a letter signed by the secretary of the regional committee Mishchenko that accompanied a copy of the resolution of the Central Committee of the CPSU(b), which, in our opinion, deserves publication: "To the secretary of the district committee of the party. The regional committee of the party sends you a copy of the resolution of the Central Committee of the CPSU(b) of October 4, 1944 "On the unsatisfactory plowing in collective and state farms."

Attaching great importance to the issue of plowing as the best guarantee for timely spring sowing and high yields in 1945, the Party Regional Committee draws your attention to this question

and demands to organize plowing and to unconditionally provide accomplishment of the plowing plan in your area, being guided thus by the decision of regional executive committee and the regional committee of the CP(b)U of September 27, 1944 "On the plowing and the plan of deep plowing for sugar beet sowing in the collective farms of the region in 1945" [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 51].

Thus, plowing the land without a party decision was impossible and even dangerous, because self-government could be regarded as sabotage and punished according to the party and state decisions.

Another example. At the end of 1944, the regional party committee and the regional executive committee prepared a letter addressed to each head of the village council in the Vinnytsia region, reminding them of the need to fulfill their obligations to the state, and the first one was: "Immediately check the state of supply of bread, potatoes, vegetables, meat, milk and other products to the state by the collective farms of your village council. Mobilize the attention of all Soviet and collective farm assets, raise all the resources and opportunities of your village and in the nearest future complete the fulfillment of all obligations of your village to the state" [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 25]. Then followed the reminder about the end of the gathering of sugar beets and potatoes from the fields and ensuring the supply of raw materials to the country's industry, about the "great obligation to the state coal industry to provide mines with manpower, scaffolding, to provide rail transport and enterprises with firewood." The next task inscribed to increase the number of collective farm herds by removing young animals from contracting and ensuring their proper stay on farms. (Note that this decision very quickly led to a reduction in livestock due to lack of food, poor care, disease, etc., but the state plan to increase the collective farm herd had to be implemented...). And this despite the fact that the appeal stated that "... it is necessary to prepare and insulate [...] the premises, to establish proper care for young animals in order to fully preserve all young animals and help them survive winter in good, well-fed condition." [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 25].

As for the sowing campaign of 1944–1945, the Communist Party and the Soviet state took care of this as well. They advised to organize a "thorough inspection of the availability of seeds for the entire planned sowing area for each collective farm. The seeds have to be cleaned, exchanged and purchased. Examine all agricultural equipment, organize its repair and manufacture of the new one. Organize proper care for working cattle in winter, so that they survived winter well-fed and in full efficiency" [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 5. Arc. 25]. It seems that without a reminder from the Communist Party, the peasants may not have known that seeds were needed for sowing, and cattle needed to be fed...

It is noteworthy that not a single of such documents had a word about the state's obligations to the peasantry, about the interests of those who kept the army, fed millions of workers in industrial centers and city dwellers, and sent food to Moscow...

The assessment of the agriculture development in Vinnytsia region in 1944 was given by the collective farmers themselves, whose statements show a deep understanding of the situation: "Life in our collective farm has never been like this. Horses are skinny, there is no food for them, except rye straw, half of them have already died. The carts are all broken and there's no one to repair them" (December 1944, Nemyriv district, Sypachky village); «...complete mismanagement/arnachy in the collective farm. Everything is ruined and no one is concerned with putting the collective farm in order. The bread from the collective farm didn't come. The horses were all infected, almost all of them were shot. There are three horses left for the whole collective farm. Calves get sick, several of them have to be slaughtered every day..." (January 1945, Kryzhopil district, Kryzhopil village); "... the collective farm distributes horses, and they die because there is nothing to feed them on. Two-three horses die every day. Ten horses were given to our brigade, but no one wants to take them" (January 1945, Voronovysia district, Volovodivka village); "The situation is so shameful in our collective farm that you can't imagine. Spring is coming, there are no seeds, no traction forces. There were 27 horses, 9 cows in the collective farm, but only 20 horses and 3 cows remained. They die because of the lack of food. Seeds for sowing are collected from collective farmers" (Chechelnytskyi district); "It's already March, sowing is coming soon, and there are no seeds or horses in our collective farm. There were 12 horses in our brigade, and only two remained, the others died. The governors don't do anything. We are all doomed to grief and famine" (Tomashpil district); "Spring is approaching, fields need to be sown, and there are no seeds to sow in the collective farm. Almost half of the village is currently starving, and authorities demand seeds for sowing from them. Almost all the horses are dead, only two pairs remained" (Obodov district); "There are no seeds for sowing in the collective farm, there is no traction force, I do not know what we will do in the spring with such leaders" (Monastyryshchensk district) [SAV&R, F. P-136. Op. 13. Ref. 25. Arc. 23, 26, 27, 63]. Thus, the peasants noted the complete inability of local authorities to establish proper functioning of collective farms. In addition, analyzing the economic situation in the collective farms, the peasants concluded and foresaw the inevitable famine that occurred in some villages in early 1945.

Conclusions. The consequences of German-Soviet war and German-Romanian occupation significantly worsened the social and economic situation in the Vinnytsia district. Significant human casualties and decrease in the population of the region, destruction of the already weak material and technical base of collective farms were the consequences of the management of the new occupants. 1944 was characterized by a significant reduction in livestock, especially cows and horses, which could to some extent replace the technique. The personnel support of collective farms was unsatisfactory.

At the same time, the return of Soviet power and the Stalin order was accompanied by a rapid resumption of procurement policies, which increased significantly.

The lack of material interest in the results of work in the collective farm led to low labor discipline, refusal to work.

In 1944, Vinnytsia region was an important supplier of food to the army, large industrial centers and Moscow. Stalin's government used the inhabitants of the Vinnytsia region as "labor reserves", as evidenced by the mobilization of young people to Donbas mines, the relocation of Podilia peasants to the Crimea. The central government of the Soviet state and the leadership of the bolshevik party were not concerned with a significant reduction in the number of workers in collective farms.

The social and economic situation in the region was characterized and assessed by collective farmers in late 1944 – early 1945. Emphasizing the inability of various levels of government to establish effective collective farms work, the peasants foresaw a new famine. Thus, the foundations of the Holodomor of 1946–1947 were laid in 1944 by the social and economic policy of the Stalin regime.

Gratitude. Sincere gratitude to the staff of State Archives of Vinnytsia and the region for help with the research materials, and to members of the editorial board of the journal – for constructive advice during the preparation of the article for publication.

Financing. The author did not receive financial support for the research and publication of this paper.

References:

- Baran, V. K. & Danylenko, V. M.** (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)* [Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946-1980)]. K.: Vydavnychiy dim «Alternatyva», 304 s. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2005). Osoblyvosti vidbudovchoho periodu v Ukrainskii RSR u druhii polovyni 40-kh – na pochatku 50-kh rokiv XX st. [Features of the reconstruction period in the Ukrainian SSR in the second half of the 40's – early 50's of the twentieth century]. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu Kyievo-Mohylianska akademiia – Scientific notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*. T. 41. 20–29. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. M.** (2005). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945–1955 rr.) [Everyday life of Ukrainian peasants in the postwar period (1945-1955)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*. Vyp. 9. 3–18. [in Ukrainian].
- DAViO [SAV&R]** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A.** (2012). Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho suspilstva u pershi povoienni roky (1944–1947) [Everyday life of Ukrainian society in the first postwar years (1944–1947)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 20. 131–136. [in Ukrainian].
- Kononenko, V. V.** (2005a). Stanovyshche ukrainskoho selianstva u povoiennyi period (1945–1947 rr.) [The situation of the Ukrainian peasantry in the postwar period (1945–1947)]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*. vyp. 9. 234–236. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. & Melnychuk T.** (2020). Povsiakdenne zhyttia kolhospnoho selianstva Podillia u povoiennyi period (1944–1953) (na materialakh kolhospu «Chervonyi promin» s. Melnykivtsi) [The daily life of the collective farm of Podillya in the postwar period (1944–1953) (on the materials of the collective farm "Red ray" of Melnykivtsi)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 32. 52–63. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>. [in Ukrainian].
- Romaniuk, B.** Osoblyvosti derzhavnoi podatkovoi polityky dlia kolhospnoho selianstva v pershi povoienni roky [Features of the state tax policy for the collective farm peasantry in the first postwar years]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 24. 105–108. [in Ukrainian].

Паєло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент

Подільське село у 1944 р.: соціально-економічне становище

Анотація. Метою статті є аналіз і характеристика соціально-економічних процесів у сільському господарстві Вінниччини, що супроводжували відновлення радянського режиму після звільнення області у 1944 р. від німецько-румунських окупантів. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів аналізу, синтезу, узагальнення та спеціально-історичних – історико-критичного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає передусім у тому, що автор на основі дослідження та аналізу нових джерел, критичного осмислення партійно-радянських документів тієї доби розкрив характерні риси соціально-економічної ситуації, що склалась у подільському селі з відновленням сталінського режиму та колективного господарювання. **Висновки.** Відновлення колоніального комуністичного радянського режиму на Вінниччині не змінило на краще соціально-економічну ситуацію для колгоспного селянства. До матеріальних та людських втрат, нанесених німецько-румунськими окупантами, військовими операціями ворогуючих сторін, додалася жорстка визискувальна політика державних заготівель, примусових переселень населення до Криму та на Донбас, яка ще більше знесилила подільське село. Окремі аспекти проблеми потребують подальшого вивчення шляхом досліджень архівних документів того часу.

Ключові слова: радянський режим, колгоспне селянство, заготівлі, мобілізація, робоча сила, переселення, кадри, настрої.

Джерела та література:

- Бажан, О.** (2005). Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету Києво-Могилянська академія*. Т. 41. 20–29.
- Баран, В. К. & Даниленко, В. М.** (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)*. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 304 с.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Даниленко, В. М.** (2005). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1955 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 9. 3–18.
- Коляструк, О. А.** (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944–1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 20*. 131–136.
- Кононенко, В. В.** (2005а). Становище українського селянства у повоєнний період (1945–1947 рр.). *Український селянин*, вип. 9. 234–236.
- Мельничук, О. & Мельничук Т.** (2020). Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944–1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 32*. 52–63. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>.
- Романюк, Б.** Особливості державної податкової політики для колгоспного селянства в перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24*. 105–108.

Статтю надіслано до редколегії 14.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.05.2022 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 378.091.12(47+57)"1921/1929":364.65

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-116-123>

Катерина Діденко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, викладач (Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8406-173X>

e-mail: k.didenko@udpu.edu.ua

Соціально-побутові умови та продовольче забезпечення науково-педагогічних працівників СРСР у 20-х рр. ХХ століття

Анотація. У статті розглянуто один із актуальних напрямів в історичних студіях щодо особливостей соціально-побутових умов та продовольчого забезпечення науково-педагогічних працівників СРСР у 20–30-х рр. ХХ століття. **Мета роботи** полягає у висвітленні діяльності російських центральних та місцевих органів влади з покращення соціально-побутового, матеріального та житлового забезпечення наукових та педагогічних працівників, зокрема створення та діяльність ПетроКУБУ та ЦеКУБУ. **Методологія дослідження** включає принципи наукової об'єктивності, історизму, системності, а також методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Висновки.** Характеризуючи становище вчених у 20-х рр. ХХ ст., необхідно зазначити, що наукова інтелігенція, як і загалом радянське післяреволюційне суспільство, знаходились у складній суспільно-політичній та економічній ситуації. Наукова інтелігенція належала до тих верств суспільства, які особливо гостро відчули погіршення якості життя. Закриття низки вищих навчальних закладів і факультетів, затримки з виплатою заробітних плат, що і без того знецінювалися через розгул інфляції, позбавляли науковців стабільного доходу. Цей важкий у побутовому плані період співпав у часі з болісною трансформацією соціальної структури населення країни, що зачепило і наукову інтелігенцію. Матеріальне становище вчених було досить хитким, характеризувалося відсутністю житла, низьким рівнем заробітної плати, відсутністю умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю партійно-політичною роботою. Змінилося й ставлення до вчених та їх ролі в житті суспільства, побутовала думка про неприпустимість керівної ролі інтелігенції в будь-якій галузі народного господарства та культури, зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців. До того ж радянське керівництво розуміло, що науковий потенціал країни потрібно зберегти для будівництва соціалістичного суспільства. Тому одним із головних був пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і надзвичайного виснаження. Влада починає вибудовувати співпрацю з інтелектуальною системою, залучаючи її на свою сторону, створюючи для неї сприятливі умови для життя та роботи.

Ключові слова: радянська влада, наукова інтелігенція, академічний пайок, нансенівська допомога, ПетроКУБУ, ЦеКУБУ.

Постановка проблеми. Перші десятиліття існування радянської влади – найскладніший період у розбудові владних інститутів та діяльності державних установ. Голод, загострення продовольчої кризи, післяреволюційна та повоєнна розруха не сприяли результативній діяльності вчених. Актуальним стало забезпечення населення, зокрема й наукових працівників, товарами першої необхідності, продуктами, житлом тощо. Взагалі створення ефективної системи соціального забезпечення населення, здатної вирішувати гострі соціальні проблеми, є пріоритетним завданням кожної держави у будь-який історичний період. Сьогодні в ХХІ ст., в умовах соціально-економічних та військових конфліктів, питання щодо соціального захисту населення є особливо актуальним, передусім це стосується соціально незахищених верств, до яких можна віднести й наукових та педагогічних працівників. Вартує уваги діяльність російських центральних органів влади з побудови системи соціально-побутового забезпечення науковців, покращення їх побутового та матеріального становища.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення різних аспектів цієї теми має відображення в наукових напрацюваннях Н. Пушкарева [Пушкарева, 2016], А. Іванченко [Іванченко, 2012], Н. В. Грішиної та А. М. Скворцова [Грішина, Скворцов, 2015]. Історики проаналізували значну джерельну базу з досліджуваної теми, документи центральних та місцевих органів влади, документи ПетроКУБУ та ЦеКУБУ, ввели в науковий обіг численні матеріали, що висвітлюють намагання влади покращити становище вчених – створення комітетів сприяння вченим та пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і

надзвичайного виснаження. Також науковці висвітлюють й труднощі, що постали перед науковою інтелігенцією: голод, брак товарів першої необхідності та житла, завантаженість викладачів партійно-політичною роботою, віднесення до «третьої пайкової категорії» (що фактично означало забезпечення вчених за залишковим принципом), мізерні заробітні плати.

Мета статті полягає у висвітленні діяльності російських центральних та місцевих органів влади з покращення соціально-побутового, матеріального та житлового забезпечення наукових та педагогічних працівників, зокрема створення та діяльність ПетроКУБУ та ЦеКУБУ.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр. Радянський Союз переживав важку продовольчу кризу. Після розпаду Російської імперії та встановлення радянської влади в країні склалася досить непроста економічна та суспільно-політична ситуація. Роки революції та війн принесли розруху, дестабілізували роботу підприємств, транспорту, інфраструктури. Голод, холод, хвороби, нестача елементарних предметів повсякденного побуту, таких як одяг та медикаменти, ще більше погіршували становище населення. У складній ситуації опинилися мешканці міст, особливо науково-академічна інтелігенція. Брак державного фінансування не давав можливості продовжувати науково-дослідницьку роботу, побутові труднощі не сприяли якісній викладацькій діяльності. Матеріальне становище науково-педагогічних працівників характеризувалося тим, що не було житла, а також низьким рівнем заробітної плати, відсутністю умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю викладачів партійно-політичною роботою. Не випадково на початку ХХ століття до слова «народний вчитель» з'явилися такі синоніми як «голодна професія», «інтелігентний пролетарій» [Иванчина, 2012 : 675].

Професорсько-викладацький склад належав до третьої пайкової категорії, яка постачалась за залишковим принципом після робітників та радянських службовців. Видача мізерної зарплати (у 1921–1922 роках зарплата професора була в 3–4 рази меншою за заробітну плату двірника), постійно затримувалась [Федотова, 2013 : 53].

Звичними стали метрові черги за пайками. Живописець і графік, професор Академії мистецтв О. І. Вахрамєєв у своїх творах зображував сцени з життя революційної Росії. Одна з акварельних картин «Академіки за пайком», написана в 1922 році, зображує охайно одягнутих людей з різноманітними ємкостями у черзі за пайком. На передньому плані картини зображений чоловік, що тримає книгу. Схожі сцени можна було побачити в будь-якому вузівському центрі молодого Радянської держави [Еремеева, 2015: 42].

На початку січня 1919 року історик Е. В. Тарле у своїх листах до правознавця Г. Грабаря так описував життя в Петрограді: ««Вообще не сладко здесь живет. Голод и холод, голод и голод... Ежедневно слышишь о новых и новых смертях... Зима стоит еретическая, как выражался покойник протопоп Аввакум» [9, 43]. У березні цього ж року Е. Тарле писав: «У нас тут все пока идет по-старому. Не то чтобы благополучно, а так на любителя. По-прежнему, наш быт характеризуется немецким стихом: "Sie assen nichts, sie tranken nichts, sie wussten von der Liebe nichts" (они ничего не ели, они ничего не пили, они и не помышляли о любви – прим. Б. Кагановича). Впрочем, лекции еще читаем. Средоточие профессорской жизни теперь – столовая Высших Женских курсов. Там пьем чай и размышляем о суете» [Еремеева, 2015 : 43].

На початку 1920-х років склалася катастрофічна ситуація з матеріальним забезпеченням науковців. Радянська влада не справлялася з тими проблемами, які постали перед нею на початку 20-х рр. ХХ ст., тому у країні відбувалося зниження якості життя населення. У складному матеріально-фінансовому становищі опинилися й науковці. Недостатнє забезпечення продуктами харчування, низькі заробітні плати, потреба в елементарних предметах повсякденного побуту стали постійними супутниками професорсько-викладацьких кадрів. Після революційних подій вчені втратили свої заощадження. Радянська влада заборонила приватну практику, чим позбавила їх можливості додаткового заробітку. У таких складних умовах ставало зрозумілим, що без матеріальної підтримки держави вчені не могли далі виживати.

Більшовицьке керівництво нав'язувало суспільству думку про меншовартість інтелігенції та про неприпустимість у суспільстві керівної ролі інтелігенції в будь-якій галузі народного господарства та культури, зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців, що працюють у чітко окреслених дисциплінарних і програмних рамках, чії дії постійно спрямовувалися і контролювалися до найменших дрібниць. Більшовики та їх лідери не приховували свого ставлення до інтелігенції, зневажливо називали їх «стара інтелігенція», «лакеї капіталістів» тощо [Осокина, 1999 : 56]. На вчителів шкіл та професорсько-викладацький склад вищих та середніх спеціальних закладів сталінський режим чинив постійний ідеологічний тиск. Будь-яке інакodomство переслідувалося й практично виключалося під страхом включення до категорії «ворог народу» [Иванчина, 2012 : 675]. Працівників освіти, особливо вищої школи, регулярно перевіряли на політичну лояльність до чинної влади. Частими були випадки переслідування за політичні погляди, переведення на іншу роботу, звільнення, а наприкінці 1920-х років за порушення соціальних прав прийняли форму чисток, що включали ув'язнення та

.....
навіть страту. Пітер Сорокін, згадуючи про загибель академіків А. Шахматова та Б. Тураєва, писав: «Небагато знайдеться професорів, які не були б хоча б один раз заарештовані, у кого б декілька разів не проводились обшуки, реквізиції, виселення з квартири. Для багатьох вчених, особливо похилого віку, все це було повільною стратою» [Пушкарева, 2016 : 70].

Але поряд з тим новій владі необхідно було зберегти науковий потенціал країни в тому об'ємі, який був необхідний їй в рамках будівництва соціалістичного суспільства. Одним із головних завдань у ситуації, що склалася, став пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і надзвичайного виснаження.

Нова влада віддавала собі належне у необхідності збереження наукового потенціалу країни не лише як суспільно-культурної цінності як такої, але й з метою «... використання їх знань для зміцнення диктатури пролетаріату в епоху боротьби та майбутнього мирного будівництва і розвитку виробничих сил країни» [Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦеКУБУ). 1921–1926 гг, 1922 : 3]. Такі цілі та завдання, що стояли перед радянським урядом, спонукали визнати необхідним негайно вирішувати питання про пайкове забезпечення науковців за рахунок економії на робітничому постачанні і включення вчених до загальної системи цільового робітничого постачання.

25 вересня 1918 року президент Російської академії наук Олександр Карпінський та секретар академії Сергій Ольденбург направили Народному комісару освіти РСФРР А. Луначарському листа: «В настоящее время люди умственного труда находятся в особо тяжелом положении... в их среде наблюдается, по заключению врачей, особо сильное истощение, и ряды их тают с чрезвычайной быстротой вследствие болезней, многочисленных смертей и отъездов за границу» [Алексеев, 2009 : 12]. У відповідь на цей лист А. Луначарський запросив до себе академіка С. Одельденбурга, щоб обговорити питання продовольчого забезпечення працівників освіти. Зважаючи на все, під час бесіди в Зимовому палаці обговорювалося питання стосовно створення комісії, яка надаватиме допомогу вченим у вирішенні побутових проблем.

Науковцям допомагала активна громадянська позиція М. Горького, що не залишався байдужим до ситуації та намагався достукатися до вищого державного керівництва, допомагав вирішувати передусім побутові проблеми вчених. Під час зустрічі з В. Леніним 10 липня 1919 року у Кремлі Максим Горький у розмові скаржився на важкі умови життя та праці літераторів та вчених. Присутній на їх бесіді Володимир Бонч-Бруєвич згадував: «Разговор быстро перешел от этой политической темы на специальные вопросы устройства жизни, быта литераторов и ученых. Алексей Максимович подробно рассказал Владимиру Ильичу о тех ужасах жизни, которые приходится переживать и без того тонкому, самому культурному слою нашего общества, выдающимся ученым и литераторам, которые решительно не приспособлены к борьбе за кусок хлеба. Он перечислил десятки имен, фамилий, которых уже нет, которые в этих ужасных условиях, создавшихся в Петрограде, погибли, умерли, перечислил всех тех, кто находится в состоянии острейшей нужды. Говорил о тех, кого еще можно спасти, подкормивши, позаботившись о них. Владимир Ильич выслушивал все это с величайшим вниманием и напряжением. Он сказал Алексею Максимовичу, что надо сделать решительно все, чтобы помочь этим специалистам, литераторам и ученым пережить лихолетие нашего времени, и что он надеется, что Алексей Максимович со своими друзьями, став во главе этого дела, сумеет организовать его, как будет нужно, причем эту помощь, постоянную и упорную, он твердо обеспечивает своей поддержкой» [Алексеев, 2009 : 12]. Невідомо наскільки точно В. Бонч-Бруєвич передав розмову М. Горького з В. Леніним, але однозначно, що М. Горький не залишався байдужим до ситуації, яка складалася з науковцями міста.

За сприяння М. Горького 23 грудня 1919 року В. Ленін підписав декрет «Про покращення становища наукових кадрів». Метою проголошення декрету Радою Народних Комісарів було збереження наукових кадрів, необхідних для соціалістичного будівництва, підвищення продуктивності народного господарства і культури, а також найбільш доцільного забезпечення потреб робітничо-селянської оборони. До того ж передбачав надання посиленого продовольчого забезпечення найвидатнішим фахівцям тих галузей, які є суттєвими для будівництва радянської держави, звільнення фахівців від будь-яких повинностей та створення житлових умов, що забезпечують їх мінімальними необхідними зручностями. Також Народному Комісаріату освіти спільно з Науково-технічним відділом ВРНГ доручалося скласти список тих, на кого поширювалася дія декрету. Ними стали 500 науковців та 50 діячів літератури. Їм надавалося право на отримання спеціальних продовольчих пайків, необхідні для роботи житлові умови, а також таких осіб звільняли від виконання різного роду трудових повинностей [Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ), 1922: 5; Организация науки в первые годы Советской власти (1917–1925), 1968: 343].

У зв'язку з тим, що спеціального органу, який надає допомогу вченим, у цей час ще не було, обов'язок встановити норму академічного пайка покладалася на Центральну комісію із забезпечення продовольством робітників. Академічна пайка була випрацювана спеціальною Комісією, в якій брали участь (як експерти) представники наукових працівників, найбільш повноважені у питаннях щодо харчування (проф. Я. Я. Никитинський, акад. П. П. Лазарев та ін.), і передбачала продукти, цінні білками, жирами та вуглеводами, необхідними організму при наявності підвищеної затрати розумової енергії. Відповідно до цієї норми у склад академічного пайка входили наступні продукти: борошно – 35 ф., м'ясо – 15 ф., риба – 5 ф., крупа – 12 ф., горох – 6 ф., цукор – 2,5 ф., масло – 4 ф., сіль – 2 ф., мило – 1 ф., тютюн – 3/4 ф., сірники – 5 кор., кави – 0,5 ф. [Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ), 1922: 15; ГАРФ. Ф. 4734, Оп. 34, Спр.1, Арк. 20]. Протягом 1920 р. і перші 10 місяців 1921 р. загальна кількість пайків поетапно зростала.

Видання декрету від 23 грудня 1919 року та заходи, пов'язані з ним, можна вважати одними з перших масштабних акцій допомоги вченим з боку радянської держави.

Поряд з видачею академічних пайків вчених на початку 1920-х років продовольчу підтримку професорам і викладачам вузів надавала так звана Нансенівська допомога робітникам інтелектуальної праці, договір з якою підписано 14 листопада 1921 року. Пайки в рамках цієї допомоги (4,1 кг борошна, 1 кг масла, 1 кг рису, 1 кг цукру, 410 г чаю, 2 банки молока на місяць) до закінчення 1923 року отримували як академічні вчені, так і викладачі вузів. На відміну від академічних, нансенівські посилки отримували лише професори. Для визначення тих, хто найбільше потребував, створювались спеціальні розподільчі комітети [Федотова, 2013 : 54].

Прикладом практичної реалізації декрету від 23 грудня 1919 р. стало започаткування постановою президії Петроградського виконкому від 13 січня 1920 р. Петроградської комісії з поліпшення побуту вчених (ПетроКУБУ). До її складу увійшли М. Горький, Г. Цицерович, З. Гінберг, М. Крісті, О. Апатов, С. Ольденбург, О. Пінкевич, В. Тонков, А. Ферсман, В. Шимкевич, З. Ліліна, О. Бадаєв, М. Андреева [ГАРФ. Ф. 4734, Оп.1, Спр.41, Арк. 49; Организация науки..., 1968: 343]. Ця Комісія брала на себе обов'язки порятунку науковців міста від голодної смерті та сприяла їм в організації належного матеріально-побутового забезпечення.

ПетроКУБУ стала допоміжним органом Ради Народних Комісарів, який взяв на себе зобов'язання розробки нормативних актів, щоб гарантувати нормальну роботу вченим наукових установ та вищих навчальних закладів, а також доведення до відома центральних державних органів інформації про стан наукової роботи та її результати. Фінансовою основою діяльності Комісії були кошти, що виділялися Наркоматом освіти РСФРР.

Однак ситуація, яка складалася з наукою і науковцями в цей час, вимагала більш активних дій і системного вирішення проблеми. До російського Раднаркому надходили звернення від Академії наук, наукових установ, закладів вищої освіти, окремих вчених про стан науки і науковців та заклики до термінового застосування заходів із поліпшення становища вчених країни.

Тому в 1921–1922 рр. у Москві надано згоду на формування Центральної комісії поліпшення побуту вчених (з російської – ЦеКУБУ). Комісію створено двома декретами Ради Народних Комісарів РСФРР від 10 листопада 1921 р. і 16 січня 1922 р. ЦеКУБУ, організувалася як постійна комісія Раднаркому РСФРР – спеціальний і постійний орган надання державної допомоги науковцям. Для подальшої належної організації діяльності Комісії 14 лютого 1922 р. прийнято «Положення про діяльність Центральної та місцевих комісій поліпшення побуту вчених» [Шесть месяцев работы..., 1921 : 78].

На членів ЦеКУБУ покладалася обов'язки здійснення обліку та реєстрації науковців усіх галузей знань, формування списків учених, що підлягали академічному чи соціальному забезпеченню. Комісія мала також взяти на себе відповідальність за розроблення проектів нормативних актів, усіх необхідних заходів та їх затвердження у вищих державних органах. Її обов'язком ставав моніторинг діяльності та матеріального і побутового становища вчених, захист їх інтересів, а також всебічне сприяння у створенні умов, необхідних для належної та результативної діяльності вчених.

Створена 10 листопада 1921 р. ЦеКУБУ пропонувала виділити наукових працівників в особливу категорію, відповідно до їх наукової кваліфікації. Варто зазначити, що, починаючи з серпня 1919 р., декретом Раднаркомом введено так званий наш класовий пайок. Усе населення було розділено на три категорії. Головним критерієм вважали їхнє ставлення до фізичної праці. Усі представники колишніх заможних станів були розподілені до третьої категорії [Осокина, 1999 : 121].

Комісія з покращення побуту вчених визнала необхідним встановити для наукових працівників особливе додаткове академічне забезпечення (продовольством, грошима, і предметами одягу, білизни та взуття) незалежно від займаної посади та загальних тарифних ставок [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 10]. Пропозиції Комісії сформулювали як проект РНК,

розглянутий та затверджений 6 грудня 1921 р. У постанові РНК зазначено: «в целях наилучшего использования научных сил страны, для восстановления сельского хозяйства, а также обеспечения научным работникам возможности спокойной и планомерной работы, СНК постановляет утвердить в дополнение к существующим видам вознаграждения особое дополнительное обеспечение» [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 11].

Академічне забезпечення складалось із академічного пайка, отриманого усіма зареєстрованими ЦеКУБУ науковими працівниками, півпайка на кожного непрацевдатного члена сім'ї та предметів широкого вжитку, одягу, білизни, взуття. Запровадити академічне забезпечення планувалося з 1 січня 1922 року.

Постановою від 6 грудня 1921 року додаткове академічне забезпечення вводилося для 7 тисяч наукових працівників. [Хабибрахманова, 2008 : 35]. З цією метою ЦеКУБУ бронювала суму в розмірі 2 905 000 довоєнних золотих рублів. У відповідь ЦК запропонував визначити розмір академічного пайка й визначити підстави для розподілу науковців на категорії залежно від кваліфікації. Ця постанова була основною директивою, відповідно до якої будувалась робота ЦеКУБУ.

На засіданні ЦеКУБУ від 13 грудня 1921 р. затверджено постанову про розподіл науковців на категорії відповідно до кваліфікації. Усього виділялось п'ять категорій. До першої належали молоді вчені, які мали науковий стаж та хоча б одну самостійну наукову роботу. Викладачі та наукові працівники вищих навчальних закладів, що мали наукові та навчально-наукові праці – друга категорія. У третю категорію увійшли вчені з великим досвідом наукової та викладацької роботи, з великою кількістю наукових праць, ті, хто можуть очолити підготовку спеціалістів. Четверту категорію вчених склали видатні вчені, які були засновниками чи відомими представниками значних наукових напрямків та шкіл. До п'ятої категорії зазначено вчених, робота яких мала світове значення [Шальнев, 2012 : 25]. Такий розподіл – не випадковий. Ще в 1918 році нарком освіти М. Покровський підписав декрет «Про деякі зміни в складі та організації державних навчальних і вищих навчальних закладів Російської Республіки», згідно з яким скасовувались всі наявні звання доктора і магістра, ад'юнкта і приват-доцента. Усі, хто викладав у вузах, отримали єдине звання професора, а приват-доценти, що не мали трьохрічного трудового стажу, були оголошені викладачами [Вишленкова, 2005 : 151].

На місцях органами ЦеКУБУ були комісії з поліпшення побуту вчених (рос. – КУБУ), які створювалися при РНК союзних і автономних республік та виконкомах обласних рад у складі представників від науковців міста, губвиконкому, губфінвідділу, губпродкому і губкому освіти. Місцеві Комісії – повноважні органи ЦеКУБУ.

До завдань ЦеКУБУ та її місцевих Комісій входило здійснення первісної реєстрації та обліку науковців, надання вченим матеріальної та продовольчої допомоги, сприяння їх активній науковій діяльності. Створення цієї комісії обґрунтовувалося необхідністю забезпечити науковцям умови для результативної роботи. Насправді ж мова йшла взагалі про порятунок наукового потенціалу країни, наукових співтовариств її великих і малих міст. Для порятунку науковців від голодної смерті та їх продовольчого забезпечення Комісією застосовувався той же принцип, що і до забезпечення робітників – принцип цільового постачання. Усі науковці були взяті на облік і розподілені на категорії. Головна увага зверталася на покращення фінансового становища вчених, їх забезпечення продовольством, що вагомо в умовах тотального голоду. Приділялася увага їх житловим проблемам, санітарному забезпеченню, організації відпочинку вчених. Для науковців Москви були відкриті санаторії «Вузьке» і «Большово», пізніше виникли санаторії в Криму, Кисловодську та інших місцях.

У перший місяць роботи ЦеКУБУ загальна кількість академічних пайків зросла більш ніж удвічі, порівнюючи з попередніми місяцями, а саме з 5600 до 12 500 (у Москві – 5 900; Ленінграді – 5 700 і провінції – 900). [Год работы ..., 1922 : 25; Организация науки..., 1968 : 353]. Фонд академічних пайків продовжував розвиватися і в наступні місяці, досягнувши до листопада 1922 року 17 600 пайків, не рахуючи України, для якої діяв окремий фонд у 5 000 академічних пайків у розпорядженні Всеукраїнського Комітету співробітництва вчених (ВУКСВ).

У жовтні 1923 р. загальна кількість академічних пайків складала вже 20 755. Ця цифра була максимальною. З них видавалося у Москві 8 580 (41,30 %), Ленінграді – 7 250 (34,92 %) і в провінції – 4 925 (23,78 %) [Пять лет работы ..., 1927 : 18].

До заходів ЦеКУБУ відноситься організація в Москві спеціального гуртожитку для проживання вчених, що приїжджали до Москви. Першопочатково такий гуртожиток функціонував при Будинку вчених і був розрахований всього на 12 осіб, але вже наприкінці 1922 року ЦеКУБУ зумів отримати спеціальні будівлі, в яких відкрили гуртожиток на 70 людей [ГАРФ. Ф. 4734, Оп. 34, Спр.1, Арк. 20]. До 1 липня 1924 р. з 70 місць 12 призначались для безкоштовного використання наукових працівників, які приїжджали в Москву для продовження наукових занять та за умови надання відповідних документів від місцевих КУБУ. До того ж ці працівники отримували безкоштовні обіди в ідальні Будинку вчених. Інші 58 місць надавалися за невелику

плату науковим працівникам, які приїжджали для короткотривалих наукових занять, у відрядження, для участі в наукових з'їздах, конференціях тощо [Год работы ..., 1922 : 55].

Велике значення в роботі ЦЕКУБУ відводилося житловій проблемі наукових працівників. Гостра житлова криза, що розпочалася в післяреволюційний час, особливо сильно відобразилась на наукових працівниках. Тому ЦЕКУБУ з перших же кроків своєї діяльності розробила та винесла на розгляд до Раднаркому проєкт житлового декрету, що затвердили вже 16 січня 1922 року. Декрет надавав науковим працівникам пільги в отриманні житла, зокрема право на отримання додаткової кімнати для проведення наукових занять, облаштування лабораторій, бібліотек. Наявність цих пільг підтверджувались спеціальними документами, що видавались ЦЕКУБУ та її місцевими органами, та були досить серйозною гарантією охорони житлових прав вчених [Год работы ..., 1922 : 23].

Ще однією важливою проблемою, що постала на початку 1920-х років, була невплата заробітної плати вченим. Практично з моменту створення ЦЕКУБУ встановлено суму грошової заборгованості вченим Москви та Петрограду, що на листопад 1921 року складала 1 млн крб [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 35]. Уже в лютому 1922 року цю суму ліквідовано. У звітах ЦЕКУБУ вказується на важке становище провінції, «де органи місцевої влади, маючи щире бажання реалізувати вказівки Комісії, зустрічалися з непереборною перепоною у вигляді нестачі продовольства та грошей» [Шесть месяцев работы ..., 1921: 62].

Складність ситуації полягала в тому, що вчені виявились не готовими до зрівнялівки, яка складалась за нової влади, така політика в наукових колах викликала лише подив, роздратування та розчарування. Починаючи з 1919 року особлива комісія РНК на чолі з В. Леніним працювала над визначенням основ тарифної політики й оплати праці спеціалістів. Весною 1922 року розроблено та затверджено тариф оплати праці для вчених. За основу тарифу для вчених взято 17-ти розрядну тарифікацію працівників, затверджену в 1921 році [Осокина, 1999 : 51].

Висновки. Характеризуючи становище вчених у 20-х рр. ХХ ст., необхідно зазначити, що наукова інтелігенція, як і загалом радянське післяреволюційне суспільство, знаходились у складній суспільно-політичній та економічній ситуації. Наслідки Першої світової війни та революційних потрясінь, голод, розруха, руйнування попередніх економічних структур і зв'язків спричинили стрімке зниження рівня життя населення. Наукова інтелігенція належала до тих верств суспільства, які особливо гостро відчували погіршення якості життя. Закриття низки вищих навчальних закладів і факультетів, затримки з виплатою заробітних плат, що і без того знецінювалися через розгул інфляції, позбавляли науковців стабільного доходу. Цей важкий у побутовому плані період співпав у часі з болісною трансформацією соціальної структури населення країни, що зачепило і наукову інтелігенцію.

Матеріальне становище вчених було досить хитким, характеризувалося відсутністю житла, низьким рівнем заробітної плати, браком умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю партійно-політичною роботою. Змінилося й ставлення до вчених та їх ролі у житті суспільства, побутовала думка про неприпустимість керівної ролі інтелігенції у будь-якій галузі народного господарства і культури та зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців.

Водночас радянське керівництво розуміло, що науковий потенціал країни потрібно зберегти для будівництва соціалістичного суспільства. Тому одним із головних завдань ставило пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і виснаження. Влада починала вибудовувати співпрацю з інтелектуальною системою, залучаючи її на свою сторону, створюючи для неї сприятливі умови для життя та роботи.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Абубикерова Э. (2013). Проблемы оплаты труда научно-педагогической интеллигенции вузов Саратова в 1920-х гг. *Власть*. № 4. 171–173.

Алексеев А. (2009). Товарищество на пайках. *Наука*. *Жовтень*, 12–13.

Вишленкова Э. А. (2005) *Terra Universitatis: два века университетской культуры*. Казань: КГУ, 500 с.

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации.

Гришина Н. В., Скворцов А. М. (2015). Социально-бытовые условия жизни отечественных гуманитариев в 1920-е годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. № 24. 190–196.

-
- Год работы...** (1922). *Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ) М., Декабрь 1921 г. – декабрь 1922.*
- Еремеева А. Н.** (2015). «Работать приходится очень мало – почти все время уходит на добычу пропитания»: голод 1921–1922 гг. в переживаниях профессоров южнороссийских вузов. *Клио.* № 12(108). 42–47.
- Иванчина А. Г.** (2012). Правовое и материальное положение профессорско-преподавательских кадров высших педагогических учебных заведений в 20-е–30-е годы XX века (на материалах среднего Поволжья). *Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского. Гуманитарные науки.* № 27. 675–677.
- Организация науки...**(1968). *Организация науки в первые годы Советской власти (1917–1925) Сборник документов.* Ленинград: Наука, 436 с.
- Осокина Е. А.** (2013). *За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941.* М., 291 с.
- Пушкарева Н.** (2016). Когда зарплаты были большими: материальное поощрение советских учёных в 1921–1953 гг. *Российская история.* № 6, 69–82.
- Пять лет работы...**(1927). *Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦеКУБУ) 1921–1926 гг.* Москва: Издание ЦекУБУ, 56 с.
- Федотова А.** (2013). Продовольственная помощь казанской профессуре в условиях голода 1921–1922 гг. XX век: *Страницы истории.* № 3–4. 53–60.
- Хабибрахманова О. А.** (2008). *Властные стратегии и тактики по улучшению качества жизни научной интеллигенции 1920–1930х годов.* Казань, 116 с.
- Шальнев Е. В.** (2010). *Организация Комиссии по улучшению быта ученых. Научный вестник /* Под ред. Л. Ю. Федосеевой. Пенза: ГУМНИЦ, 125 с.
- Шесть месяцев работы...**(1921). *Шесть месяцев работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦекУБУ) Краткий отчет.* М., 255 с.

Kateryna V. Didenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD. (History), teacher (Ukraine)

Social Conditions and Rations of Researchers and Educational Workers of the USSR in the 1920s of 20st Century

Abstract. Introduction. *The article considers one of the topical trends in historical studies on the peculiarities of social and living conditions and rations of researchers and educational workers of the USSR in the 20-30s of the 20st century. Purpose.* The purpose of the work is to highlight the activities of Russian central and local authorities to improve the social, material and housing provision of researchers and educational workers, in particular, the establishment and activity of PetroKUBU and TseKUBU. *The research methodology includes the principles of scientific objectivity, historicism, systematics, as well as analysis and synthetic, generalization, historical-comparative, historical-typological methods. Conclusion.* Describing the position of scientists in the 20s of the 21st century, it should be noted that the scientific intelligentsia, like the Soviet post-revolutionary society as a whole, was in a difficult socio-political and economic situation. The scientific intelligentsia belonged to those strata of society that were especially aware of the deterioration in the quality of life. The closure of a number of higher educational institutions and faculties, delays in the payment of wages, which were already depreciating due to rampant inflation, deprived scientists of a stable income. This difficult period in everyday life coincided with the painful transformation of the social structure of the country's population, which also affected the scientific intelligentsia. The financial situation of scientists was rather precarious, characterized by lack of housing, low wages, lack of conditions for conducting research work, workload of party-political work. The attitude towards scientists and their role in the life of society has also changed, there was an opinion about the inadmissibility of the leading role of the intelligentsia in any branch of the national economy and culture and the reduction of the position of intelligentsia to ordinary staff.

At the same time, the Soviet leadership understood that the country's scientific potential must be preserved for the construction of a socialist society. Therefore, one of the main tasks was to find opportunities to save scientists from extinction and extreme exhaustion. The authority began to build cooperation with the intellectual system, bringing academic staff around to its side, creating favorable conditions to live and work.

Key words: Soviet power, scientific intelligentsia, academic rations, Nansen aid, PetroKUBU, TseKUBU.

References:

- Abubikerova, E.** (2013). Problemy opłaty truda nauchno-pedagogicheskoy intelligencii vuzov Saratova v 1920-h gg. [Problems of remuneration of the scientific and pedagogical intelligentsia of Saratov universities in the 1920s.]. *Vlast*, 4, P. 171–173. [In Russian].
- Alekseev, A.** (October 2009). Tovarishestvo na pajkakh [Partnership on rations]. *Nauka*, P. 12–13. [In Russian].
- Vishlenkova, E. A.** (2005). *Terra Universitatis: dva veka universitetskoy kultury* [Terra Universitatis: two centuries of university culture.]. Kazan: KGU, 500 p. [In Russian].
- GARF – Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii** [State Archive of the Russian Federation].
- Grishina, N. V., Skvorcov, A. M.** (2015). Socialno-bytovye usloviya zhizni otechestvennyh gumanitarijev v 1920-e gody [Social and living conditions of domestic humanitarians in the 1920s]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 24, P.190–196. [In Russian].
- God raboty** (1922). *God raboty Centralnoj komissii po uluchsheniyu byta uchenyh (CEKUBU)* [Year of work of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TSEKUBU)]. Moscow. [In Russian].
- Eremeeva, A. N.** (2015). «Rabotat prihoditsya ochen malo – pochti vse vremya uhodit na dobychu propitaniya»: golod 1921–1922 gg. v perezhivaniyah professorov yuzhnorossijskih vuzov [“We have to work very little – almost all the time is spent on getting food”: the famine of 1921–1922. Experiences of professors of South Russian universities]. *Klio*, 12 (108), P. 42–47. [In Russian].
- Ivanchina, A. G.** (2012). Pravovoe i materialnoe polozhenie professorsko-prepodavatelskih kadrov vysshih pedagogicheskikh uchebnyh zavedenij v 20-e – 30-e gody xx veka (na materialah srednego povolzhya) [Legal and material status of the teaching staff of higher pedagogical educational institutions in the 20s – 30s of the 20th century (based on the materials of the Middle Volga region)]. *Izvestiya Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V. G. Belinskogo. Gumanitarnye nauki*, 27, P. 675–677. [In Russian].
- Organizaciya nauki (1968).** *Organizaciya nauki v pervye gody Sovetskoj vlasti (1917–1925). Sbornik dokumentov.* [Organization of science in the first years of Soviet power (1917–1925). Collection of documents]. Leningrad: Nauka, 436 p. [In Russian].
- Osokina, E. A.** (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilija». Raspredelenie i rynek v snabzhenii naseleniya v gody industrializacii. 1927–1941* [Behind the facade of "Stalin's abundance". Distribution and market in the supply of the population during the years of industrialization. 1927–1941]. Moscow, 291 p. [In Russian].
- Prodovolstvennaya pomosh** (2013) *Prodovolstvennaya pomosh kazanskoj professure v usloviyah goloda 1921–1922 gg* [Food aid to the Kazan professors in the famine of 1921–1922.]. *XX vek: Stranicy istorii*, 3–4, P. 53–60. [In Russian].
- Pushkareva, N.** (2016). *Kogda zarplaty byli bolshimi: materialnoe pooshrenie sovetskih uchyonih v 1921–1953 gg* [When salaries were high: financial incentives for Soviet scientists in 1921–1953]. *Rossijskaya istoriya*, 6, P 69–82. [In Russian].
- Pyat let raboty** (1927). *Pyat let raboty Centralnoj komissii po uluchsheniyu byta uchenyh pri Sovete Narodnyh Komissarov RSFSR (CeKUBU). 1921–1926 gg* [Five years of work of the Central Commission for the improvement of the life of scientists under the Council of People's Commissars of the RSFSR (TseKUBU)]. Moskva: Izdanie CeKUBU, 56 p. [In Russian].
- Habibrahmanova, O. A.** (2008). *Vlastnye strategii i taktiki po uluchsheniyu kachestva zhizni nauchnoj intelligencii 1920–1930h godov* [Power Strategies and Tactics to Improve the Quality of Life of the Scientific Intelligentsia in the 1920s – 1930s]. Kazan, 116 p. [In Russian].
- Shalnev, E. V.** (2010). *Organizaciya Komissii po uluchsheniyu byta uchenyh* [Organization of the Commission for the improvement of the life of scientists]. Penza: *Nauchnyj vestnik*, pod red. Fedoseevoj L. Yu, GUMNIC. [In Russian].
- Shest mesyacev raboty** (1921). *Shest mesyacev raboty Centralnoj Komissii po uluchsheniyu byta uchenyh pri Sovete Narodnyh Komissarov (CeKUBU). Kratkij otchet* [Six months of work of the Central Commission for the improvement of the life of scientists under the Council of People's Commissars (TseKUBU). Brief report]. Moscow. [In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2022 р.

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>
Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3659867/inna-nikolina/>

Інна Мазур

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: mar-ina@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7266-4031>

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: otcheret27@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>
ResearcherID: H-3229-2017 (<https://publons.com/researcher/2114028/>)

Організаційні та правові основи військово-економічного співробітництва СРСР, Великобританії та США на початку Другої світової війни

Анотація. Метою статті є спроба об'єктивного висвітлення організаційних та правових основ військово-економічного співробітництва Радянського союзу зі Сполученими Штатами і Великобританією на початку Другої світової війни. Здійснено намагання довести, що Радянський Союз також був зацікавлений у наданні матеріально-технічної допомоги, щоб унеможливити свою поразку у німецько-радянській війні. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах історизму, системності, об'єктивності, узагальнення. Перевага надавалася і таким спеціальним історичним методам, як історико-системний, проблемно-хронологічний, описовий, порівняльно-історичний. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що здійснено спробу комплексного аналізу історіографічних наративів для розробки теми організаційних та правових основ військово-економічного співробітництва Радянського Союзу зі Сполученими Штатами і Великобританією на початку Другої світової війни. **Висновки.** Спершу зовнішньополітична доктрина США ґрунтувалася на стримуванні нацистської Німеччини за допомогою Англії, котра перетворювалася у своєрідну буферну зону для Штатів. А вже після початку радянсько-німецького конфлікту США та Англія змінили свої оцінки відносно СРСР і вбачали у ньому той елемент у війні, котрий допоможе ослабити та знищити нацистів на континенті. Поразка на фронтах СРСР на початковому етапі війни стала ще одним із каталізаторів, котрі змусили США та Англію змінювати позиції щодо нього, натомість радянська держава теж почала формувати зовнішню доктрину на інших підходах, які передбачали об'єднання із антигітлерівською коаліцією. Унаслідок радянсько-британсько-американських домовленостей під час Московської конференції ратифіковано перший протокол, котрий дозволив США поширити в майбутньому вплив ленд-лізу на Радянський Союз, який унеможливив його поразку, модернізував певні галузі військового виробництва. Однак надходження зарубіжних «оборонних матеріалів» супроводжувалося безліччю протиріч, особливо в 1941–1943 рр. Головним з них було повільне розгортання союзниками процесу поставок в СРСР, що складало в той час незначну частину від радянських потреб. Ближче до закінчення війни внесок ленд-лізу в сукупний військовий потенціал СРСР істотно збільшився.

Ключові слова: Друга світова війна, ленд-ліз, антигітлерівська коаліція, військово-економічне співробітництво, поставки в СРСР.

Постановка проблеми. Дипломатична основа ленд-лізу виявилася можливою в результаті становлення союзницьких відносин у рамках антигітлерівської коаліції. Наслідком зміцнення політичного союзу стало поширення на СРСР умов американської програми допомоги по ленд-лізу, що служила компенсацією недостатньої участі збройних сил США у Другій світовій

війні. Актуальним є висвітлення становлення організаційних та правових основ військово-економічного співробітництва СРСР, Великобританії та США на початку Другої світової війни.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Для написання цієї статті використано наукові праці, в яких порушувалося питання щодо історії становлення та розвитку організаційних та правових основ військово-економічного співробітництва СРСР, Великобританії та США на початку Другої світової війни. Так, ці питання у своїх наукових доробках зазначали Н. В. Бутеніна [Бутеніна, 2014], В. М. Барановська, І. І. Дахно [Барановська, Дахно, 2011], А. Ю. Комарков [Комарков, 2012], С. О. Крутько [Крутько, 2012], А. С. Козленкова [Козленкова, 2015], І. І. Ніколіна та О. В. Вознюк [Ніколіна, Вознюк, 2020], І. І. Ніколіна, Т. А. Мельничук, В. В. Очеретяний [Ніколіна, Мельничук, 2021] та ін.

Мета статті – спроба об'єктивного висвітлення проблеми становлення та розвитку організаційних та правових основ військово-економічного співробітництва СРСР, Великобританії та США на початку Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. На початку осені 1940 р. в континентальній Європі фактично усі демократичні сили, які б змогли дати відсіч нацистській Німеччині були знищені. У столиці Великобританії формувалися уряди окупованих держав в еміграції, оскільки вона залишилась останнім супротивником А. Гітлера. Здавалося, що нацистський рейх і СРСР були ладні кроїти політичну карту Європи як їм заманеться і пакт Молотова-Ріббентропа лише узаконив агресивні дії, поділивши європейський континент на сфери впливу. Поки Британія відбивалась від нацистської Німеччини, радянська держава впродовж 1939–1940 рр. анексувала прибалтійські держави, розпочала військову агресію проти Фінляндії, Румунії.

Що стосується США, то тут ще були надто поширені ідеї пацифізму. Однак, незважаючи на ізоляційні законодавчі процеси, політична криза на території Європи і Азії у другій половині 30-х рр. ХХ ст. викликала реакцію і в американських діячів. Уже починаючи з 1939 року, адміністрація Франкліна Рузвельта розпочала змінювати засади зовнішньої політики.

Початок Другої світової війни прискорив процес втручання США у європейські справи, але 5 вересня 1939 р. Конгрес США оголошує нейтралітет. Наступним нормативно-правовим актом став закон від 4 листопада 1939 р., котрий більше відповідав антиізоляційним настроям, адже дозволяв продаж зброї державам, які перебувають у війні лише тоді, коли розрахунок буде одразу готівковим і вона транспортуватиметься на судах держави-покупця. Фактично це стало першим функціональним стрижнем у програмі «ленд-ліз», який орієнтувався лише на Англію [Ласточкина, 2014 : 5].

8 березня 1941 р. Сенат схвалив закон про ленд-ліз, а вже 11 березня 1941 р. його затверджено Конгресом. За ним президент наділявся повноваженнями продавати, обмінювати, здавати в оренду, позичати або постачати в інший спосіб військові матеріали, військову інформацію урядові будь-якої країни, якщо її оборона важлива для захисту Сполучених Штатів. 11 травня 1941 р. американський президент ратифікував Закон про ленд-ліз, справжня назва якого – Закон про сприяння оборони США. Фактично президент прикривався захистом національної безпеки Сполучених Штатів.

Правовим підґрунтям програми ленд-лізу визначались наступні механізми функціонування допомоги. Перший принцип – це те, що матеріали, які постачалися (машини, військова техніка, зброя), у разі знищення під час війни не підлягали оплаті державою, що отримувала допомогу. Другий принцип – те, що залишалось після війни у користуванні держави, яка отримувала допомогу, потрібно буде відшкодувати повністю або ж частково, за допомогою кредитів, наданих США. Фактично це були умови довготривалої оренди, відшкодування здійснювалося за кошти того ж самого орендодавця. Третій принцип – військові матеріали, надані у допомогу, мали повернутися до США на вимогу останньої. Четвертий принцип – ті матеріали, які не були надані до кінця війни, могли купувати інші держави за допомогою тих самих кредитів. Необхідно зауважити і те, що держави, котрі підписували відповідні угоди про початок постачання, повинні відзвітувати про свою фінансову і бюджетну ситуацію. Окрім того, вони мусили сприяти захисту США і надавати сировину для виготовлення техніки і зброї [Закон о ленд-лизе, 1941].

Після оформлення управлінської системи щодо цієї програми в жовтні на базі відділу з координації допомоги іноземним державам створено ще й адміністрацію ленд-лізу, яку очолив Е. Стеттініус.

Постачання розпочалося. Техніка, виготовлена в США, була направлена в Британію відразу після ратифікації закону від 11 травня 1941 р.

Співпраця ж з СРСР на початку 1941р. була неможливою через те, що радянська держава співпрацювала із нацистами. Взаємозв'язки СРСР із США в період Другої світової війни займають особливе місце, оскільки це був час інтенсивної взаємодії двох держав, обумовлений необхідністю розгрому спільного ворога. Проте до початку Другої світової війни радянсько-американські відносини зводилися виключно до збору інформації про стан справ у країнах.

З початком Другої світової війни, у вересні 1939 р., американська політика відносно Радянської держави суттєво не змінилася. Загалом відношення США до радянсько-фінського конфлікту було певною мірою подвійним, від засудження радянських дій до неприйняття суттєвих кроків стосовно врегулювання зазначеного питання. Сполучені Штати, реагуючи на втручання московського уряду у внутрішні справи малих європейських держав, не намагалися загострити і так нестабільні відносини.

Проте в інших питаннях США відкрито показували невдоволеність політикою СРСР, зокрема, 2 грудня 1939 р. оголошено про «моральне ембарго» на торгівлю з СРСР. При активному (хоча і закулісному) втручанні американського посла в Парижі В. Буллїта була здійснена акція щодо виключення СРСР з Ліги націй 14 грудня 1939 р. і введення країнами-учасницями проти нього торгівельно-економічних санкцій, у зв'язку з радянсько-фінською війною [Крутько, 2012 : 219].

22 червня, випередивши Й. Сталіна, Німеччина розпочала втілювати план «Барбаросса» в життя. Літо-зима 1941 року – це крах Червоної армії, демонстрація нездатності СРСР, неготовності до військових дій. Це було зумовлено багатьма факторами, розпочинаючи від репресій і закінчуючи технічною відсталістю.

Уже 22 червня 1941 року У. Черчілль виступив по радіо зі словами: «Небезпека, що загрожує Росії, – це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам... Так давайте вивчимо уроки, які нам вже дав жорстокий досвід. Подвоїмо наші старання і вдаримо з об'єднаною силою, поки є сили і можливості [Виступ, 2022].»

Восени 1941 р., коли СРСР терпить поразку за поразкою, а військове командування проявляє свою недієздатність, союзники змінюють засади зовнішньої політики. Поступово відбувається трансформація образу СРСР не лише в політиків Заходу, але й у свідомості простих людей. І тут, не можна уникнути своєрідної персоналізації цих подій, адже дії І. Майського на посаді посла СРСР у Лондоні впродовж війни можна вважати титанічними [Бутеніна, 2004: 190–191]. Одразу після превентивного нападу нацистів на СРСР 22 червня відбулася зустріч І. Майського з міністром іноземних справ Англії Є. Іденом, на якій посол намагався дізнатися реакцію Англії на напад і чи буде вона підтримувати СРСР у війні [Козленкова, 2015 : 190]. Своєрідною відповіддю на це питання є промова У. Черчіля по Бі-Бі-Сі увечері того ж дня. Крім того, посол намагався в'яснити: «Якої форми буде співробітництво між Англією та СРСР? Як воно буде проходити і чи набере ще політичну форму? Як Англія реалізує цю допомогу?» [Козленкова, 2015 : 191]. І. Майський намагався перетворити співпрацю між двома державами не лише в економічний засіб перемоги над нацизмом, але й у політико-військовий – відкриття другого фронту. Тож проблема другого фронту перетворилася в ту тривку ідею, що визначила усі дипломатичні задуми І. Майського у Лондоні.

Після зустрічі із газетним магнатом У. Ейткенем (лордом Бівербруком), з яким посол обговорював проблему другого фронту, зреалізувати своє першочергове завдання не вдалося. У. Ейткен не погодився за допомогою своєї «газетної імперії» якимось популяризувати ідею про другий фронт, але поспілкувався на цю тему із представниками із Кабінету міністрів Англії, котрі відхилили пропозиції щодо цього. Окрім ідей про другий фронт, І. Майський намагався поширити ленд-ліз і на СРСР. 25 липня і 26 серпня відбулися зустрічі з Г. Гопкінсом (радник Ф. Рузвельта) та Е. Іденом, котрі запустили ланцюгову реакцію та певною мірою вплинули на успішне закінчення Московської конференції (29 вересня – 2 жовтня 1941 р.), на якій вирішувалося питання щодо економічної допомоги СРСР з боку США і Великобританії на час війни [Козленкова, 2015 : 191–193].

До того ж І. Майський вів переговори з урядами в еміграції (Польща, Чехословаччина) та здійснив певний комплекс агітаційних заходів, які спрямовувалися на зміну думки англійців про СРСР. Зокрема, це видання щоденного бюлетеня «Радянські військові новини» впродовж усієї війни, примірники якого розсилалися усім політичним діячам в Англії безкоштовно [Козленкова, 2015 : 192].

Загалом можна виокремити два періоди змін у радянсько-американських відносинах: до нападу нацистів на СРСР і після. Перший період характеризувався тим, що образ СРСР у свідомості американських державних діячів був негативний, адже комуністи були звичайними агресорами, які зазіхнули на світовий устрій. Також радянсько-фінська війна в цей період змусила Вашингтон накласти «моральне ембарго» на транспортування літаків, військової техніки, сировини в СРСР. Крім того, відізвано усіх американських спеціалістів, які перебували на території СРСР [Ильин, 2013 : 69]. Уже в січні 1940 р. окремі конгресмени виступали за розрив дипломатичних зв'язків із СРСР. Зокрема, конгресмен У. Піттінгер зазначав, що «тріумф СРСР – це крах цивілізованого світу»; сенатор У. Кінг був переконаний, що Фінляндія – це образ усього демократичного, християнського світу, проти якого воює Росія. Отож, позиція, котра сформувалася в середовищі більшості політиків США, не була націлена на будь-яку підтримку СРСР [Ильин, 2013 : 69].

Другий період – це вже події після 22 червня 1941 року, які змінюють двояко ставлення американських політиків до СРСР: одні вважають за вірне залишитися з боку та дочекатися ослаблення тоталітарних режимів (ізоляціоністи); інші – здійснити комплекс заходів, спрямованих на матеріально-технічну допомогу СРСР [Ильин, 2013 : 69]. 24 червня Ф. Рузвельт пообіцяв сприяти СРСР у боротьбі з нацизмом [Барановська, Дахно, 2011 : 12]

Поправки республіканців Р. Річа і Е. Роджерса до закону про ленд-ліз, які б видалили СРСР із зони дії цього документа, були відхилені. Фактично основний ракурс дій американської адміністрації був визначений. Настрої демократів можна окреслити за допомогою опитування, яке відбулося в США у жовтні 1941 році, в якому лише 22 % від загальної кількості погодилися надати СРСР бодай якусь допомогу [Комарков, 2012 : 146].

Тож союзники згодилися допомогти СРСР лише задля того, щоб знищити нацистів у континентальній Європі.

Особистий представник американського президента Г. Гопкінс, прибувши до Москви 30 липня 1941 р., був прийнятий Й. Сталінін у присутності В. Молотова. Під час переговорів, Г. Гопкінс отримав інформацію про становище на радянсько-німецькому фронті і потреби радянських збройних сил. Лише після цього уряд США став практично розглядати питання про постачання озброєння та інших продуктів у СРСР.

Під час місії Г. Гопкінса до Москви сформовано два підходи до допомоги: оперативний і довготривалий. У першому СРСР був зацікавлений, інший – мав бути узгоджений лише трьохстороннім договором. Надалі прийнято цілу низку домовленостей, що і стали своєрідною передумовою ленд-лізу.

12 липня 1941 р. складено у двосторонньому порядку договір між урядами Великої Британії і СРСР про спільні дії у війні проти Німеччини. Це був ще не військовий союз, але вже фундамент для майбутніх економіко-політичних зносин між цими державами. Уже 16 серпня підписано договір про комерційний товарообіг, кредит і кліринг між Великобританією і СРСР. Договір обумовлював не лише поставки матеріально-технічного характеру, але й кредити, котрі б дали змогу оплатити те, що радянська держава замовляла у демократичного блоку. Поширення ленд-лізу на СРСР посилилося після підписання «Атлантичної хартії», адже там обумовлювалося скликання конференції в Москві для організації англо-американської допомоги [Атлантическая хартия, 1941]. Уже 2 серпня 1941 р. між послом СРСР К. Уманським і С. Уеллесом відбувся обмін нотами про економічне сприяння США Радянському Союзу.

Заступник державного секретаря США Е. Стеттініус, відповідальний за виконання постачань по ленд-лізу, у своїх мемуарах заявляв: «Наша допомога СРСР почалася поза програмою Ленд-ліз. Президент звернувся до генерала Е. Бернса з проханням створити групу по постачанню в Радянський Союз, щоб пришвидшити процес надання допомоги [Стеттініус, 2000]».

У США був створений Міжурядовий комітет допомоги Радянському Союзу у складі Г. Гопкінса, К. Уманського і А. Первіса. 12 вересня 1941 р. підписано радянсько-американську кредитну угоду. Вона укладена між корпорацією оборонного постачання США і Амторгом (акціонерне товариство з радянським капіталом, засноване на початку 1924 р. в Нью-Йорку для ведення торгівлі між СРСР і США) та передбачала купівлю у Амторга марганцю, хромової руди, азбесту, платини й інших товарів і матеріалів, які були потрібні США, або які зазвичай ввозилися в США з СРСР на суму 100 млн доларів з доставкою в порти Америки. Оборонна корпорація під забезпечення цих дефіцитних матеріалів давала зобов'язання надати Амторгу 50 млн доларів (частинами по 5 млн), а інші 50 млн СРСР повинен отримати у міру постачання товарів [Советско-американские, 1984 : 482]. Е. Стеттініус, відповідальний за виконання програми ленд-лізу, писав: «До кінця вересня вартість програми поставок зросла до 145 млн доларів [Стеттініус, 2000]».

Ці постачання були доволі важливими, але в цей же час радянська армія відходила все далі на схід, становище СРСР ставало усе більш катастрофічним, а уряд США не міг відразу надати всі необхідні матеріали та обладнання, що значно ускладнювало ситуацію на радянському фронті.

З 29 вересня до 1 жовтня 1941 року, коли ситуація на фронтах була далека від перемоги СРСР, у Москві проходила конференція, на якій був присутній делегат від США А. Гарріман, від Британії – лорд Бівербрук. На ній узгодили Московський протокол, котрий нарешті дав зелене світло для американо-англійської допомоги. Усе здійснювалося за такою схемою: США надає ресурси, Британія їх транспортує. Під час конференції Бівербрук зазначив, що постачання радянським військам дозволить продовжити супротив, а це для Великобританії єдиний шлях порятунку. Усе ж перекинути на Велику Британію частину постачань було неможливо. США повністю перебрали на себе роль експортера техніки та сировини на територію СРСР [Секретный...].

Керівники усіх шести комісій (авіаційна, сухопутна, транспортна, військово-морська, сировинна, лікарська), які створені на базі конференції, формували списки на основі запитів СРСР. Термін дії протоколу був визначений з 1 жовтня 1941 року до 30 липня 1942 року [Секретный...].

Зауважимо, що поставки розпочались, але СРСР ще не був включений у сферу допомоги, котра надавалася безпосередньо Вашингтоном, адже це положення не було юридично закріплено Конгресом США. Тобто відповідно до московського протоколу США й Велика Британія повинні надати: по 400 літаків, 500 танків у місяць, велику кількість одиниць артилерії. Крім того, надавалась величезна кількість продовольчих та інших ресурсів [Секретный...]. Так, згідно з даними, які оприлюднили по закінченню виконання США Першого протоколу, в СРСР доставлено (в період з 1 жовтня 1941 р. до 1 січня 1942 р.) 28 400 пар армійського взуття, а відповідно до звіту А. Громико – 232 707 пар [Попов, 2016 : 40]

Від 7 листопада 1941 р. дія «Закону про ленд-ліз» у США поширювалась на Радянський Союз. Взаємні поставки узгоджувались Вашингтонським протоколом, який охопив період з 1 липня 1942 р. до 30 червня 1943 р. Отже, основа для ленд-лізу була сформована. Офіційно домовленості ратифіковано лише 11 липня 1942 року під час візиту В. Молотова до Вашингтону, назва ж угоди: «Про принципи, направлені для допомоги у веденні війни проти агресора». [Барановська, Дахно, 2011 : 12]. Тож після підписання московського протоколу ленд-ліз уже діяв, але програма ленд-лізу остаточно поширювалась на територію Радянського Союзу лише після 11 липня 1942 р. [Ніколіна, Вознюк, 2020 : 75].

Ситуація на фронті докорінно змінилася лише у 1943 році, а це зумовлено тим, що СРСР отримала дотації із Заходу і, незважаючи на слабкість власного промислового комплексу, котрий після початку війни ще більше ослаб, Москві вдалося змінити ситуацію на свій лад.

Висновки. Так, спершу зовнішньополітична доктрина США ґрунтувалась на стримуванні нацистської Німеччини за допомогою Англії, котра перетворювалась у своєрідну буферну зону для Штатів. А вже після початку радянсько-німецького конфлікту, США та Англія змінили свої оцінки відносно СРСР і вбачали у ньому той елемент у війні, котрий допоможе ослабити та знищити нацистів на континенті. Поразка СРСР на фронтах на початковому етапі війни стала ще одним із каталізаторів, котрі змусили США та Англію змінювати позиції щодо нього, натомість радянська держава теж почала формувати зовнішню доктрину на інших підходах, які передбачали об'єднання із антигітлерівською коаліцією. У результаті радянсько-британсько-американських домовленостей під час Московської конференції ратифіковано перший протокол, котрий дозволив США поширити в майбутньому вплив ленд-лізу на Радянський Союз, який унеможливив його поразку, модернізував певні галузі військового виробництва. Однак надходження зарубіжних «оборонних матеріалів» супроводжувалося безліччю протиріч, особливо в 1941–1943 рр. Головним з них було повільне розгортання союзниками процесу поставок в СРСР, що складали в той час незначну частину від радянських потреб. Ближче закінчення війни внесок ленд-лізу в сукупний військовий потенціал СРСР істотно збільшився.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Атлантическая хартия. (1941). *Атлантическая хартия*. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/atlanticheskaya-hartiya.php>.

Барановська, В. М., Дахно, І. І. (2011). Деякі аспекти ленд-лізу. *Економіка та держава*, 12, 10–14.

Бутенина, Н. В. (2004). *Ленд-лиз: сделка века*. Москва: ГУ ВШЭ, 312 с.

Виступ (2022). Виступ Вінстона Черчилля в ефірі радіостанції BBC 22 червня 1941 року *Народний оглядач*, 26 травня. URL: <https://www.ar25.org/article/vystup-vinstona-cherchillya-v-efiri-radiostanciyi-vvs-22-chervnya-1941-roku.html>.

Закон о ленд-лизе. (1941). URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/zakon-o-lend-lize.php>.

Ильин, Д. В. (2013). Трансформация образа СССР в представлениях американских законодателей (1939–1941 гг.) *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, 4–1, 68–75.

Козленкова, А. С. (2015). Дипломатическая деятельность И. М. Майского (Яна Ляховецкого) в Великобритании в 1941–1943 гг. *Власть*, 1, 190–195.

Комарков, А. Ю. (2012). Проблемы становления союзнических отношений СССР с Англией и США (22 июня – октябрь 1941 г.). *Новейшая история России*, 1, 145–152.

Крутько, С. О. (2012). Політика Великої Британії щодо СРСР під час радянсько-фінської війни (листопад 1939 – березень 1940 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXIII, 217–220.

Ласточкина, А. В. (2014) Великобританія і США: в преддверії альянса. *Вестник Омського університету*, 4, 4–13.

Ніколіна, І., & Вознюк, О. (2020). Обсяги лізингових поставок Радянському Союзу в роки Другої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 32, 74–81. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-74-81>.

Ніколіна, І., Мельничук, Т., & Очеретяний, В. (2022). Ленд-ліз у структурі радянсько-американських відносин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 38, 82–89. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-82-89>.

Попов, Г. Г. (2016). Военно-экономическое значение «ленд-лиза» для СРСР *Вопросы регулирования экономики*, 1, 34-53. DOI: 10.17835/2078-5429.2016.7.1.034-053.

Секретный протокол Московской конференции представителей СССР, США и Великобритании 1 октября 1941 г. Архив внешней политики Российской Федерации Ф. 06. Оп. 3. П. 32. Д. 433. Л. 1, 7, приложение 3. URL: <https://alliance.rusarchives.ru/ru/sekretnyy-protokol-moskovskoy-konferencii-1-oktyabrya-1941-g>.

Советско-американские (1984). Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы в 2 т., Т. 1. Москва: Политиздат, 510 с.

Стеттиниус, Э. (2000). *Ленд-лиз – оружие победы*. Москва.: Вече, 400 с. URL: [http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz ___orugie_pobedi.html](http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz___orugie_pobedi.html).

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Inna V. Mazur

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Volodymyr V. Ocheretianyi

Vinnitsia Institute of Economics West Ukrainian National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Organizational and Legal Bases Military-Economic Cooperation of USSR, Britain and the United States at the Beginning of World War II

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to objectively cover the organizational and legal basis of military-economic cooperation between the Soviet Union and the United States and Great Britain at the beginning of World War II. Efforts have been made to prove that the Soviet Union was also interested in providing logistical assistance to prevent its defeat in the Soviet-Nazi war. The research methodology based on the principles of historicism, systematics, objectivity, generalization. Preference was given to such special historical methods as historical-systemic, problem-chronological, descriptive, comparative-historical. Scientific novelty of the research is that an attempt was made to comprehensively analyze historiographical narratives to develop organizational and legal foundations of military-economic cooperation of the Soviet Union with the United States and Britain at the beginning of World War II. Conclusions.* At first, USA foreign policy doctrine was based on deterring Nazi Germany with British help, but after the Soviet-German conflict, the USA and Britain changed their views on the USSR and saw it as an element in the war that would help weaken and destroy the Nazis on the continent. The defeat on the Soviet front in the early stages of the war was another catalyst that forced the United States and Britain to change their position, while the Soviet state also began to form an external doctrine on other approaches to unite with the anti-Hitler coalition. As a result of the Soviet-British-American agreements, the first protocol was ratified during the Moscow Conference, which allowed the United States to extend the influence of the Lend-Lease to the Soviet Union in the future. However, the inflow of foreign "defense materials" was accompanied by many contradictions, especially in 1941-1943. The main one was the slow development of the Allies' supply process in the USSR, which at the time was a small part of Soviet needs. Towards the end of the war, the contribution of the lease to the total military potential of the USSR increased significantly.

Key words: World War II, land lease, anti-Hitler coalition, military-economic cooperation, supplies to the USSR.

References:

- Atlanticheskaya khartiya.** (1941). *Atlanticheskaya khartiya.* [Atlantic Charter]. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/atlanticheskaya-hartiya.php> [in Russian].
- Baranovsjka, V. M., Dakhno, I. I. (2011).** Dejaki aspekty lend-lizu [Some aspects of lend-lease] *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, 12, 10–14. [in Ukrainian].
- Butenina, N. V. (2004).** *Lend-liz: sdelka veka* [Lend-Lease: the deal of the century]. Moskva: GU VShE, 312 s. [in Russian].
- Vystup** (2022). Vystup Vinstona Cherrchillja v efiri radiostanciji VVS 22 chervnja 1941 roku. [Speech by Winston Churchill on the BBC on June 22, 1941]. *Narodnyj oghljadach – People's columnist*, 26 travnja. URL: <https://www.ar25.org/article/vystup-vinstona-cherchillya-v-efiri-radiostanciyi-vvs-22-chervnya-1941-roku.html> [in Ukrainian].
- Zakon o lend-lize.** (1941). Zakon o lend-lize. [Lend Lease Act]. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/zakon-o-lend-lize.php> [in Russian].
- Ilin, D. V. (2013).** Transformatsiya obraza SSSR v predstavleniyakh amerikanskikh zakonodateley (1939–1941 gg.) [Transformation of the image of the USSR in the views of American legislators (1939–1941)]. *Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta – Bulletin of the Vyatka State University for the Humanities*, 4–1, 68–75 [in Russian].
- Kozlenkova, A. S. (2015).** Diplomaticheskaya deyatelnost I.M. Mayskogo (Yana Lyakhovetskogo) v Velikobritanii v 1941–1943 gg. [Diplomatic activity of I.M. Maisky (Jan Lyakhovetsky) in Great Britain in 1941–1943] *Vlast – Power*, 1, 190–195 [in Russian].
- Komarkov, A. Yu. (2012).** Problemy stanovleniya soyuznicheskikh otnosheniy SSSR s Angliyei i SShA (22 iyunya – oktyabr 1941 g.) [Problems of formation of allied relations of the USSR with England and the USA (June 22 – October 1941)]. *Noveyshaya istoriya Rossii – Modern history of Russia*, 1, 145–152 [in Russian].
- Krutjko, C. O. (2012).** Polityka Velykoji Brytaniji shhodo SRSR pid chas radjansjko-finsjkoji vijny (lystopad 1939 – berezenj 1940 rr.) [British policy towards the USSR during the Soviet-Finnish war (November 1939 – March 1940)]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizjkogho nacional'jnogho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*, XXXIII, 217–220 [in Ukrainian].
- Lastochkina, A. V. (2014)** Velikobritaniya i SShA: v preddverii alyansa [Britain and the United States: on the ahead of the alliance]. *Vestnik Omskogo universiteta – Bulletin of Omsk University*, 4, 4–13 [in Russian].
- Nikolina, I. I., Voznyuk, O. V. (2020).** Obsyagy lizingovykh postachan Radyanskomu Soyuzu v roky Drugoyi svitovoyi vijny [Level of leasing supplies for Soviet Union during the Second World War]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University. Series: History.* (32), 74–81. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-74-81> [in Ukrainian].
- Nikolina, I., Meljnuchuk, T., & Ocheretjanyj, V. (2022).** Lend-liz u strukturi radjansjko-amerykansjkykh vidnosyn [Lend-Lease in the Structure of Soviet-American Relations]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University. Series: History*, 38, 82–89. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-82-89> [in Ukrainian].
- Popov, G. G. (2016).** Voenno-ekonomicheskoe znachenie «lend-liza» dlya SRSR [Military-economic significance of Lend-Lease for the Soviet Socialist Republic]. *Voprosy regulirovaniya ekonomiki – Issues of economic regulation*, 1, 34-53. DOI: 10.17835/2078-5429.2016.7.1.034-053 [in Russian].
- Sekretnyy** protokol Moskovskoy konferentsii predstaviteley SSSR, SShA i Velikobritanii 1 oktyabrya 1941 g. [Secret Protocol of the Moscow Conference of Representatives of the USSR, USA and Great Britain October 1, 1941]. Arkhiv vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii – Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation F. 06. Op. 3. P. 32. D. 433. L. 1, 7, prilozhenie 3. URL: <https://alliance.rusarchives.ru/ru/sekretnyy-protokol-moskovskoy-konferencii-1-oktyabrya-1941-g> [in Russian].
- Sovetsko-amerikanskije** (1984) *Sovetsko-amerikanskije otnosheniya vo vremya Velikoy Otechestvennoy vojny, 1941–1945: Dokumenty i materialy* [Soviet-American relations during the Great Patriotic War, 1941–1945: Documents and materials]. (Vols. 1–2) V. 1. SovieMoskva: Politizdat, 510 p. [in Russian].
- Stettinius, E. (2000).** *Lend-liz – oruzhie pobedy* [Lend-Lease: weapon of victory] Moskva.: Veche, 400 s. URL: [http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz ___orugie_pobedi.html](http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz___orugie_pobedi.html) [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 02.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2022 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.2(477) «1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-131-138>**Анастасія Грідіна**Донецький національний університет імені Василя Стуса
аспірантка (Україна)e-mail: a.hridina@donnu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5718-9885>**Надія Темірова**Донецький національний університет імені Василя Стуса
доктор історичних наук, професорe-mail: temirova600@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>**Проблема розбудови збройних сил
у мемуарах сучасників української революції 1917–1921 рр.**

Анотація. Метою статті є здійснення аналізу мемуарів сучасників і безпосередніх учасників революційних подій 1917 – 1921 років. Увагу сфокусовано на процесі формування українських збройних сил – опори Української Центральної Ради. За основу взято спогади активних учасників національного українського руху – В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка. Для об'єктивнішого висвітлення теми дослідження було проаналізовано спомини учасників революційного руху інших ідеологічних спрямувань – білого руху І. Мазепи, А. Денікіна, більшовицького табору – Є. Бош, В. Атонова-Овсієнко. Мемуарні твори представлено як книжкові публікації, тематичні збірники, власні авторські життєписи, журнальні та газетні публікації. **Методологічну основу дослідження** склали загальнонаукові методи, серед яких порівняння та аналіз. Окрім того, під час роботи над публікацією використовувались історично-порівняльний, ретроспективний методи, а також синхронний. Завдяки цій методологічній базі змогли проаналізувати джерела дослідження та зробити висновки стосовно проблеми, що піднімається в даній статті. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що здійснена аналітична робота над мемуарною літературою в контексті висвітлення в ній питання про формування українських збройних сил, які були основною опорою Центральної Ради в перший період революції. **Висновки.** Спогади свідчать, що з перших днів революційних змагань військовослужбовці-українці почали стихійно створювати комітети, громади, клуби. Такий активний рух сприяв появі тенденції до утворення українських військових частин, які можуть, в свою чергу, скласти основу єдиного Українського фронту. Однак в той же самий час лідери революційного руху не мали уявлення, як створювати власні збройні сили, як формувати армію. У Центральної Ради не було чітко визначеної позиції стосовно ставлення до військових сил, тому що її члени побоювалися зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом. Через це питання між членами першого українського уряду, зокрема між М. Грушевським і М. Міхновським, було чимало суперечок, що прослідковується в споминах цих діячів. Також урядовці з недовірою ставилися до військового командування, зокрема до П. Скоропадського, який у своїх мемуарах приділяє багато уваги опису процесу створення українського корпусу в російській армії. Загалом, автори мемуарної літератури революційної доби, підкреслюють, що державній владі так і не вдалося організувати справжню військову силу, яка могла б чинити ворогу опір. Це прослідковується в оцінках збройних формувань України, як слабких, неорганізованих та хаотичних. Більшість мемуаристів вважала винною в такій ситуації Центральну Раду, адже та не скоординувала в правильному руслі свої дії та почала конфліктувати з російським урядом відкрито. Більшовики в своїх споминах описують процес формування загонів червоної гвардії в східних і південних територіях України – зокрема, в селищах та містах.

Ключові слова: спогади, Українська революція, збройні сили, Українська Центральна Рада, Український військовий з'їзд.

Постановка проблеми. Фахівці сучасної історичної науки все більше приділяють увагу вивченню подій і процесів, досліджуючи долю конкретних постатей, які були безпосередніми їх свідками, учасниками або тими, хто докладав зусиль до історичних перетворень. Завдяки цьому створилася нова дослідницька хвиля – вивчення джерельного потенціалу мемуарної літератури

.....
щодо питань з історії України. Зазначимо, що тривалий час спогади були недоступними для істориків та залучення в їх науковий обіг. Лише останніми роками вони почали публікуватися в Інтернеті у вигляді відсканованих текстів спогадів, щоденників. Тому вивчення мемуарної спадщини учасників та свідків Української революції 1917-1921 рр. становить особливий інтерес та є досить актуальним та своєчасним.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Відображення процесу формування збройних сил в революційний період 1917 – 1921 рр., частково стали об'єктом уваги сучасних дослідників. Варто відзначити праці В. Мельниченка, який проаналізував формування збройних сил у мемуарах державних і військових діячів 1917 – 1921 рр. на Черкащині [Мельниченко, 2017: 29-36]. Н. Панас дослідила збройні сили періоду Центральної Ради у військово-теоретичній спадщині генерала Олександра Греківа [Панас, 2017: 99-102]. П. Ткачук здійснив аналіз еволюції поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР [Ткачук, 2007: 89-93]. Проте наразі в українській історіографії відсутнє систематизоване комплексне дослідження мемуарної спадщини щодо формування збройних сил під час визвольних змагань 1917 – 1921 рр. З огляду на це мета статті полягає в аналізі поглядів сучасників Української революції 1917 – 1921 рр. на проблему розбудови збройних українських сил, відображених у мемуарній літературі їхнього авторства.

Формуючи джерельну базу дослідження, опрацьовано шістнадцять мемуарних творів. Базуючись на прийнятій класифікації, зауважимо, що більшість з відібраної мемуарної літератури складають спогади учасників та свідків Української революції 1917 р. За жанрами це спомини про окремі події, які також називаються мемуарами-історіями, і спогади-автобіографії. За формою ці тексти – спогади, написані авторами.

Теоретико-методологічними засадами роботи стало декілька наукових підходів, серед яких системний, комплексний та культурологічний. Вони дали можливість проаналізувати зміст інформації щодо формування збройних сил у період революційних подій 1917 – 1921 рр., зафіксованих у свідченнях очевидців, на основі чого дослідити не тільки те, що написано в мемуарах, але і як, і ким.

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу мемуарів сучасників і безпосередніх учасників революційних подій 1917 – 1921 років. Увагу сфокусовано на процесі формування українських збройних сил – опори Української Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу. Найпоширеніший привід для критики Центральної Ради – твердження про нерозуміння її провідними лідерами місця та ролі збройних сил в революційному русі та державотворенні. Феноменом Української революції є сильний вибух почуття національної гідності та свідомості. Не маючи підтримки серед населення Центральної Рада не мала б ніяких шансів на успіх. Основною підтримуючою силою були селяни, які склали становий хребет нації українців, а активну частину масової опори першого українського уряду складала українська армія [Смолій, 2011: 63]. Проте слід зазначити, що чіткого уявлення про ставлення до армії, про те, як в перспективі її формувати, у членів Центральної Ради не існувало. Лідери українського уряду постійно сперечалися між собою з цього питання. Більш-менш сформована позиція стосовно організації національних збройних сил була у М. Міхновського та його прибічників. Він вимагав негайно розпочати процес створення армії.

1 березня 1917 р. Петроградська рада робітничих депутатів видала наказ про формування в складах рот, батальйонів та полків солдатських комітетів, яким надавали багато широких повноважень з питань контролю командним складом. Генерал А. Денікін у своїх спогадах засвідчив, що вже в перші дні революції: «Ставка випустила з своїх рук керівництво армією» [Денікін, 1924: 139]. Таким чином почався стихійний рух серед українських військовослужбовців – вони створювали українські комітети, громади, клуби, українські військові частини [Денікін, 1924: 214]. Ця ситуація сприяла виникненню думки про те, що вже настав час формувати єдиний Український фронт. З цією метою Д. Дорошенко відправився до Ставки, яка, як він відзначив у спогадах, була частиною «великого військового організму, що ще кілька місяців тому задавався таким сильним і могучим» [Дорошенко, 1969: 215]. Тільки Ставка почала перетворюватися в політичну організацію, і переставала бути схожою на військовий осередок. Д. Дорошенко прагнув іншої мети – виділити українських солдатів та офіцерів від інших частин на різних фронтах та відправити їх в Україну: «натомість, щоб з Української території й існуючих на ній фронтах були забрані солдати неукраїнського походження...» [Дорошенко, 1969: 214].

На 9-й день березня 1917 р. під час зборів солдатів та офіцерів Київського гарнізону утворилася Установча українська військова рада, яка мала відкрити український військовий клуб імені П. Полуботка. Він мав об'єднати та згуртувати вояків російської армії, що мали українське походження, під гаслами федералізації та автономії України [Грушевський, 1912: 161]. Військовий клуб імені П. Полуботка був настільки потужним, що міг конкурувати з Центральною Радою, про яку мало хто знав на території України в той час. В. Кедровський

описує його так: «Цей клуб утворився тут з перших днів революції. Він був ініціатором організації першого українського полку Богдана Хмельницького [...] Не поділяючи обережної тактики Центральної Ради та Генерального Комітету, він, звичайно, стояв у гострій опозиції до них» [Кедровський, 1967: 254].

Розпочатий рух за українізацію військових угруповань викликав досить вороже ставлення Тимчасового уряду, однак Центральна Рада так і не висловлювала одностайно прийнятого рішення з цього питання. Дехто з її членів вважав, що українізація війська відповідає засадам демократизації, але були й ті, хто боявся зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом. М. Грушевський в спогадах зазначає, що ідея про створення клубу ім. П. Полуботка належала М. Міхновському: «...ліве крило новоствореної Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головно, криклива організаційна робота, кажучи по-теперішньому – фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво на офіцерстві. Провідником, як властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів. Міхновський» [Грушевський, 1989: 109]. Цей фрагмент наводить на думку, що ставлення М. Грушевського до М. Міхновського було досить апатичним. Відчувається, ніби голова Центральної Ради побоювався, що М. Міхновський може здійснити військовий переворот, на що вказує такий уривок зі споминів М. Грушевського: «Ці побоювання змусили наших товаришів з Центральної Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц.ради...» [Грушевський, 1989: 110].

М. Міхновський та його прихильники ставилися до Центральної Ради досить упереджено, про що пише у мемуарах М. Галаган: «Коли на початку квітня я відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його «чільних людей і членів» панує якийсь неприємно-задиркуватий тон «військовиків» і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» провідників українського національного руху» [Галаган, 2005: 139].

У першій половині квітня 1917 р. відбувся Український з'їзд Західного фронту. Захід проводився у Мінську, де було обрано Українську фронтову раду, яку очолив С. Петлюра. Цю подію М. Грушевський назвав справою «величезної ваги, що потім стала вирішуючим фактором української революції» [Грушевський, 1989: 113]. З цього моменту Центральна Рада долучалася до процесу об'єднання збройних українських сил, розуміючи важливість підтримки армії. Прискорив процес формування військової сили України полк Б. Хмельницького, який став першою масштабною українською військовою одиницею. У Центральної Ради була компромісна позиція по відношенню до вимог, що висувалися Тимчасовим урядом та українськими військовими. М. Грушевський у споминах досить негативно реагує на підтримку прагнень полуботківців створити першу українську частину: «Вони вчинили з сього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами заогнили справу» [Грушевський, 1989: 120]. В той же час професійний військовий, активний учасник національних змагань 1917 – 1921 рр. О. Удовиченко згадує про полуботківців в позитивному контексті, відзначаючи: «У самому Києві по весні 1917 року сформовано 1-й український піхотний полк імені Гетьмана Богдана Хмельницького. Сформовані українські частини, згуртовані національною дисципліною, незабаром придбали повагу серед російського командування на фронті; бо в той час, як частини з російських солдат часто-густо покидали самовільно фронт, їхнє місце в окопах займали дисципліновані невеликі українські частини» [Удовиченко, 1954: 5].

Будь-які спроби гальмувати процес формування першої військової частини були марними і сприяли зворотному ефекту, адже збори військових, з'їзди стали проводитися повсюдно [Смолій, 2011: 220]. Більшовики, за спогадами В. Кедровського, реагували на появу українського військового елемента негативно: «Успіхові української військової самоорганізації у великій мірі сприяло те негативне відношення до українського національного руху, яке виявили всі верстви московського суспільства й так званих «меншостей» на самій Україні» [Кедровський, 1967: 270]. Підтвердження цим словам знаходимо у спогадах Є. Бош [Бош, 1925: 125].

Військову проблему розглядали на засіданні Других загальних зборів Української Центральної Ради 23 квітня 1917 р., де була ухвалена пропозиція про формування Військової ради, яка мала входити в склад Центральної Ради. Військову раду мав обрати Всеукраїнський військовий з'їзд, який збиралися провести пізніше. Тому вирішення завдань, пов'язаних з військовими справами покладалося на плечі спеціальної військової комісії Центральної Ради, яку доповнювали представники військових формувань. Члени українського уряду хотіли, щоб такими питаннями займалася вища структура, тому було ухвалено рішення про утворення Тимчасового Українського військового генерального комітету, який мав співпрацювати з російським Генеральним штабом.

В травні 1917 р. відбувся перший Український військовий з'їзд, на якому стали зрозумілими настрої солдатів. Вони проявляли рішучість та радикальність поглядів, тому рішення про формування української національної армії було прийнято швидко та без

сперечань. Саме так у складі Центральної Ради утворився Український Генеральний військовий комітет (далі УГВК), який очолював С. Птелюра [Смолій, 2011: 221-222].

20 травня 1917 р. Центральна Рада відправила в Петроград делегацію, яка мала представити Тимчасовому уряду вимоги стосовно розбудови військової справи в Україні. Всі вони були сформульовані на Всеукраїнському військовому з'їзді. В. Винниченко в своїх спогадах описує реакцію Тимчасового уряду на прохання Центральної Ради: «В результаті такої політики військові часті почали самі робити переформування, самі стали давати собі назви. З'явилися полки імені різних гетьманів і українських діячів: «Полк Сагайдачного», «Полк Гонти», «Полк Дорошенка» і т.д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе, вже до певної міри вважали себе самостійними, не підлеглими загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт» [Винниченко, 1980: 197-198].

4 червня 1917 р. було проведено II Всеукраїнський військовий з'їзд, під час якого сформовано вимоги про затвердження Українського Генерального військового комітету командними ешелонами російської армії. Передбачалося, що саме цей осередок буде приймати рішення, які будуть виконувати всі українські військові формування в обов'язковому порядку. Окрім того, Український Генеральний військовий комітет мав розробити практичний план з питань українізації армії. Про те, як поставилися до цього делегати з'їзду, пише у споминах заступник голови УГВК В. Кедровський: «Ми повинні організуватися і далі утворювати свою військову силу, тримати її на фронті для оборони своїх границь. Але тільки для оборони й ні одного чоловіка в наступ!...будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настати й такий час, коли ми, всі переконані федералісти будемо приневолені змінити свою тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенності й незалежності України» [Кедровський, 1967: 128-129].

Однак важливо відмітити, що Український Генеральний військовий комітет віддзеркалював помірковану позицію ЦР і прагнув співпрацювати з командуванням російських військових формувань. На думку членів Центральної Ради, вони мають бути солідарними з політикою Тимчасового уряду з питань організації війська, тому брали на себе відповідальність за те, що справи залишалися невтішними. Про це згадує у споминах В. Кедровський: «Рахуючись із загальною тактикою Центральної Ради, Генеральний комітет у своїй роботі, крім кардинального завдання творення національної армії, йшов щиро до того, щоби допомогти всіма силами російському військовому командуванню в його тяжкій праці по збереженню, упорядкуванню й закріпленню фронту» [Кедровський, 1967: 188-189].

Говорячи про процес формування збройних сил, не можна не звернутися до спогадів того, хто втілював в життя ідею українізації військових угруповань – П. Скоропадського. З початку 1917 р. він очолював 34-й український армійський корпус, який не брав участі в національних змаганнях. П. Скоропадському були не близькі спрямування партій революційного характеру, як російських, так і українських. Його офіцерський світогляд базувався на тому, що першою справою має бути доведення війни до переможного фіналу. Однак була проблема, якою він опікувався в той момент – дисципліна та боєздатність військового корпусу, який був ввірений йому [Скоропадський, 1995: 35-43]. «У травні і червні я жодного разу не згадав про українство, якщо не брати до уваги, що на початку травня, як-то проїжджаючи в автомобілі зі штабу 16-го корпусу в Коломию, де стояв мій штаб, я підвіз по дорозі якогось солдата, який був призначений депутатом від українців на перший Військовий Український З'їзд. Цей солдат мене питав, як я дивлюсь на питання, чи потрібно тепер українцям виділятися з частин і утворювати окремі частини. Я йому відповів, що вважаю це згубним з точки зору пашів військової могутності, що переформування військових частин майже під вогнем противника останньому на руку, що таким чином ми тільки засмутимо остаточно нашу армію», – пише він [Скоропадський, 1995: 85-86].

П. Скоропадський намагався самостійно розібратися в проблемі та необхідності українізувати військові формування, тому в його спогадах описані його побоювання та сумніви: «...вважаю це небезпечним з погляду нашої військової сили і що переформування військових частин майже під вогнем ворога йому може послужити на користь, а нам може остаточно зруйнувати армію...» [Скоропадський, 1995: 85-86]. Для майбутнього гетьмана будь-яке питання, яке стосувалося збройних сил, було серйозним, адже він завжди піклувався про те, в якому стані знаходиться його корпус та солдати. Для того, щоб самостійно розібратися в ситуації, він вирушив до Києва, про що згадував у споминах: «...українці являють кращий елемент в бойовому відношенні, але не можу заплющувати очей на те, що українізація корпусу сполучена з великими труднощами. Останнє я особливо підкреслюю» [Скоропадський, 1995: 64].

В серпні 1917 р. П. Скоропадський отримав від Л. Корнілова наказ про українізацію корпусу, проте сумніви його не полишали. Не дивлячись на це, П. Скоропадський розпочав процес українізації, про що в спогадах зазначив, зафіксувавши в них свою розмову з головнокомандуючим: «Все це дрібниці, головне війна. Все, що в таку критичну хвилину може

посилити нашу міць, ми повинні брати. Що ж стосується Української Ради, згодом ми її з'ясуємо. Українізуйте корпус» [Скоропадський, 1995: 24]. З цього уривку стає зрозумілим, що П. Скоропадський дбав про боротьбу з німцями, тому, не дивлячись на те, що слова командуючого вдалися йому легковажними, він все одно почав процес українізації: «...особливо приємно те, що серед українського елемента не було озлоблених, незадоволених, розпропагандованих людей. Усі виглядали весело і хотіли працювати. Завзяті націоналісти і нічого більше» [Скоропадський, 1995: 71-72]. Таким чином корпус П. Скоропадського став 1-м Українським корпусом. Він складався з 60 тис. вояків, які були дисципліновані та якісно озброєні. Цей корпус був оборонною силою Києва в листопаді 1917 р. під час боротьби з більшовицькими військовими угрупованнями.

Загалом, зі спогадів П. Скоропадського, стає зрозумілим, що через його військовий досвід, він критично сприймав все, що стосувалося питань озброєння. За його записами у мемуарах, процес революціонізації армії може призвести до втрати боєздатності та дисциплінованості військових: «...мені прийшлося бути свідком звірячого поведіння наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі» [Скоропадський, 1995: 71].

Російське командування гальмувало процес українізації, хоча дало згоду на нього. Серед основних противників був А. Денікін. За спогадами В. Кедровського, було прийнято рішення, що: «українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишить все по – старому» [Кедровський, 1967: 212]. Члени російського командування намагалися уникнути заміну офіцерського складу в корпусах та дивізіях, які були вже українізованими. Про це В. Кедровський наводить у своїх мемуарах уривок із спогадів А. Лукомського: «Довелося багато морочити голову з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до Ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої Української Армії. В цій справі Тимчасовий уряд підтримав Ставку й було дозволено лише поступово українізувати декілька корпусів на Південно-Західному та Румунському фронтах, але ні в якому разі не переміщувати офіцерів» [Кедровський, 1967: 212].

Очільник Київського військового округу полковник К. Оберучев відкрито сприяв гальмуванню українізації військових частин. Він був яскравим противником цього процесу, тому що вважав, що це було не на часі: «...українізація війська, всупереч певним вказівкам міністра Керенського, велась без будь-якої моєї участі, шляхом часткових дозволів, які давались і даються то ставкою, то військовим міністром, і самотнім противником українізації, який стоїть поперек постанов інших представників урядової влади, і тому все незадоволення певних кіл, які керують українізацією, спрямоване проти мене. Саме з моєю особою, а не з російською урядовою владою пов'язані уяви про опір українізації і саме проти мене ведеться широка агітація» [Оберучев, 2012: 43].

Заважали процесу українізації внутрішні суперечки між членами Центральної Ради, сумніви очолювача УГВК С. Петлюри та вищого командного складу. Про це писав у своїх мемуарах П. Скоропадський: «...круги з Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів» [Скоропадський, 1995: 48]. Д. Дорошенко також свідчить про це: «У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це головні причини, на мою думку, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліплюючого цементу, і од «мільйону багнетів» залишився в один момент лише спомин» [Дорошенко, 1969: 187].

І. Мазепа у своїх спогадах пише про інші невдачі Центральної Ради в питаннях українізації військових частин: «На мій погляд, провідники Центральної Ради переоцінили успіхи українізації армії і не звернули належної уваги на національну свідомість формованих частин. Тому, коли запанували хаос і безладдя, українські війська дуже легко піддалися тим самим розкладовим впливам, що й армія російська» [Мазепа, 1950: 49]. В. Андрієвський, який був одним із засновників УПХД і відвертим критиком діяльності ЦР, погоджується з І. Мазепою, зазначаючи у мемуарах: «Українські війська, що приходили з фронту і мали наперед військовий вигляд, національний дух, скоро під впливом оточуючої атмосфери безладдя, нездібності до організації з центру й деморалізуючої агітації і самі деморалізувалися.[...] Природно, що боронити владу Центральної Ради було нікому: її найенергійніше боронили власне ті, кому це було офіційно заборонено і віднято всі засоби до того. Але деякі військові частини числилися «українськими», були українськими бодай зовні, і як слабкі вони були фактично, – поради побоювалися їх, бо справжньої сили й вони не мали за собою: тих розбишацьких банд, котрі були до їхньої диспозиції, вони не могли рахувати справжньою собі обороною, бо та оборона в кожний момент могла обернутися й проти них самих. У нас було кілька таких випадків» [Андрієвський, 1963: 32-33].

Члени Центральної Ради досить оптимістично оцінювали процес українізації. І. Мазепа в мемуарах використав цитату із споминів голови УГВК В. Кедровського, який пише, що до кінця літа 1917 р. українське військо було в декілька разів більшим за кількісним складом, тому могло сміливо ставати по всьому фронту, який проходив по території України: «На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів» [Кедровський, 1967: 49].

В жовтні відбувся переворот, який сильно вплинув на процес державного будівництва в Україні. Він переріс в жакливу війну, в якій не було боєздатної армії в жодній зі сторін. Вагомою силою української сторони був 1-й корпус П. Скоропадського, яке називали ядром майбутньої армії, яка вже була майже готова до масштабу війни з більшовиками. Саме тому це військове формування прагнули знищити в першу чергу. Як зазначає П. Скоропадський у мемуарах: «надсилали агітаторів, не давали теплої одежі і примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не присилали ні кухонь, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра..» [Скоропадський, 1995: 48]. Не дивлячись на всі складнощі, під час листопадового походу на Київ в 1917 р. 1-й Український Корпус зумів паралізувати сили більшовиків, щоб ті не захопили столицю. П. Скоропадський в споминах пише про те, що всі військові виконували його накази і з натхненням воювали із більшовиками: «Ми обеззброїли основну масу напливаючих з фронту частин, пропускаючи солдатів-великоросів на північ». Усі бої з більшовиками були успішними, корпус працював енергійно, і більшовики не мали ще тоді такої сильної організації» [Скоропадський, 1995: 48].

Також майбутній гетьман згадував про організацію Українського Вільного Козацтва, бо сам він був його отаманом. За його словами, це утворення базувалося на основі селянських власницьких кругів, які прагнули зберегти свою власність. Це був «здоровий рух», як його називає П. Скоропадський, національно-історичного характеру, який нагадував собою «галицькі січі» [Скоропадський, 1995: 48].

В цілому процес українізації військових частин завершився невдачею через те, як пишуть мемуаристи, що в країні панувала криза, а в керівництва держави не було чітко визначеної позиції.

Висновки. Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, можемо засвідчити, що з початком революційних змагань українські військові почали активно створювати комітети, громади та клуби, які заклали основи для формування єдиного Українського фронту. В той же самий час лідери держави не мали чіткого уявлення про те, як має формуватися власний військовий корпус в Україні. У керівництва Центральної Ради були побоювання зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом, між представниками українського революційного руху точилися суперечки стосовно необхідності створення військових одиниць. Окрім того, керівництво держави не довіряло представникам військового командування. Саме тому, на думку мемуаристів, український уряд так і не зумів організувати в Україні військову силу, яка б була спроможною чинити опір ворогу. Збройні формування, які вдалося сформувати, за оцінками авторів спогадів, були слабкими та хаотичними, їм не вистачало організованості та дисципліни. Більшовики в своїх мемуарах більше згадують про формування загонів червоної гвардії в селищах робітників на сході та півдні України.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андріївський, В.** (1963). *З минулого (1917-ий рік на Полтавщині)*. Нью-Йорк. 157 с.
- Антонов-Овсеєнко, В. А.** (1924). *Записки о гражданской войне*: в 4 т. Том 1. М. Высший военный редакционный совет. 271 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10311-t-2-m-1924>.
- Бош, Е.** (1925). *Год борьбы*. М. Л. Гос. издат. 274 с. URL: <http://www.torrentino.com/torrents/744595>.
- Винниченко, В.** (1980). *Щоденник*. Т.1.1911–1920. Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка. 500 с.
- Грушевський, М.** (1912). *Ілюстрована історія України: Шоста тисяча*. Київ, Львів. Друкарня С. В. Кульженко. 556 с.
- Грушевський, М.** (1989). *Спомини*. Київ. № 9. С. 108–149.
- Галаган, М.** (2005). *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*. 2005. 656 с.
- Деникин, А.** (1924). *Очерки русской смуты*. Т. 3. *Белое движение и борьба Добровольческой армии: Май-октябрь 1918 г.* Берлин: Слово. 271 с.
- Дорошенко, Д.** (1969). *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)*. Мюнхен, 1969. Ч. 2. 543 с.

- Кедровський, В.** (1967). *1917 рік*. Канада: «Вінніпег». 525 с.
- Мазепа, І.** (1950). *Україна в огні і бурі революції*. Мюнхен: Прометей. 210 с.
- Мельниченко, В.** (2017). Події Української революції 1917–1921 рр. на Черкащині в мемуарах державних і військових діячів. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Вип. 1. С. 29–36.
- Оберучев, К. М.** (2012). *В дни революции: воспоминания участника великой русской революции 1917-го года*. М. Книга по Требованию. 155 с.
- Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.** (1995). Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945). *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. К.1995. С. 35–43.
- Панас, Н. Б.** (2017). Збройні сили періоду Української Центральної Ради у військово-теоретичній спадщині генерала Олександра Греківа. *Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації: тези IV Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 квітня 2017 року*. Львів. С. 99–102.
- Скоропадський, П.** (1995). *Спогади*. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія. 112 с.
- Смолій, А. В.** (ред.) (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн.1). К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України». 390 с.
- Солдатенко, В. Ф.** (1999). *Українська революція: Іст. нарис*. К.: Либідь. 975 с.
- Ткачук, П.** (2007). Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія»*. № 584. Львів. С. 89–93.
- Удовиченко, О.** (1954). *Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил, 1917–1921*. Вінніпег: Микитюк. 176 с.

Anastasia B. Hridina

Vasyl Stus Donetsk National University
Postgraduate student (Ukraine)

Nadiya R. Temirova

Vasyl Stus Donetsk National University
Dr. (History), Professor

The Problem of Building the Armed Forces in the Memoirs of Contemporaries of the Ukrainian Revolution in 1917-1921.

Abstract. *The aim of the article is to analyze the memoirs of contemporaries and direct participants in the revolutionary events in 1917-1921. Attention is focused on the process of formation of the Ukrainian Armed Forces - the mainstay of the Ukrainian Central Council. The memoirs of active participants of the national Ukrainian movement - V. Vynnychenko, M. Hrushevsky, D. Doroshenko are taken as a basis. Memoirs of representatives of other camps of revolutionary competitions - the white movement of I. Mazepa, A. Denikin, the Bolshevik camp - E. Bosch, V. Atonov-Ovsienko were studied for a more objective coverage of the research topic. Memoirs are presented as book publications, thematic collections, author's biographies, magazine and newspaper publications. Materials of the State Archives of Donetsk region are also involved, which allow to present the peculiarities of the course of events in Donetsk region. **The methodological basis** of the study were general scientific methods of comparison and analysis. In preparation for publication, the leading methods were historical-comparative, synchronous and retrospective. The use of the mentioned scientific methods allowed to analyze the sources and draw conclusions about the scientific problem. **The scientific novelty** of the study is that the researcher attempted to analyze available memoirs on the formation of the Ukrainian armed forces - the mainstay of the Ukrainian Central Council. **Conclusions.** Memoirs show that, on the one hand, from the first days of the revolution, a spontaneous movement began among Ukrainian servicemen - the creation of Ukrainian committees, communities, clubs, tendencies to create Ukrainian military units, even the idea of creating a united Ukrainian front. On the other hand, the leaders of the Ukrainian revolution did not have a more or less clear idea of the attitude to the army, the prospect of creating their own armed forces. The Central Council could not determine its position on this issue for fear of spoiling relations with the Provisional Government. Disputes within the Ukrainian movement, in particular between M. Hrushevsky and M. Mikhnovsky, and distrust of representatives of the military command, in particular P. Skoropadsky, also affected this solution. The latter in his memoirs describes in detail the vicissitudes of the creation of the Ukrainian corps in the Russian army. In general, according to the authors of the memoirs, the Ukrainian government has failed to organize a real military force in Ukraine that could resist the enemy. All contemporaries assess the armed forces of Ukraine as weak, disorganized, chaotic. Most saw this as the fault of the Central Council, which failed to coordinate its actions properly and began an open conflict with the*

.....
Russian government. *Memoirs of the Bolsheviks reflect the process of formation on the ground (mostly in cities and workers' settlements of eastern and southern Ukraine) units of the Red Guard from local workers.*

Key words: memoirs, Ukrainian revolution, armed forces, Ukrainian Central Rada, Ukrainian military congress.

References:

- Andriivskiy, V.** (1963). *Z mynuloho (1917-yi rik na Poltavshchyni) [From the past (1917 in Poltava region)]*. Niu-York. 157 s. [in Russian].
- Antonov-Ovseenko, V. A.** (1924). *Zapiski o grazhdanskoj vojne: v 4 t. Tom 1. M. Vyisshiy voennyj redaktsionnyj sovet [Notes on the Civil War: Part I Volume 1. M. Higher Military Editorial Board]*. 271 s. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/10311-t-2-m-1924> [in Russian].
- Bosh, E.** (1925). *God borby [Year of struggle]*. M. L. Gos. izdat.. 274 s. URL: <http://www.torrentino.com/torrents/744595> [in Russian].
- Vynnychenko, V.** (1980). *Shchodennyk. T.1.1911–1920 [Diary. T.1.1911–1920]*. Edmonton – Niu-York: Vydannia Kanadskoho Instytutu Ukrainykh Studii i Komisii UVAN u SSHa dlia vyvchennia i publikatsii spadshchyny Volodymyra Vynnychenka. 500 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1912). *Iliustrovana istoriia Ukrainy: Shosta tysiacha [Illustrated History of Ukraine: Six Thousand]*. Kyiv, Lviv. Drukarnia S. V. Kulzhenko. 556 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1989). *Spomyny [Memories]*. Kyiv. № 9. S. 108–149. [in Ukrainian].
- Galagan, M.** (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti – 1920 r.) [From my memories (1880s – 1920s)]*. 2005. 656 s. [in Ukrainian].
- Denikin, A.** (1924). *Ocherki russkoj smutyi. T. 3. Beloe dvizhenie i borba Dobrovolcheskoj armii: May-oktyabr 1918 g [Essays on Russian turmoil. T. z. White movement and the struggle of the Volunteer Army: May-October 1918]*. Berlin: Slovo. 271 s. [in Russian].
- Doroshenko, D.** (1969). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920) [My memories of the recent past (1914–1920)]*. Miunkhen, 1969. Ch.2. 543 s. [in Ukrainian].
- Kedrovskiy, V.** (1967). *1917 rik [1917 year]*. Kanada: «Vinnipeh». 525 s. [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (1950). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii [Ukraine in the fire and storm of revolution]*. Miunkhen: Prometei. 210 s. [in Ukrainian].
- Melnychenko, V.** (2017). Podii Ukrainy 1917–1921 rr. na Cherkashchyni v memuarakh derzhavnykh i viiskovykh diiachiv [The events of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in Cherkasy region in the memoirs of statesmen and activists]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya Istorychni nauky*. Vyp. 1. S. 29–36. [in Ukrainian].
- Oberuchev, K. M.** (2012). *V dny revoliutsyy: vospomynaniya uchastnyka velykoj russkoj revoliutsyy 1917-ho hoda [In the days of revolutions: memories of a participant in the great Russian revolutions of 1917]*. M. Knyha po Trebovaniyu. 155 s. [in Russian].
- Ott-Skoropadska O., Hai-Nyzhnyk P.** (1995). Pavlo Skoropadskiy: korotka khronika zhyttia (1873–1945). *Skoropadskiy P. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 [Pavlo Skoropadsky: a short chronicle of life (1873–1945). Skoropadsky P. Memories. End of 1917 – December 1918]*. K.1995. S. 35–43. [in Ukrainian].
- Panas, N. B.** (2017). Zbroini syly periodu Ukrainy Tsentralnoi Rady u viiskovo-teoretychnii spadshchyni henerala Oleksandra Hrekiva [Armed Forces of the Ukrainian Central Rada Period in the Military-Theoretical Legacy of General Oleksandr Grekiv]. *Istoryko-kulturna spadshchyna: problemy zberezhenia i populiaryzatsii: tezy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, 21–22 kvitnia 2017 roku*. Lviv. S. 99–102. [in Ukrainian].
- Skoropadskiy, P.** (1995). *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 [Memoirs. End of 1917 – December 1918]*. Kyiv; Filadelfiia. 112 s. [in Ukrainian].
- Smolii, A.V.** (red). (2011). *Narysy istorii ukrainy 1917–1921 rokiv (kn.1) [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 (book 1)]*. K.: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy». 390 s. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. F.** (1999). *Ukrainska revoliutsiia [The Ukrainian revolution]*: Ist. narys. K.: Lybid. 975 s. [in Ukrainian].
- Tkachuk, P.** (2007). Evoliutsiia pohliadiv M. Hrushevskoho shchodo protsesu viiskovoho budivnytstva UNR [Evolution of M. Hrushevsky's views on the process of military construction of the Ukrainian People's Republic]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik» «Derzhava ta armii»*. № 584. Lviv. S. 89–93. [in Ukrainian].
- Udovychenko, O.** (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist: istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainykh zbroinykh syl, 1917–1921 [Ukraine in the war for statehood: the history of organization and hostilities of the Ukrainian Armed Forces, 1917–1921]*. Vinnipeh: Mykytiuk. 176 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 24.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.05.2022 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477) «179/1917/1920»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-139-142>**Сергій Падалка**

Інститут історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Тарас Шульга

Інститут історії України НАН України
молодший науковий співробітник (Україна)
e-mail: shulhatar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7180-4610>

Реєнт О. П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. – К.: Інститут історії України, 2021. Кн. 1. 846 с. Кн. 2. 818 с.

***Анотація.** Автори рецензії аналізують збірку нарисів відомого українського історика, присвячену широкому спектру проблем соціально-економічної та соціально-політичної історії України протягом XIX та початку XX століть. Особливу увагу рецензентів привернули оригінальні та продуктивні підходи О.П. Реєнта до вивчення процесів втягування України в модерний світовий аграрний ринок, а також кризових явищ в українському соціумі під час Першої світової війни та Української революції. На думку рецензентів, це дослідження створює широку базу для глибшого вивчення принципово важливого періоду української історії.*

***Ключові слова:** агросектор, соціальна криза, війна, революція*

Вихід у світ двотомного видання члена-кореспондента НАН України О. П. Реєнта – безперечно, значна подія у вітчизняному науковому просторі. Ураховуючи, що цьому вирішальному періоду української історії здебільшого присвячувалися праці конкретно-тематичного характеру, підготовка масштабної аналітичної праці стала на часі. Неабиякого значення виданню надає також той факт, що воно має міцне методологічне підґрунтя, у ній відображаються положення, які сприятимуть виробленню нових оцінок та підходів до контрверсійних історичних подій, процесів і явищ, вона охоплює досліджувані питання у широкому політичному, економічному, міжнародному, гуманітарному контексті.

В об'ємній за обсягом праці дослідник ставить питання про місце України в динамічних процесах так званого «довгого XIX сторіччя», яке залишилося в світовій історії як періодом небаченого економічного зростання та модернізації суспільних відносин, так і часом воєнно-політичних потрясінь, а також створило умови для катаклізмів XX сторіччя.

В історіографічному огляді автор цілком слушно підкреслює надмірну політизованість, від якої потерпало й потерпає висвітлення цього періоду. Після радянської доби, коли історики були змушені звертатися передусім до соціально-економічних процесів (причому лише в марксистській парадигмі) та явищ класової боротьби, українські дослідники зосередилися на вивченні переважно національно-визвольного руху. Закордонні спеціалісти, серед яких переважають представники країн Заходу, досліджують ширший спектр проблем, але продуктивна взаємодія між вітчизняним та закордонним науковими середовищами все ще налагоджена недостатньо.

Справді новаторським є другий розділ першої книги нарисів, у якому автор робить спробу висвітлити місце України в зовнішньополітичних проектах європейських великих держав (причому до таких держав дослідник відносить й Османську імперію, що є цілком обґрунтованим у межах розглянутого періоду). Переконаливо показано, що слабкість українського національного руху дозволяла керівництву цих держав сприймати Україну лише як об'єкт своєї політики, ба більше, «українське питання» часто розглядалося як частина або ж регіональна проблема більш відомого «польського питання». Зрештою, це було природно для переважно домодерного українського суспільства, в якому політична активність довго залишалася сферою інтересів аристократії (часто іноетнічної) та близьких до неї верств. Можна лише привітати авторський підхід до місця українських національних активістів у суспільних процесах XIX сторіччя, який до того ж резонує з новітнім поворотом до вивчення історії України як багатоетнічної спільноти. І

.....
все ж, як демонструють численні факти, наведені в рецензованій праці, український рух таки існував, з часом проникаючи дедалі глибше в народну масу, захоплюючи ширші кола еліт, а відтак створюючи підстави для українського відродження наприкінці досліджуваної доби та по її завершенню.

Розглядаючи події та процеси другої половини XIX – початку XX сторіччя, автор звертає основну увагу на соціально-економічні аспекти і передусім на еволюцію аграрного сектору. На нашу думку, така розстановка пріоритетів є виправданою принаймні з двох причин. По-перше, протягом усього цього періоду сільське господарство абсолютно домінувало в усіх аспектах української економіки – від зайнятості до бази оподаткування, від споживання транспортних послуг до зовнішньої торгівлі. По-друге, саме в цей час Україна стала тією «житницею світу», одним із найважливіших гравців на світовому продовольчому ринку, яким вона залишається досі. Тож дослідження процесів, які визначали розвиток усього суспільства та сформували сучасне місце України в світовій економіці, безумовно, заслуговувало на першочергову увагу автора. Україна інтегрувалася до світового аграрного ринку під час так званої «першої глобалізації» і зрозуміти розвиток її сільського господарства без вивчення основних ринків українського експорту навряд чи є можливим. О. П. Реєнт у своїй праці подає широкую картину розвитку як виробництва, так і споживання основних продовольчих товарів у понад 30 країнах – від Канади до Австралії, від Греції до Індії. Із неї стає ясным, що індустріалізація в багатьох із цих країн суттєво випереджала розвиток сільського господарства (і зокрема, його зернової галузі), що породжувало дефіцит продовольства та створювало сприятливі умови для ввезення української продукції. З іншого боку, саме це промісловне піднесення формувало фінансові ресурси для оплати аграрного імпорту. Іншим механізмом формування зарубіжних ринків збуту української аграрної продукції був пріоритетний розвиток незернових галузей сільського господарства, як-от молочного виробництва в Данії, виноробства в Греції та інших країнах Середземномор'я, або тютюництва в Османській імперії. Але, як показує автор, Україна не була ані єдиною, ані навіть найважливішою локацією формування експортного агропотенціалу – на цей шлях іще раніше ступили США та заокеанські поселенські колонії Британської імперії, причому в цих країнах експортно-орієнтований сектор сільського господарства розвивався не за рахунок стримування внутрішнього споживання (як це відбувалося в Україні, а ще більшою мірою в інших частинах Російської імперії), а паралельно з виходом цього внутрішнього споживання (тобто життєвого рівня маси населення) на дедалі вищий рівень. Ба більше, маючи вищі обсяги виробництва та експорту, розвинену транспортну та фінансову інфраструктуру, а також більш продуктивних виробників, конкуренти України намагалися контролювати динаміку світового ринку, тоді як українські селяни і навіть великі землевласники переважно лише пристосовувалися до коливань цін і попиту. Крім того, якщо інші експортери мали достатньо зерна як на вивіз, так і для потреб власного тваринництва, то в Україні експорт розширювався за рахунок уповільненого розвитку тваринництва, а це, в свою чергу, унеможливлювало забезпечення гноєм (що було надзвичайно важливим в цю добу, адже до створення потужного виробництва штучних добрив залишалися ще цілі десятиріччя).

Формування експортного ресурсу за рахунок низького внутрішнього споживання, яке подеколи набувало характеру «голодного експорту», було важливим чинником збереження й посилення соціальних протиріч в українському суспільстві, а відтак дестабілізації політичного режиму Російської імперії. Однак уряд не лише не перешкодив, а прямо сприяв пріоритетному розвитку експортного сектора, оскільки без стабільних надходжень фінансових ресурсів ззовні імперія не могла здійснювати незалежну й активну зовнішню та військову політику. Іншими словами, російське керівництво в гонитві за імперською величчю свідомо допускало недоїдання низів українського села та деформацію структури сільського господарства. Відтак процеси, висвітлені в рецензованій праці, можна розглядати як передвісник голодоморів XX століття та навіть сучасної імперської політики Росії, одним із елементів котрої є вилучення продовольчих ресурсів окупованих регіонів України. Стрімке зростання аграрного експорту також сприяло збереженню позицій землевласницької еліти, чий інтереси перепліталися з інтересами імперського режиму, що й не дивно, враховуючи персональний склад політичної верхівки царської Росії.

Проте О. П. Реєнт показує, що загалом другу половину XIX – початок XX сторіччя слід вважати періодом небаченого доти технологічного поступу в більшості галузей аграрного сектора: розвивалося сільськогосподарське машинобудування, розширювалася та вдосконалювалася транспортна інфраструктура, прогресувала селекційна справа. Саме цей поступ уможливив не лише піднесення сільського господарства (при всій його нерівномірності та соціальній несправедливості), а й (опосередковано) модернізацію українського суспільства загалом: доходи від українського хліба, цукру та інших продовольчих товарів профінансували залізницю та трамвай, театри й часописи українських міст, нові школи та вищі навчальні заклади.

У читача не залишається сумніву, що Україна наприкінці XIX – на початку XX століття йшла до масштабної соціальної кризи. Безпосередні передумови цієї кризи автор всебічно висвітлює у дев'ятому розділі першої книги, продемонструвавши на десятках фактів, що царизм до останньої можливості протистояв будь-яким, навіть найпоміркованішим опозиційним рухам, не допускаючи також аполітичної профспілкової діяльності, тож авторитарний курс уряду провокував перехід незадоволених до насильницьких методів боротьби.

Друга книга присвячується розгляду ключових проблем двох глобальних подій початку XX ст. – Першої світової війни й Української революції 1917–1921 рр. Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження цих сюжетів, стало бачення автором історії цього періоду як процесу послідовного розвитку соціально-економічного потенціалу, змін уявлень про роль і місце України у складі Російської імперії та світі. Цим виданням О. П. Реєнт зробив спробу «повернути» історії України кінця XIX – початку XX ст. «український чинник», здійснивши широку реконструкцію та аналіз розвитку промисловості в роки Першої світової війни, з'ясував причини труднощів розвитку продуктивних сил, особливості формування російського капіталізму. Розглядаючи механізми розвитку паливного ринку, О. П. Реєнт подає широке тло визначальних явищ, що зароджувались у вугільній галузі, зокрема вторгнення держави у приватно-торговельні відносини, негараздів на залізницях і нестачі робітників, змін кон'юнктури міжнародних паливних ринків, реакції правлячих кіл царської Росії на занепад енергетичного сектора економіки. Мобілізацію промисловості України для потреб фронту автор розглядає у всьому комплексі проблем і здобутків, наводить низку матеріалів, які підтверджують наявність гальмівних чинників заходів із переведення промисловості на воєнні рейки.

З огляду на загальну структуру рецензованої праці важливим є її розділ, у котрому йдеться про становище сільського господарства в роки війни. Крім загальних тенденцій розвитку галузі, автор характеризує динаміку змін у земельних ресурсах Правобережної й Лівобережної України, переселенської політиці, зрушення у структурі посівних площ, обсягах зібраного врожаю, особливості тваринництва, машинної й технічної бази господарства. Запропоновані автором пояснення причин занепаду селянського господарства стосуються таких першорядних чинників, як державна підтримка, масова мобілізація на фронт чоловічого населення, зростання цін на промислові товари, розрив царської Росії зі світовим хлібним ринком, скорочення поголів'я продуктивної та робочої худоби.

Роль України у забезпеченні армії та населення продовольством О. П. Реєнт розглядає у рамках такого глобального чинника, як затягування війни, вироблення політичних підходів країн світу до розв'язання продовольчої проблеми тощо.

Праця відзначається детальністю викладу значної кількості подробиць, що стосуються розвитку транспортно-залізничного комплексу України, що демонструє намагання автора якомога повніше розкрити перебіг подій і загальний контекст продуктивних сил. Загострення транспортно-залізничної кризи напередодні краху імперії Романових автор пояснює невідповідністю потенціалу зазначеного комплексу вимогам, які висунула до нього зatoryжна війна.

Вплив війни на соціально-економічне становище населення міст і промислових регіонів України тлумачиться автором у таких різноманітних виявах, як фінансування війни, продовольче становище в містах, життєвий рівень населення, заходи громадськості зі стримування його спаду.

Розділ 6 «Суспільно-політичне життя в роки війни» включає в себе аналіз змін у суспільних інститутах царської Росії, зокрема добродійної діяльності громадських організацій, зусиль громадськості щодо реформування місцевого й народно-господарського управління, ставлення урядових кіл до кооперативного руху. Запропоновані автором пояснення причин загострення протиріч в імперському суспільстві об'єктивно відтворюють загальну картину відносин, що склалися у довоєнні та воєнні роки.

Важливе місце у другій книзі праці О. П. Реєнта знайшли сюжети, присвячені соціальним процесам Української революції 1917–1921 рр. Автор зробив важливий крок для поглибленого розуміння складних процесів, пов'язаних зі становленням робітництва, застерігає дослідників бути обережними при формуванні наукових уявлень про соціальні групи і верстви, і особливо їх ставлення до власності, формування політичних уподобань тощо. Чи не найцікавішими є розділи сьомий і восьмий, адже в них пропонується поглянути на особливості розвитку українського робітництва, формування національних кадрів, наслідки русифікації пролетаріату, ставлення робітництва до Центральної Ради та більшовицької влади.

Таке велике та багатоаспектне дослідження не могло обійтися без окремих огріхів. Так, розділ другий першої книги, присвячений «українському питанню» в історії європейської дипломатії, фактично обмежується першою половиною XIX сторіччя, хоча заголовок розділу окреслює його хронологічні рамки як «XIX – початок XX ст.».

Будемо сподіватися, що цю конче потрібну працю буде перевидано більшим тиражем за більш сприятливих для розвитку науки умов. Це особливо необхідно, оскільки О. П. Реєнт адресує своє дослідження широкому читачеві – науковцям і викладачам історії, учителям, аспірантам і студентам, усім, хто виявляє інтерес до історії України.

Serhii S. Padalka

Institute of Ukrainian History (NAS of Ukraine),
Dr. (History), Professor

Taras S. Shulha

Institute of Ukrainian History (NAS of Ukraine),
Junior Research Fellow

Reient O. Socio-Economic and Political Transformations in Ukraine (at the End of 19th – Beginning of the 20th century). 2 books. - Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2021. Book 1. 846 p. Book 2. 818 p.

Abstract. *The authors of the review analyze a collection of essays by a famous Ukrainian historian, devoted to a wide range of problems of socio-economic and socio-political history of Ukraine during the 19th – beginning of the 20th centuries. The reviewers paid special attention to the original and productive approaches of Prof. Reient to study of Ukraine's involvement in the modern global agricultural market, as well as the crisis in Ukrainian society during the First World War and the Ukrainian Revolution. According to the reviewers, the study provides a broad basis for a deeper research into this crucial period.*

Key words: *agricultural sector, social crisis, war, revolution*

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2022 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних

.....
стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (у дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов’язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); у кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «**Джерела та література:**», формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов’язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку**, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов’язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов’язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури;

– кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний,

вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити Referenses відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>
ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу,

.....
узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Сремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Каганов, Ю. (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXI, 35–41.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

- Коляструк, О.** (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.
- Копиця, Д.** (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.
- Копиця, Д.** (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.
- Ле, І., Стебун, І.** (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.
- Масенко, Л.** (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Меринов, В. Ю.** (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття.** (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.
- Петровський, М.** (1946). До кінця викрити націоналістичні перекоханні історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.
- Сірук, Н.** (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С.** (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947–1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyze the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the*

.....
official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGhOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinj. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine.
- Kahanov, Yu.** (2011). Natsionalna identychnist i radianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXI, 35–41. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruhennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriuu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].

- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnoho arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliohrafii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yermieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyshchi Radianskoi Ukrainy* [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].
- Zghorovskyi, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 40. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 150 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-40

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 23.06.2022 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 14,1. Умовн. друк. арк. 13,1. Обл.-видавн. арк. 12,0.
Наклад 300 прим. Зам. № 2681/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>